

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
им. В. И. Вернадского

Том 19 (58). № 1
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Симферополь
2006

Журнал основан в 1918 г.

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Серия "Юридические науки"

Том 19 (58). № 1

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
Симферополь, 2006

ISSN 1606-3715
Свидетельство о регистрации – серия КМ № 534
от 23 ноября 1999 года

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Постановлением Президиума ВАК Украины № 1-05/7 от 04.07.2006 г.
журнал внесен в список специальных изданий (юридические науки)

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального
университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 8 от 05.04.2005 г.

Редакционный совет серии «Юридические науки»

Тимошук А. В., доктор юридических наук, профессор (редактор серии)

Ротань В. Г., доктор юридических наук, профессор

Рубаник В. Е., доктор юридических наук, доцент

Дубко Ю. В., доктор юридических наук, доцент

Гуренко М. М., доктор юридических наук, доцент

Скакун О. Ф., доктор юридических наук, профессор

Михайлов М. А., кандидат юридических наук, доцент (редактор номера)

Макет Д. В. Велигодский
Перевод на англ. О. А. Куприевич
Подписано в печать 30.05.2006. Формат 70x100 1/16
21,3 усл. п. л. Тираж 500. Заказ № 8-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

"Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського"

Науковий журнал. Серія "Юридичні науки". Том 18 (57). № 3.
Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2005
Журнал заснований у 1918 р.
Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007
Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2006 г.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 342.24(477)

Макарчук В. С.

ПИТАННЯ АВТОНОМІЇ ГАЛИЧИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Тема автономного устрою окремих частин України (мова не йде про Крим, чий автономний статус сьогодні поза сумнівом) набуває особливої гостроти зазвичай в моменти політичної дестабілізації. Найбільш свіжим прикладом може служити з'їзд сепаратистських сил у м. Северодонецьку наприкінці 2004 р. Проте ідею автономізації тих чи інших складових частин України свого часу виношували не лише проросійські політичні рухи на Сході та Півдні, але й іноземні держави, а також українські політичні партії. Зрозуміло, що зміст, який кожна така сила вкладала у саме поняття «автономія», суттєво відрізнявся від бачення інших суб'єктів політичного процесу.

Галичина, що сьогодні претендує на звання «українського П'ємонту» - регіон доволі особливий. В житті держави він відіграє роль здебільшо конструктивну, проте не завжди. Свого часу (поч. 90-х рр. ХХ ст.) з ідеєю якоїсь химерної «Галицької асамблеї» носився покійний В. Чорновіл – цей, за виразом Ю. Шухевича, «український Гамсахурдія». Відтак генеза ідеї Галицької автономії має певне політичне підґрунтя – така собі «іскра», що за несприятливого розвитку подій може дати небезпечне «полум'я», а сама тема бачиться актуальною і сьогодні.

Питаннями територіальної автономії у вітчизняній історико-правовій науці плідно займалися М. Корнієнко, Б. Нольде, І. Усенко. Зрештою тема «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» стала титульною на Х-й Міжнародній історико-правовій конференції впливової Міжнародної асоціації істориків права (МАІП) 22-24 вересня 2003 року в м. Севастополі, де кількість заслуханих наукових доповідей і повідомлень наближалася до сотні. Разом з тим історико-правова тема автономії Галичини ще не отримала належного висвітлення.

Автор ставить перед собою завдання проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми, ввести у науковий обіг вітчизняної історико-правової школи невідомі факти, якими подекуди оперують зарубіжні дослідники, оцінити ступінь актуальності теми автономії Галичини у сучасну епоху.

У ХХ ст. ідея автономії Галичини висувалася різними політичними силами. Причому наувазі малася автономія як у складі Австро-Угорщини, так згодом і Другої Речі Посполитої, а у роки Другої світової війни – навіть у складі Союзу РСР. Звичайно, той зміст, що його тогочасні політики вкладали у саме поняття «автономії» на різних етапах розвитку цієї політичної ідеї, був різним.

Підавстрійська Галичина входила до складу так званого Королівства Галичини і Лодомерії з центром у Львові. Її західну частину становили етнічні польські землі –

Малопольща, окремі райони якої лише епізодично входили до складу середньовічного Галицько-Волинського князівства. В цій австрійській Галичині українці і поляки становили трохи більше, ніж по 40 відсотків населення, ще десять відсотків припадало на євреїв. Проте у Східній Галичині (до її складу входили 50-52 повіти від загального числа 74 повітів Королівства Галичини і Лодомерії) українці становили уже 63-65 %, поляки – близько 23 % і євреї – понад 10 %. Під час революційних подій 1848 р. Головна руська рада висунула ідею поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрії (в т. ч. Буковини й Закарпаття) окремої провінції. Зрозуміло, що український етнічний характер населення такої евентуальної провінції повинен був призвести до надання українцям певних автономних прав у складі Австрії.

У 1867 р. унаслідок австро-угорського компромісу, викликаного кризою монархії Габсбургів після поразки у австро-пруській війні 1866 р., колишня Австрія перетворилася у дуалістичну Австро-Угорську монархію. Польських політиків досягнуті угоди не задовільнили і вони висунули ідею перетворення Австро-Угорщини у федерацію п'яти країв: Австрії, Угорщини, Чехії, Галичини і Хорватії. Боротьба навколо питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії завершилася у 1873 р., коли австрійський уряд запровадив прямі вибори до віденського парламенту – Державної ради – й визначив компетенції галицького сейму (останній був створений ще у 1860 р., але згодом призупинив свою діяльність). Сейм отримав право приймати рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки (поняття культури трактувалися максимально широко, аж до «культури» ведення сільського господарства). Паралельно до автономних політичних інституцій продовжувала діяти австрійська виконавча влада на чолі з намісником. Останній призначався лише у результаті консультацій віденського уряду з польськими послами до Державної ради [1, с. 202].

У лютому 1914 р. завдяки активним діям греко-католицького митрополита Андрея Шептицького був укладений т. зв. польсько-український компроміс, згідно з яким українці мали отримати третину місць у Галицькому сеймі і пропорційне представництво у різних сеймових комісіях. Вказаний компроміс став до певної міри ударом по планах створення окремої української автономної одиниці у складі Австро-Угорської імперії, що їх виношувала частина радикальних українських політиків Галичини.

Розвал Австро-Угорської імперії і проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), здавалось би, поховали ідею автономії – на руїнах імперії поставали цілком незалежні суверенні держави.

10 вересня 1919 р. переможена Австрія була вимушена підписати Сен-Жерменський договір, за яким зреклася права суверенності над Східною Галичиною. Сувереном її де-юре стали держави Антанти, а Польща – з їх згоди - тимчасовим окупантом краю. Згоду на цю окупацію Верховна рада Антанти дала ще 25 червня 1919 р. – “з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, яка загрожує йому від білшовицьких банд” [2, с. 110].

Наступною ухвалою від 11 липня 1919 р. та ж Верховна рада оговорювала умови мандату на окупацію Східної Галичини Польщею лише як “тимчасового заходу

міжнародного характеру” з подальшим укладенням угоди, за якою польський уряд мав “забезпечити в міру можливості автономію цієї території, як рівно ж і політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям”. Згідно з означеною ухвалою, державно-політичний статус Східної Галичини мало згодом встановити саме населення на основі “вільного самовизначення”, а час проведення плебісциту повинні були визначити “союзні і дружні держави”. Саме цю інформацію представники Антанти донесли до відома державних установ ЗУНР [3, с.31].

Севрський договір 10 серпня 1920 р. передав Польщі Західну Галичину, залишивши Східну Галичину у розпорядженні держав Антанти [4, с. 20].

Польсько-радянський Ризький мирний договір 1921 р. установив лінію кордону між Польщею та Українською СРР. Стаття 4 цього договору зобов'язувала обидві сторони забезпечити вільний розвиток культури та мови для білорусів і українців у межах Польщі та поляків у межах БСРР та УСРР. Власті Другої Речі Посполитої зухвало проігнорували цю умову, оскільки уже у червні 1922 р. Сейм країни відхилив проект територіальної автономії Східної Галичини, висунутий ППС, і після цього до питання про автономію так ніколи й не повертався. Згодом розгорнувся масштабний наступ на українське шкільництво, “Просвіту”, Церкву, своєрідними піками котрого стали т. зв. пацифікація у вересні 1930 р. та міні-пацифікація 1938 р.

Тим часом Польща намагалася перетворити свою, санкціоновану Версальською конференцією, тимчасову окупацію Східної Галичини на міжнародно-правове визнання входження краю до складу Другої Речі Посполитої де-юре.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти на пропозицію Мусоліні схвалила рішення, яким визнавала за Польщею “суверенне право” на володіння Східною Галичиною. Одночасно Польща прийняла на себе зобов'язання надати місцевому населенню автономію. Як відомо, це зобов'язання так ніколи і не було виконане. Більше того – сейм навіть не звертався (після 1922 р.) до цього питання. В українській суспільній думці 20-30-х рр. пункт про автономію сприймався як обов'язковий. Тому до 1939 р. тут домінувала думка, що Польща не виконує прийняті на себе зобов'язання [5, с. 210]. Поза сумнівом, ця обставина серйозно стимулювала український національно-визвольний рух – як у його легальних проявах (УНДО та ін. західноукраїнські політичні партії, а також греко-католицька церква), так і у діяльності підпільних структур УВО-ОУН.

В черговий раз питання автономії Галичини постало у роки Другої світової війни. Первісно цю ідею у червні-липні 1941 р. висунув емігрантський польський уряд В. Сікорського.

Напад фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. кардинально вплинув на розстановку військово-політичних сил у Європі і світі. Уже у день гітлерівського нападу про свою підтримку Союзу РСР оголосила Великобританія, добою пізніше це ж зробив уряд США. Емігрантський уряд Польщі, який з червня 1940 р. перебував у Лондоні, фактично на утриманні британських властей, відразу ж визначив свою зацікавленість у антинацистському співробітництві з Москвою. Гострою проблемою двосторонніх відносин проте залишалося питання про державно-правовий статус тих земель міжвоєнної Другої Речі Посполитої, які після 17 вересня 1939 р.

увійшли до складу СРСР: Західної Білорусії, Західної України та Віленщини. Радянсько-польські переговори розпочалися у Лондоні 5 липня 1941 р., але ще до цієї дати сторони зробили усе можливе, аби з'ясувати, наскільки далеко їхні майбутні партнери по переговорам готові йти у питанні про евентуальні післявоєнні кордони.

27 червня 1941 р. представник агенції ТАРС у Лондоні М. Ротштейн заявив радникові польського посольства у Англії М. Літаурові, що демократична Польща, яку хоче відновити ген. Сікорський і з якою СРСР хоче бути у найтісніших відносинах, мусить забути про попередню політику великодержави і прийняти принцип національної автономії на етнографічних теренах Польщі [6, с. 120-121]. Як відомо, за радянських часів агенція ТАРС була так би мовити неофіційним виразником офіційної позиції Кремля. Більшість заяв цієї агенції власноручно складалися Й. В. Сталіном, як це було, наприклад, із сумно відомою Заявою ТАРС від 14 червня 1941 р. У польських урядових колах згадану приватну репліку М. Ротштейна, схоже, зрозуміли однозначно: Польщі, за умови її щирого співробітництва з СРСР у боротьбі проти гітлерівської Німеччини, повернуть її східні землі. Після чого – на підтвердження перемін у своїй зовнішній і внутрішній політиці – Польща запровадить широку автономію для місцевих національних груп: литовців, білорусів, українців. На цьому питанні буде вичерпане.

Важко сказати, наскільки “офіційним” у даному випадку був представник агенції ТАРС. Можливо, М. Ротштейн навіть висловив свою приватну думку. Відомо, наприклад, що уже 3 липня 1941 р. радянський посол у Лондоні І. М. Майський отримав наступні інструкції Кремля: “... ми стоїмо за створення незалежної Польської держави, у границях національної Польщі, включаючи деякі міста і області, що нещодавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків” [7, с. 198]. У пізнішій радянській літературі містилася вказівка на те, що І. М. Майський уже у липні 1941 р. був орієнтований радянським урядом у переговорах з поляками узяти за основу післявоєнного кордону між обома державами т. зв. лінію Керзона, яка приблизно відповідала етнічним реаліям [8, с. 190]. Як бачимо, офіційні радянські джерела ідею врегулювання польсько-радянських стосунків шляхом “повернення” Польщі її міжвоєнних східних територій за умови надання автономії місцевому населенню навіть не згадують.

Для нас важливо інше – те, як сприйняли заяву М. Ротштейна діячі польської еміграції, і, що ще важливіше, як це вплинуло на подальші польсько-радянські стосунки. Схоже, оточення В. Сікорського влітку 1941 р. щиро вважало, що радянська непоступливість на переговорах, у випадку якщо польська сторона виявить твердість, може бути пом'якшена і Кремль повернеться до ідеї післявоєнної автономії віленських литовців, західних українців і західних білорусів у складі Польської держави. Звичайно, ці розрахунки з висоти сьогодення бачаться вельми наївними, проте вони до певної міри пояснюють еволюцію ставлення уряду В. Сікорського до ідеї співробітництва з СРСР. Спершу – “кон'юнктурна”, за висловом екзильного польського президента В. Рачкевича, польсько-радянська Угода про допомогу у війні проти гітлерівської Німеччини від 30 липня 1941 р. Далі – створення польських збройних сил на території Союзу РСР, призначених для боротьби з

гітлерівською Німеччиною на радянсько-німецькому фронті, гучно обставлений візит В. Сікорського до Москви у грудні 1941 р. і підписання низки нових угод. А ще далі – вивід армії Андерса з СРСР, охолодження дипломатичних стосунків і їх розрив унаслідок ініціювання польською стороною міжнародного розслідування обставин катинської трагедії. Усе це свідчить про те, що первісно надії кабінету В. Сікорського на врегулювання польсько-радянських відносин шляхом відновлення довоєнного кордону між обома країнами були доволі сильними і лише з плином часу розвіялися остаточно. Кажуть, що найлегше обманюється той, хто хоче бути обманути.

Удруге у роки війни ідея автономії Галичини була запропонована В. М. Молотовим, але мова йшла уже про автономію західноукраїнських земель у складі Союзу РСР.

Радянсько-британські стосунки навесні 1942 р. відзначалися певною взаємною недовірою сторін. У Кремлі вважали, що Великобританія невиправдано затягує з відкриттям другого фронту у Європі (США висловлювали готовність відкрити його уже у 1942 р.). В свою чергу, Лондон всерйоз побоювався перспективи укладення сепаратного радянсько-німецького миру [9, с. 224]. Свого часу Великобританія і Франція уже вв'язалися у Першу світову війну на боці Росії, а остання через три роки вийшла з цієї війни, уклавши сепаратний мир з Центральними державами. Тоді, узимку 1917-1918 рр., на чолі союзної Росії стояв Володимир Ленін, якого новий радянський керівник Й. Сталін оголосив своїм “учителем”, а себе – його “вірним учнем”. Відомо також, що до ідеї сепаратного миру на східному фронті у 1942-43 рр. постійно звертався і найближчий союзник А. Гітлера Б. Мусоліні, чинячи постійний тиск на Німеччину.

Навесні 1942 р. Москва і Лондон готувалися до укладення союзного договору між обома державами антигітлерівської коаліції. Суспільна думка в Англії поклала на цей договір великі надії. Існувала навіть небезпека падіння кабінету У. Черчілля у разі невдачі переговорів про союзний договір і заміни його кабінетом лівого лейбориста С. Кріппса, настроєного відверто прорадянськи [10, с. 317-318]. Москва наполягала на тому, що у евентуальний союзний договір має бути включений пункт про взаємне визнання кордонів станом на червень 1941 р. Під тиском уряду польських емігрантів та власної американської полонії категорично заперечував проти цього президент США Ф. Д. Рузвельт.

Офіційний британський історіограф англійської зовнішньої політики періоду Другої світової війни Л. Вудвард стверджував (у радянських публікаціях документів та працях інших західних авторів ці відомості підтвердження поки що не знаходять), що під час переговорів у Лондоні у травні 1942 р. радянський нарком зовнішніх справ В. Молотов з метою добитися згоди британської сторони на бажаний Радянському Союзові післявоєнний західний кордон висунув ініціативу, аби “Західна Україна і Західна Білорусія були включені до Радянського Союзу як автономні республіки” [11, р. 622]. Є певні підстави довіряти цьому повідомленню добре проінформованого західного автора. Передусім відомо, що власне в умовах сталінського Союзу РСР означала ця сама “автономія”. Москві довелося б максимум потратитися на створення бутафорських “урядів” автономних республік, без

найменших політичних наслідків для місцевого населення. З іншого боку, аргумент “автономії” міг не стільки вплинути на Вашингтон і Лондон (керівники цих країн для себе віддавали звіт, що таке автономія по-радянськи), скільки дозволити Ф. Рузвельту та У. Черчіллю - звісно, за умови зустрічного бажання – заспокоювати суспільну думку власних демократичних країн тим, що Сталін нібито пішов на серйозні поступки.

Більшою мірою пропозиція про надання “автономії” Західній Україні і Західній Білорусії була спрямована до Ф. Рузвельта. По-перше, уже навесні 1942 р. кабінет У. Черчілля був готовий підписати союзний договір з Союзом РСР, у якому б містилося визнання радянських кордонів станом на 22 червня 1941 р., і лише заперечення з боку США стримували ці наміри. Так, під час переговорів з Молотовим 22 травня 1942 р. ніхто інший, як міністр закордонних справ Англії А. Іден запропонував зберегти усю ту частину проекту, де мова йшла про радянські кордони [8, с. 222-223].

По-друге, починаючи з відомих “14 пунктів” президента В. Вільсона, саме США добивалися впровадження імперативного принципу права нації на самовизначення у діюче міжнародне право. Окрім моральних дивідентів Вашингтон обґрунтовано розраховував, що здійснення цього права колоніальними націями дозволить американському капіталу та американській дипломатії різко посилити свої позиції у раніше напівзакритих колоніях європейських держав. До речі, у Лондоні, Парижі, Амстердамі ці американські, як на перший погляд, демократичні ініціативи викликали доволі зрозумілу стурбованість про долю власних колоній.

Молотов у травні 1942 р. своєю пропозицією про надання “автономії” Західній Україні та Західній Білорусії демонстративно підігравав американській політиці формальної підтримки “права нації на самовизначення”. Проте Вашингтон відмовився проковтнути наживку. 22 травня 1942 р. учасники лондонських переговорів отримали телеграму державного секретаря США К. Хелла, схвалену Ф. Рузвельтом. У ній недвозначно вказувалося, що у випадку підписання радянсько-англійського договору з територіальними статтями, американський уряд опублікує заяву, у котрій не підтримає ані принципів, ні статей такого договору, незважаючи навіть на те, що така заява буде означати “гострий розкол усередині Об’єднаних Націй” [12, р. 1172]. Тим самим під тиском Ф. Рузвельта союзний радянсько-британський договір, підписаний у травні 1942 р., не містив пунктів про взаємне визнання державних кордонів.

В результаті подій Другої світової війни ідея автономії Західної України у цілому і Галичини зокрема була остаточно похована. У світі не виявилось жодної політичної сили, враховуючи самих українців, у тому числі й західних, зацікавлених у такому розвитку подій. В умовах Союзу РСР дана “автономія” не давала нічого, крім хіба що перспективи збільшення партійно-радянського бюрократичного апарату за рахунок квот чергової автономної республіки. В умовах незалежної України “автономія” Галичини вела б до ослаблення консолідації української нації. Не випадково головним закликотом демократичних діячів Руху з перших днів української Незалежності стало “стирання лінії Збруча”. У соборній Українській державі не по-

винно бути штучного поділу на “східняків” і “западенців”, ми повинні зосередитися на тому, що нас об’єднує, а не робить різними.

Література:

1. Баран В. К., Грицак Я. Й, Ісаєвич Я. Д. та ін. Історія України. – Львів: Світ, 1996.
2. Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – 228 с.
3. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918-1939 рр.). – Український історичний журнал, 2001, № 5. – с. 22-43.
4. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської буржуазії (1920-1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 269 с.
5. Україна-Польща: важкі питання. Том 1-2. Матеріали II міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”. Варшава, 22-24 травня 1997 р. – Варшава: Tysza, 1998. – 245 с.
6. Корчак-Городиський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. – Івано-Франківськ: Перевал, 1994. – 200 с.
7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939- декабрь 1943. – М.: Наука, 1973. - 510 с.
8. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы. В 2-х т. Т. 1. 1941-1943/ Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1983. – 542 с.
9. Косик В. Україна під час другої світової війни 1938-1945. – Київ-Париж-Н(ь)ю Йорк-Торонто, 1992. – 729 с.
10. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939-1945). – М.: Наука, 1965. – 638 с.
11. Woodward Llewellyn. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. II. – London: Her Majesty's Stationery Office. 1971. – 679 p.
12. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. In two volumes. – New York: The Macmillan Co, 1948. Vol. 2. – 917 - 1804 p.

Надійшла до редакції: 31.08.2005 р.

УДК 342.24(477)

Кащенко С. Г.

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ПРОЕКТОМ КОНСТИТУЦІЇ УНР О. ЕЙХЕЛЬМАНА (1920 Р.)

Над «Проектом конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки» проф. О. Ейхельман почав працювати ще на початку 1918 р., коли його почали хвилювати питання про майбутній державний устрій України. Робота над проектом завершилася у 1920 р. При його підготовці О. Ейхельман використовував основопологаючі принципи конституційного права демократичних західних держав. Це вплинуло на характер, структуру та особливості його конституційного проекту.

Державницькі погляди упорядника конституційного проекту УНР не втратили свого значення до нашого часу. Деякі в них в тій чи в іншій мірі використані в процесі державного будівництва в сучасній Україні. Хоча з цього питання можна мати й іншу думку.

Ну хто тепер буде заперечувати доцільність висловлювання О. Ейхельмана про те, що не можна розглядати державну владу «як упривілейоване володіння однієї або декількох осіб в державі», що держава існує і функціонує для людей, а не навпаки; що держава має над ними владу «з метою всебічного задоволення інтересів населення», що державне управління повинно бути справедливим, розумним і моральним [1, с. 152].

У вступі до свого проекту О. Ейхельман проголосив таке незаперечливе в наш час положення як право народів на самовизначення та на створення своєї національної держави. Це він зробив для того, щоб обґрунтувати право українського народу на створення своєї держави, проти чого різко заперечували керівники, як білої, так і червоної Росії.

Професор вказував на те, що усяка нація, у якої є непохитне бажання і здібність створити самостійну і незалежну державу, має на це незаперечливе право, а інші країни не тільки не мають права ставити цьому перепони, а й повинні надавати таким націям потрібну допомогу [1, с. 151].

О. Ейхельман відкинув поширений на початку ХХ століття тезис про потребу і законність примусового знаходження цілої нації «в чужій для неї по національності державі», тому що вона зазнає в ній різних утисків і не має змоги одержувати повне задоволення «своїх національних потреб та ідеалів».

Особливе обурення у професора викликало твердження про те, що пригноблена нація повинна обов'язково виявляти «лояльність і патріотизм відносно гнобителів, пануючих в державі правом дужого».

Він у вступі до свого проекту висловив підтримку президенту США В. Вільсону і урядам «всіх цивілізованих націй», що стали на позицію, згідно з якою ті національні групи, у котрих є достатні і відповідні територіально-політичні й культурні умови, мають повне право творити свою власну національну самостійну державу.

*ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ПРОЕКТОМ
КОНСТИТУЦІЇ УНР О. ЕЙХЕЛЬМАНА (1920 Р.)*

Висновок О. Ейхельмана в зв'язку з цим був таким: український народ має такі умови – на півмільйоні квадратних кілометрів суцільної території мешкає до 40 000 000 чоловік населення, з якого до 80% складають українці [1, с. 152].

Тому український народ, писав професор, має всі права на утворення своєї власної держави, але ними треба користуватися з розумом, по правді й помірковано, «послідовно пристосовуючи індивідуальні, громадські і політичні свободи в будівництві національної держави» [1, с. 153].

Першочерговим завданням при цьому повинно було стати установлення відповідних етнографічних кордонів самостійної національної держави.

Другим важливим завданням було визначення способу організації державної влади, який мав установити порядок участі народу у владуванні, взаємовідносин держави як цілого з її складовими частинами.

Державний устрій УНР повинен був бути таким, щоб забезпечити участь населення в державному житті. О. Ейхельман був впевнений в тому, що воно повинно шляхом «певного і послідовного проведення демократично-республіканського принципу» брати участь у вирішенні і виконанні громадських і політичних справ в державі.

Для цього він пропонував утворити в УНР зростаючу державну конструкцію, яку б складали «різноманітні ступіні» - від місцевої громади «найменшої територіальної клітини» до «політично-федерального об'єднання загальної цілості» [1, с. 153].

О. Ейхельман був впевнений в тому, що така форма державного устрою УНР найліпшим чином буде сприяти залученню народу до владування. Тому він виступав за федеральний державний устрій УНР, при якому вона буде складатись з окремих суб'єктів федерації – земель.

Державне будівництво в Україні професор пропонував розпочати «від самого фундаменту. Держава для народу. Народ – початок фундаменту: держава – завершення для нього» [1, с. 153].

Для О. Ейхельмана таким фундаментом насамперед була сільська і міська громада – вільний союз переважно сусідніх громадян. Громаду він вважав початковим ступенем залучення громадян до владування, первісною одиницею для владування.

Але за нею, на думку професора, потрібен контроль з боку вищих одиниць владування – від відповідної земської до об'єднуючої загальнодержавної влади.

Цей контроль не повинен був бути безмежним: він мав обмежуватися лише тими справами, що відповідали потребам більших територіальних одиниць, а також тими, вирішення яких самі громадяни здійснити не могли.

«В такому самому розумінні і напрямкові, - писав професор, - повинна провадитись і подальша будова в організації інших земських одиниць» [1, с. 153].

Характер відносин між центром і одиницями, вважав О. Ейхельман, можна побудувати або за федеральною або за адміністративною ознакою. При федеральному устрої вищому ступеню – землі надається державна влада з усіма її функціями, за вилученням тих, які залишалися у загальнодержавної влади [1, с. 154].

При використанні адміністративного принципу вищій одиниці (раніш губернії) могла надаватися лише певна визначена вищою державною владою компетенція виконавчого характеру.

В першому випадку мали утворюватися в федеральному законодавчому органі дві палати: федеральна-держава рада і земсько-державна палата. У другому випадку двопалатна система могла бути доцільною лише виходячи з конкретних умов.

Можна погодитися з професором у тому, що свідомість того, що громадянську справу люди певного терену будуть творити хоча і під контролем, але самостійно, більше дасть громадянському осередкові почуття задоволення та прив'язаності до цієї громадської справи, чим коли вона вирішується далеко від нього і без його участі [1, с. 155]. Тому він пропонував розділити державну владу в Україні при загальній її цілісності між громадою, повітами, землею і державою.

Упорядник конституційного проекту УНР розумів, що його пропозиції щодо створення федеративної Української держави викличуть захоплення далеко не у всіх.

Тому він пропонував при виборі принципу об'єднання частин України в державну цілісність проявляти максимальну обережність.

“Я, – підкреслював він, – особисто схилиюся до того, щоби конструкції політичної організації Української Народної Республіки надати федерально-державну форму, а саме: поділити край на “землі” в нових раціональних територіальних межах, відкинувши сучасні губернські межі. Нові території, котрі назвемо “землями”, повинні бути розмежовані з великою увагою до властивостей населення, до економічних умов і топографічної конфігурації” [1, с. 156].

З точки зору О. Ейхельмана Українська держава могла будуватися або як політична або як адміністративна федерація. Він був прибічником першої, при якій нема великого бюрократичного апарату, що придушує розвиток державного життя в суб'єктах [1, с. 155].

Федерація в УНР повинна була будуватися не за етнічною, а за територіальною ознакою. При цьому не передбачалося використання асиметричного принципу федерального устрою, при якому суб'єкти федерації мають неоднаковий правовий статус, по різному будуються їх відносини з федеральним центром.

На думку О. Ейхельмана, УНР повинна була стати симетричною федерацією, в якій навпаки всі суб'єкти мають рівний статус і однаковий характер відносин з федеральними органами.

Хоч найкращим прикладом федерального державного устрою для О. Ейхельмана був федеральний устрій США, він деякі його особливості сприймав критично і не використовував їх у своєму конституційному проекті.

Це можна сказати про принцип дуалістичного федералізму, який знайшов своє відображення в американській конституції 1787 р. Згідно з ним повинна існувати рівновага між федерацією та її суб'єктами, кожен з них має свою компетенцію і не втручається в справи іншого.

О. Ейхельман вважав принцип дуалістичного федералізму нежиттєвим. Тому в своєму проекті він запропонував при побудові федерації в УНР використовувати принцип кооперативного федералізму, який ґрунтується на ідеї взаємного доповнення федерації та її суб'єктів, їх співзалежності та взаємовигідного співробітництва.

В наш час в федеративних державах суб'єкти мають окреслений певний правовий статус. Він включає в себе наявність у них своєї конституції, свого парламенту, уряду, інколи окремої судової системи, свого громадянства, гербу, гімну, прапору.

*ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ПРОЕКТОМ
КОНСТИТУЦІЇ УНР О. ЕЙХЕЛЬМАНА (1920 Р.)*

Установленню правового статусу федеральних земель в УНР, характеру їх владних відносин з органами федеральної влади приділялось немало уваги в “Проекті конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки”.

В ньому підкреслювалось, що окремі землі будуть являти собою самостійні політичні одиниці, які назавжди об'єднані в УНР на чолі з федерально-державною владою.

В статті 234 визначалася мета такого об'єднання земель в єдину державу: “Здійснення спільними силами і засобами державних і культурних завдань на всіх ділянках життя, який кожна окрема земля сама здійснити та забезпечити або зовсім не в силі, або не в силі зробити це в такій мірі і степені, як це можливо федерально-державній організації” [1, с. 200].

В існуючих федеративних державах за суб'єктами не визнається право на їх вихід зі складу федерації (право сецесії). Професор також не передбачив право земель на вихід із УНР.

Найважливішим питанням федерального державного устрою є розподіл компетенції між федерацією та її суб'єктами, тобто баланс влади.

Сучасні конституції федеративних держав передбачають при цьому або особливу федеральну компетенцію, або особливу компетенцію суб'єктів федерації, або суперницьку компетенцію федерації та її суб'єктів, або остаточну компетенцію, тобто не визначену федеральною конституцією.

В конституційному проекті О. Ейхельмана, на наш погляд, використані всі ці принципи побудови співвідношення влади між федерацією та її суб'єктами, але насамперед упорядник проекту намагався зберегти баланс федеральної і земельної влади. Хоча з таким висновком можна і не погоджуватися і вести мову про пріоритет федеральної компетенції в УНР у його проекті.

Землі повинні були підлягати федеральній владі лиш в тих межах і на тих підставах, які визначені конституційним проектом. В ньому передбачалося, що у всіх інших державних і громадських справах землі як суб'єкти федерації будуть управлятися самостійно, будуть мати установчу, законодавчу, виконавчу, судову та контрольну владу.

Про це йшла мова у статті 235: “Кожна з земель має право на своїй території суверенно розпоряджатися в державному порядку у всіх відношеннях і по всіх справах, які виразно не оддані до компетенції федерально-державної організації».

Установлювалося, що головним принципом діяльності різних гілок влади в землях буде не порушення ними федерального державного устрою, федеральних законів і законних розпоряджень федеральної державної влади. Ніякі дії влади окремих земель не повинні були загрожувати зовнішній безпеці держави або порушувати права других земель [1, с. 200].

Конституції сучасних федеративних держав містять у собі норми, які регулюють основи державницької організації суб'єктів федерації. Притаманно це було і конституційному проекту О. Ейхельмана.

Він зобов'язував суб'єкти української федерації керуватися у своєму владуванні такими головними установленнями:

1. Обов'язкове введення в землях державного устрою на засадах демократичної республіки.

2. Обов'язковий розподіл влади на установчу, законодавчу, виконавчу, судову і контрольну.
3. Наявність відповідальності вищих органів влади і установ землі.
4. Додержання суб'єктами федеральної конституції УНР [1, с. 200].

В проекті передбачалася наявність в кожній землі своїх конституцій (основних державних законів). Землі одержували право приймати їх або робити в них зміни без дозволу федерально-державної влади.

Але офіційні копії прийнятих конституційних актів окремих земель повинні були в тижневий термін надсилатися палатам федерального парламенту, федерально-державному голові, федерально-державній раді міністрів і федерально-державному суду.

Об'єднане зібрання федерального парламенту, федерально-державний голова і федерально-державний суд одержували право скасування конституційних законів земель, якщо приходили до висновку, що вони суперечать конституції УНР, іншим федеральним законам [1, с. 201].

Але вони не мали такого права щодо змін в земельних конституціях, які ті здійснювали самі. Якщо федеральні органи знаходили в таких змінах недоцільність, то мали право передати свої до них зауваження на вирішення населення цієї землі шляхом референдуму.

При умові непорушення конституції і законів УНР землі через органи своєї влади були "вільні виконувати всі функції державної влади на своїх територіях" [1, с. 201].

О. Ейхельман надав землям право укладати між собою угоди щодо спільного задоволення своїх потреб "в справі охорони своєї внутрішньої безпеки, взагалі в справах внутрішнього управління і юстиції", але з повідомленням про це федерально-державного голову і федерально-державного суду.

Землі одержували і право стосунків з іншими країнами, укладеннями з ними міжнародних угод в справах внутрішнього управління та юстиції. Але це право земель було обмежене тим, що для цього кожен раз був потрібен попередній дозвіл федеральної ради міністрів. Сам текст міжнародної угоди, укладеної землею, повинен бути обов'язково затверджуватися палатами федерального парламенту.

В сучасних федеративних державах організація в суб'єктах федерації влади в місцевих територіальних одиницях здійснюється як місцеве владування і як місцеве самоврядування.

Місцеве владування являє собою управлінську діяльність в окремій територіальній одиниці, яку здійснює державна влада. Місцеве самоврядування – це діяльність самого населення цієї одиниці та обраних ним органів по управлінню її справами.

На відміну від цього державна влада в землях, згідно з проектом О. Ейхельмана, повинна була будуватися на засадах федералізму та автономії.

Кожна земля у своїй конституції повинна була установити, які державні справи належать до компетенції земельної влади. Всі інші державні справи на терені землі вона мала передати до компетенції повітової влади, яка обиралася населенням.

На цьому розподіл державної влади в землі не завершувався. Повітова влада визначала ті справи, що належали виключно до її компетенції, а решту справ передавала до компетенції громад, що обирали свої керівні органи [1, с. 201].

*ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ПРОЕКТОМ
КОНСТИТУЦІЇ УНР О. ЕЙХЕЛЬМАНА (1920 Р.)*

Передбачалося, що повіти й громади організуються на засадах автономного громадського самоврядування. В них мали створюватися ради як органи розпорядчої влади та управи як органи виконавчої влади.

Ради мали право проводити референдуми на своїй території, здійснювати контроль за грошовими витратами та організовувати роботу місцевих посадових осіб на підставі федеральних і земельних законів.

В повітах і громадах органи виконавчої влади могли бути як колегіальними (управи) так і особовими (старшини). В межах громади місцева влада мала право за порозумінням з окремими місцевими установами здійснювати для них організацію громадського управління.

“Проект конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки” надавав неоднаковий правовий статус українським містам. В залежності від числа мешканців, від характеру їх торговельно-промислового життя і від складності місцевого господарства він надавав їм правовий статус або землі, або повіту, або громади [1, с. 202].

Звичайним явищем у конституційному праві сучасних федеральних держав є розподіл між федерацією і її суб'єктами повноважень у фінансовій сфері.

Це ж передбачалося і проектом О. Ейхельмана, згідно з яким федеральна влада могла частину потрібних їй для урядування грошей зібрати з земель пропорційно кількості їх населення. При цьому вона в законодавчому порядку мала визначати загальну суму, яку повинна була сплатити кожна земля, а звідкіля і як її взяти це вже була турбота самої землі [1, с. 200].

Право визначати загальні натуральні й грошові податки в УНР надавалося загальнодержавним органам, а в землях – її владним структурам, в повіті – його владі, в громаді – місцевим органам. Але в повітах і громадах рішення про ведення податків повинні були затверджуватися на місцевому референдумі [1, с. 203].

Таким чином, важливим об'єктом регулювання в конституційному проекті О. Ейхельмана було визначення правового статусу земель – суб'єктів федерації в УНР. Багато уваги в ньому приділялося з'ясуванню відносин між владними структурами федерації та її суб'єктів. При цьому досить чітко визначалися повноваження федеральної державної влади.

Передбачався певний баланс федеральної влади і влади суб'єктів, що повинно було забезпечити статус-кво в системі федеральної державної влади в УНР, не давати змоги посилюватися кожній з них.

Передбачалося використання принципу федералізму і в побудові державної влади в землях, що завряд чи можна вважати доцільним.

Література:

1. Конституційні акти України. – 1917 – 1920. – Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціальна думка, 1992.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.

УДК 378(09)(477.75)«19»

Лаэров В. В., Бобков В. В.

К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)

Возникший в 1918 г. Таврический университет стал двенадцатым по счету российским университетом. Его становление сразу же шло по классическому образцу – открывались базовые факультеты, предусмотренные Уставом о российских университетах. Так, в Таврическом университете были созданы медицинский, физико-математический, агрономический, историко-филологический и юридический факультеты. За короткое время молодое учебное заведение смогло собрать под своей крышей почти весь цвет отечественной научной мысли и стало крупнейшим образовательным центром в годы Гражданской войны на территории бывшей Российской империи [1, с. 182-200.].

Пройдя через тяжелейшие испытания, целую фазу реорганизаций, Таврический университет и сегодня является центром высокой духовности и современного просвещения, имеющим огромный научный и культурный потенциал. Этому в немалой степени способствует работа ученых университета по сохранению исторического наследия старейшего высшего учебного заведения Крыма. Восстанавливаются имена, некоторые этапы истории Таврического университета, увековечивается память выдающихся ученых, которые работали здесь.

В самое последнее время активизировались исследования по изучению становления крымской юридической научной школы. Инициатором и вдохновителем этой работы стал декан юридического факультета доктор юридических наук, профессор А. В. Тимошук. Он является и автором фундаментальной статьи «Юридическая образовательно-научная школа в Крыму: исторические традиции и перспективы развития» [2, с. 21-29.]. Продолжением этой работы стали публикации других ученых в ряде научных журналов [3, с. 40-46].

Одновременно с Таврическим университетом становление высшего юридического образования проходило и в других Крымских городах, в частности, в Севастополе и Керчи. К сожалению, до самого последнего времени мы располагали лишь отрывочными сведениями о их существовании и, главным образом, от академика В. И. Вернадского. Вот что он писал сразу же по возвращении из Крыма в Москву: «В Керчи за это время по инициативе энергичного историка, проф. русской истории Киевского университета св. Владимира Довнар-Запольского в 1919 г. возник при поддержке кооперативов и города второй университет – Боспорский университет с тремя факультетами. Судьба его неясна. Университет не поддерживался правительством Врангеля, существовал на частные средства, но сильно пострадал при смене власти. Как проф. Довнар-Запольский, так и некоторые другие профессора должны были оставить Крым» [4, с. 34].

Узнать о судьбе Боспорского университета в Керчи и юридического института в Севастополе, возникших в период революционного лихолетья, стало возможным

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

благодаря корпусу архивных материалов, выявленных в фондах Государственного архива в Автономной Республике Крым, Государственного архива Российской Федерации и материалам, опубликованным на страницах крымских досоветских газет.

Цель настоящей статьи – на основе новых архивных материалов, газетных публикаций, выявленных в самое последнее время, осветить историю создания, становления и функционирования двух высших учебных заведений Крыма, где готовились юридические кадры. При этом мы постараемся, по возможности, сообщить и об их структуре, преподавательском составе, поведать о дальнейшей судьбе этих высших учебных заведений, возникших в годы гражданской войны.

Боспорский университет

Впервые вопрос о создании высшего учебного заведения в Керчи был поднят на заседании местной городской Думы в январе 1917 г. Это было обусловлено тем, что именно в этот период решался вопрос об открытии высшего учебного заведения в Крыму. Вполне понятно, что представители керченского городского самоуправления решили включиться в борьбу за избрание места расположения будущего высшего учебного заведения у себя в городе. На заседании городской Думы 12 января 1917 г. были озвучены преимущества Керчи по отношению к другим крымским городам: «колоссальные залежи руды Керченского полуострова, нефтяные слои, плодороднейшие почвы, рыбные богатства, целебные грязи, расположенные на берегах Азовского и Черного морей соляные озера, нахождение в ближайших окрестностях Керчи соды, буры, серы, йода, обильное выделение метана из некоторых буровых скважин, обратили внимание научной мысли и вызвали уже к жизни крупные промышленные и другие предприятия <...> и будут причиной возникновения новых; <...> с проведением через пролив железной дороги, соединяющей Керчь с частью плодороднейшей Кубанской области и Северного Кавказа, Керчь становится местом перекрещивания двух великих путей: одного морского, связывающего восток и юго-восток России с западными государствами, другого железнодорожного, соединяющего центр и юг России с Кавказом, Малой Азией и Персией; <...> перечисленные обстоятельства должны создать из Керчи крупнейший в Крыму заводской, промышленный и торговый центр, соединенный прямыми путями с культурным западом и мало исследованными областями Азии <...>» [5, л. 2 об-3].

В этот же день Керченская городская Дума приняла историческое решение. В частности в постановлении Думы говорилось: «ходатайствовать об открытии 1) в первую очередь в г. Керчи полного физико-математического факультета с естественным и математическим отделениями и подотделами: а) сельско-хозяйственным, б) технологии и технической химии, в) механическим с кафедрами по теории и практике кораблестроения, а также открытия физико-терапевтического института для врачей; во вторую же очередь признать необходимым открытие медицинского факультета» [5, л. 3]. В этом решении была сделана оговорка, что если учредить университет не будет возможным, то признать необходимым основание в Керчи политехнического института.

При этом город брал на себя обязательства по финансированию и обустройству учебного заведения высшего типа. Керченские власти пообещали выдать «в вспомоществование Государственному Казначейству 500 000 рублей для постройки зда-

ний университета или политехнического института, учебно-вспомогательных институтов и их оборудования, сделавши для этой цели долгосрочный заем под залог городских имуществ» [5, л. 3]. Кроме того, для постройки здания и закладки ботанического сада город предоставлял «безвозмездно университету или политехническому институту необходимую площадь земли», а для устройства биологической станции отводил «участок земли в 2 десятины на берегу Азовского моря». Создание клиники физических методов лечения планировалось осуществить на «10 десятинах земли с песчаным пляжем на берегу Черного моря в дачной местности Старый Карантин». Также в безвозмездное пользование будущему вузу выделялся «орошаемый артезианской водой участок земли в 200 десятин для сельско-хозяйственного отделения с его вспомогательными учреждениями» [5, л. 3].

Идея создания в городе университета была поддержана большинством керчан, но и среди них раздавались голоса, желающие охладить столь оптимистический порыв земляков. Так, гласный городской Думы М. Х. Вафиади предупреждал, что проблема будущего университета лежит не столько в финансовой плоскости, сколько в культурной. Провинциальная жизнь, по его мнению, не способна будет создать ту обстановку, которая царит в старых университетских центрах страны. «Одного учения в стенах учебного заведения совершенно недостаточно для высшего университетского образования, – подчеркивал гласный Думы, – что же будут делать несчастные, хотя, без всякого сомнения, и очень малочисленные студенты, волей судьбы попавшие в Керченский университет, какую культурную жизнь здесь они найдут, какое развитие и знания они могут почерпнуть из местной жизни?» – спрашивал М. Х. Вафиади [5, л. 3].

Насколько удачно была бы воплощена в жизнь идея высшей школы в Керчи, проверить на практике было, к сожалению, не суждено. Февральская революция 1917 г. надолго заняла умы керчан проблемами далекими от вопросов образования. Лишь 26 декабря 1918 г. Керченская городская Дума вернулась к обсуждению плана учреждения высшего учебного заведения в городе. По этому поводу было принято следующее постановление: «Подтвердить постановление Думы от 12 января 1917 года об открытии в Керчи высше-учебных заведений, приняв все обязательства, указанные в этом постановлении на тот случай, если бы в Керчи были открыты только индустриальные отделения Таврического университета или Политехникума» [6, л. 5]. Из этого постановления было видно, что, в целом, подтверждая ранее принятые решения, в то же время, городская Дума не указывала конкретных шагов по их реализации.

Открытие высшего учебного заведения стало возможным лишь с приездом в Керчь в начале 1920 г. профессора Киевского университета св. Владимира М. В. Довнар-Запольского (1867-1934). Митрофан Викторович Довнар-Запольский – выдающийся отечественный историк, юрист, организатор науки. Будущий ученый родился 2 июня 1867 г. в г. Речице Мозырского уезда Минской губернии (ныне Гомельская область) в семье мелкого чиновника. После окончания 1-й Киевской мужской гимназии М. В. Довнар-Запольский в 1889 г. поступил на историко-филологический факультет Киевского университета св. Владимира, где специализировался в области русской истории под руководством профессора В. Б. Антоновича. Большое влияние на формирование его личности и научных взглядов оказали также профессора В. С. Иконников и П. В. Голубовский.

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

После окончания университета (1894), М. В. Довнар-Запольский работал в Московском архиве Министерства юстиции, сосредоточившись на изучении Литовской метрики. Закономерным итогом этих исканий стал ряд его документальных публикаций по истории Литовско-Русского государства XVI века. В 1889-98 г. Довнар-Запольский начал преподавать в Московском университете в качестве приват-доцента. В 1901 г. он возвращается в Киев, где сначала работает приват-доцентом, а после защиты магистерской диссертации «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского» (1901) и ординарным профессором университета св. Владимира. Это существенное продвижение его карьеры было закреплено в 1905 г. защитой докторской диссертации по истории белорусского крестьянства в Великом княжестве Литовском. Во время первой русской революции ученый активно разрабатывал тему декабристского движения. Тогда же историк выпустил две монографии по истории декабризма: «Тайное общество декабристов» (М., 1906) и «Идеалы декабристов» (М., 1907).

Вообще период с 1905 по 1917 гг. был наиболее плодотворным в научной и педагогической биографии М. В. Довнар-Запольского. Он много и упорно работал. Причем интересы его зачастую выходили за пределы сугубо академических. Так, им были организованы коммерческие курсы в Киеве, которые в 1907 г. были преобразованы в Киевский Коммерческий институт. Ученый стал его первым директором. В Киевском университете св. Владимира М. В. Довнар-Запольский продолжал читать в эти годы обобщающие курсы по новейшей истории России и истории русского народного хозяйства, которые были весьма популярны, а после их опубликования имели значение самостоятельных научных работ. Много сил и времени Митрофан Викторович уделял общественно-научной работе, будучи до 1917 г. бессменным председателем Экспертной палаты Общества любителей социальных знаний в Киеве. Одновременно он был и редактором «Книги для чтения по русской истории» для гимназий. По инициативе М. В. Довнар-Запольского и при его деятельном участии увидело свет популярное в предреволюционные годы издание «Русская история в очерках и статьях».

Отметим, что М. В. Довнар-Запольский был одним из тех, кто активно поддерживал идею создания в Крыму высшего учебного заведения, войдя в 1917 г. Правление Таврического филиального отделения Киевского университета св. Владимира. После Октябрьской революции биография ученого в большей степени была связана с организаторской работой на ниве научного и государственного строительства молодой Белорусской республики. В 1918 г. по поручению Секретариата республики от становится управляющим Торговой палаты, открытой в Киеве для расширения белорусско-украинских торговых связей. В конце того же года по поручению руководства республики М. В. Довнар-Запольский занялся организацией Белорусского университета в Минске. Отметим и его заслугу перед белорусским народом. Он первый автор книги, обосновывавший с юридической точки зрения основы государственности Белоруссии, ставшей своеобразным манифестом суверенитета Белорусской Народной Республики.

Осенью 1919 г. М. В. Довнар-Запольский по причине ухудшения состояния здоровья вынужден был вернуться в Украину. Сначала он посвятил себя преподавательской деятельности в Харьковском институте народного хозяйства, а в самом

начале 1920 г. перебрался в Крым, где развернул работу по организации высшего учебного заведения в Керчи.

На заседании Керченской городской Думы 30 января 1920 г. М. В. Довнар-Запольский выступил с докладом о необходимости учреждения в Керчи «высшего учебного заведения особого типа» [7, л. 170 об]. 2 февраля в помещении Городской Управы состоялось чрезвычайное собрание городской Думы, посвященное практическому разрешению этого вопроса. Помимо гласных, в нем приняли участие представители Купеческого общества и Союза торгово-промышленников. Выступая с основным докладом, профессор М. В. Довнар-Запольский коснулся и истории вопроса. В частности, он отмечал, что изначально учреждение высшей школы в Крыму подразумевало наличие отдельных факультетов в различных городах полуострова с развитием особых технических факультетов. Открытие же Таврического университета, по его мнению, этой задачи не решило. Исходя из этого и учитывая «возрастающую потребность в высшем образовании и отрезанность отдельных областей и, в частности Керчи, от университетских центров», ученый предлагал незамедлительно приступить к созданию высшего учебного заведения в Керчи. М. В. Довнар-Запольский настаивал на учреждении в городе самостоятельного учебного заведения под названием «Боспорский университет», в составе коммерческо-экономического, сельскохозяйственного и историко-археологического факультетов.

Работу университета решено было начать с открытия только коммерческо-экономического и историко-археологического факультетов. Объяснялось это тем «что в настоящее время по техническим условиям не представляется возможности создать другие факультеты, требующие лаборатории, кабинетов и т.д.» [9]. Открытие сельскохозяйственного факультета решено было отложить до более благоприятных времен. На этом же заседании было учрежден Попечительный совет Боспорского университета в составе шести гласных городской Думы: А. Ф. Багенского, С. А. Красника, Т. В. Токарева, М. А. Зеленкевича, И. И. Гинзбурга, О. В. Станиславского и представителей от Купеческого общества (А. р. Денисов) и Союза торгово-промышленников (А. С. Бородулина) [7, л. 180]. В дальнейшем состав Попечительного совета значительно расширился. В кратчайшие сроки было разработано «Положение о Попечительном совете Боспорского университета». В силу значительного интереса, который может представлять этот документ для исследователей, а также, учитывая то, что автором этого документа был сам М. Довнар-Запольский, приведем его полностью:

**«ПОЛОЖЕНИЕ О ПОПЕЧИТЕЛЬНОМ СОВЕТЕ БОСПОРСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА»**

§ 1. Попечительный Совет состоит из а) шести Гласных Керченской Городской Думы, избираемых Думой на срок ее полномочий и б) представителей от торгово-промышленного союза – 3, Купеческого Общества – 1, Союза педагогов – 1, Центрального бюро профессионального союза – 1, рабочего клуба – 1 и мещанского общества – 1.

Все означенные в пункте «б» представители делегируются на срок до истечения Законом определенных полномочий Думы.

Примечание. Дума, в случае надобности, может увеличить число представителей от названных организаций.

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

---

§ 2. В воздание особо-важных заслуг в деле развития Университета Городская Дума, по представлению Попечительного Совета, избирает почетных членов его, пользующихся правами членов Совета.

§ 3. Ректор Университета или заступающий его место профессор входит в состав Попечительного Совета на правах члена. По завершению организации факультетов, деканы факультетов также входят в число Попечительного Совета на правах членов.

§ 4. Попечительный Совет из своей среды избирает для присутствия в члены Совета Университета на правах членов его такое же число представителей, какое входит в состав Попечительного Совета от Совета Университета.

§ 5. Попечительный Совет из своей среды избирает на срок до истечения Законных полномочий Думы представителя, 2-х его товарищей, казначея и секретаря.

§ 6. Ближайшее распределение обязанностей между членами президиума определяется постановлениями Попечительного Совета.

§ 7. Способы решения вопросов и баллотирования определяются постановлениями Совета. Во всяком случае при открытом голосовании. Голос председателя дает перевес.

§ 8. Заседания Совета считаются законносостоявшимися при наличии пяти его членов.

§ 9. Попечительный Совет имеет общее попечение о развитии и благосостоянии Университета, ближайшим же образом на него возлагается заведывание материальной частью Университета. Для сей цели Попечительный Совет 1) входит с представлениями в подлежащие правительственные и общественные учреждения; 2) изыскивает средства на содержание Университета, 3) составляет ежегодную смету, пользуясь данными по учебно-вспомогательным учреждениям, представляемыми от факультетов и других подведомственных Совету учреждений, проводит сверхсметные расходы, 4) принимает пожертвования, 5) в случаях, непредвиденных сметой, Попечительный Совет рассматривает представления факультетов, вносимые через Совет Университета, 6) контролирует исполнение сметы, 7) вообще наблюдает за всем ходом хозяйственной жизни Университета, 8) определяет плату за изучение и пользование учебно-вспомогательными учреждениями, равно определяет и контингент учащихся, подлежащих освобождению от платы.

§ 10. Университетские здания, а равно принадлежащие Университету земли находятся в ближайшем заведывании Попечительного Совета, для каковой цели, в случае надобности, Попечительный Совет устанавливает особую администрацию и руководит ее деятельностью.

§ 11. Попечительный Совет имеет попечение о квартирах для приезжающей профессуры и о помещениях для иногородних студентов.

§ 12. Попечительный Совет ежегодно представляет отчеты о состоянии Университета Городской Думе и другим субсидирующим Университет учреждениям.

§ 13. Попечительный Совет пользуется всеми правами юридического лица, для каковой цели он имеет право приобретать недвижимые имущества, закладывать их, продавать или сдавать на арендных условиях.

§ 14. Попечительный Совет имеет печать с изображением керченского герба и надписью: «Боспорский Университет» [8, л. 28].

Занятия в Боспорском университете были начаты весной 1920 г. Городские власти выделили помещение в Городской библиотеке им. Л. Н. Толстого. В марте 1920 г. в газетах было размещено объявление о его открытии в составе двух факультетов – коммерческо-экономического и историко-археологического. Официальной датой начала работы вуза было объявлено 8 марта. В университет принимались лица, окончившие средние учебные заведения, в том числе 7 классов женских гимназий и епархиальных училищ [11].

В первые месяцы своего существования Боспорский университет не имел официального статуса. Учебное заведение формировалось в трудные годы гражданской войны, что, конечно же, отложило отпечаток на его развитие. В докладной записке на имя министра народного просвещения основатели университета писали: «В виду того, что, по условиям переживаемого времени, не представлялось возможности снестись немедленно с Центральным Управлением делами Министерства Народного Просвещения, а, с другой стороны, у бывшего Директора Киевского Коммерческого и Киевского Археологического Институтов, проф. М. В. Довнар-Запольского, и у Директора Керченского Музея Древностей, приват-доц. К. Э. Гриневича, имелись разрешения Министерства Народного Просвещения на открытие в Керчи Высших Коммерческих и Археологических Курсов, при чем последние уже функционировали, – Керчь-Еникальская Городская Дума, Торгово-Промышленный Союз и Купеческое Общество предоставили организованному Городской Думой Попечительскому Совету Университета и Совету профессоров последнего попросить разрешение на открытие Университета у г. Керчь-Еникальского Градоначальника» [8, л. 13]. Глава керченской администрации полностью поддержал инициативу создания университета. Заметим, что Боспорский университет начал свою деятельность, руководствуясь только «Уставом Российский Университетов» 1914 г.

В конце марта 1920 г. руководство университета обратилось в Управление народным образованием при Главкоме вооруженных сил Юга России с просьбой: «1) санкционировать в Керчи высшее учебное заведение под наименованием «Боспорский Университет», 2) предоставить преподающему и служащему в нем персоналу права Государственной службы, согласно с Уставом Российских Университетов; 3) предоставить этому Университету право присуждения оканчивающим в нем курсы дипломов со всеми правами и преимуществами, предоставляемыми окончившим курс в Российских Университетах и Коммерческих Институтах; 4) предоставить новооткрываемому учебному заведению руководствоваться уставом Российских Университетов и дополнительно, в делах хозяйственного управления «Положением о Попечительном Совете», выработанным Керчь-Еникальскою Городскою Думою на началах, аналогичных с Попечительским Советом, функционирующим при Таврическом Университете» [8, л. 14].

Однако попытка добиться признания официального статуса университета не увенчалась успехом. Отдел Народного образования сообщал ректору Боспорского университета: «Рассмотрев Ваше заявление от 28 марта сего года о санкции открытия в г. Керчи Высшего Учебного заведения и предоставления ему всех прав, присущих Российским Университетам, Отдел Народного Просвещения доводит до Вашего сведения, что в настоящее время совершенно не представляется возможным возбуждение подобного ходатайства перед Правительством и Главнокомандующим в виду тяжелого финансового положения, а также и вследствие того, что на террито-

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

рии Крыма имеется совершенно оборудованное Высшее Учебное заведение. Тем не менее, Отдел Народного Просвещения приветствует это новое культурное учреждение в виде частного Университета. Сообщая о вышеизложенном, прошу Вас, если предвидится, учреждать частный Университет и возбуждайте соответствующее ходатайство» [9, л. 26].

Исходя из сложившейся ситуации, да еще в условиях гражданской войны, когда каждого преподавателя и студента могли призвать на службу, Попечительный совет Боспорского университета решил инициировать поездку в Севастополь -- в ставку Верховного Главнокомандующего -- ректора университета профессора М. В. Довнар-Запольского и гласного Думы М. А. Зеленкевича [11, л. 7]. Поездка состоялась в конце июня оказалась успешной -- Боспорский университет официально был признан высшим учебным заведением:

«<...>Отдел Народного Просвещения признает со своей стороны желательным открытие в городе Керчи Городского Общественного высшего учебного заведения с тремя факультетами, отсутствующими в Таврическом Университет, а именно: коммерческо-экономического, историко-археологического (с отличием от историко-филологического) и сельско-хозяйственного. Эти факультеты должны дать научное освещение естественным богатствам Керченского полуострова и близ лежащего Кавказского побережья и основываемый Университет должен быть оплотом русской культуры на Ближнем Востоке. Наконец, с точки зрения общественной разлив просвещения в малые города и дифференциация высшей школы устранил скопление учащихся в центрах и приблизит школу к населению, что является в высшей степени желательным и естественным при создавшихся условиях.

В виду изложенного, Отдел Народного Просвещения имеет честь ходатайствовать перед Вашим Высокопревосходительством об утверждении Городского общественного Высшего Учебного заведения под именем «Боспорский Университет», согласно закону 1-го июля 1914 года на нижеследующих главных основаниях:

1. Боспорский Университет учреждается Городским Самоуправлением на основании постановления Городской Думы от 2-го февраля, при чем содержание его принимают на себя Городское Самоуправление, Торгово-Промышленный Союз и Купеческое Общество. Сверх того, средствами содержания Университета могут служить: плата за слушание лекций, доходы от имуществ, принадлежащих Университету, частные пожертвования, общественные субсидии и другие поступления;

2. Боспорский Университет состоит из трех факультетов: коммерческо-экономического, историко-археологического и сельско-хозяйственного. В текущем году в Университете открывается коммерческо-экономический факультет с тем, что остальные факультеты учреждаются постепенно;

3. Проект Устава основываемого Университета должен быть в ближайшее время представлен на утверждение в Отдел Народного Просвещения. Во всяком случае Университет должен принять в своих действиях следующие правила, имеющиеся в Уставе Российских Университетов и других высших учебных заведений: а) при замещении должностей преподавателей, а также должностных лиц Университета применяется выборное начало, на основаниях, имеющихся в Университетском Уставе; б) научный ценз преподавательского персонала должен находиться в соответствии со статьями Университетского Устава, а для коммерческо-экономического

отделения – с теми дополнениями, какие допускаются Уставом Коммерческих Институтов; в) предметами преподавания на факультетах могут быть: на коммерческо-экономическом отделении – те предметы, перечень коих находится в Уставе Омского Коммерческого Института. Что касается факультетов сельско-хозяйственного и историко-археологического, то список кафедр должен быть представлен дополнительно, при чем состав кафедр на сельско-хозяйственном факультете должен соответствовать кафедрам Воронежского Сельско-Хозяйственного Института, а состав кафедр историко-археологического факультета – соответственно кафедрам историко-филологического факультета с дополнениями по археологии; г) в студенты Университета могут быть принимаемы молодые люди обоюбого пола на основании: а) на историко-археологический факультет – Университетского Устава; б) на коммерческо-экономический и на сельско-хозяйственный факультеты на основаниях, изложенных в Уставах Омского Коммерческого Воронежского Сельско-Хозяйственного Институты; д) студенты подвергаются курсовым испытаниям в факультете, а окончательный экзамен производится в особых комиссиях, применительно к § 29, закона 1-го июля 1914 года; е) общее управление хозяйственной частью возлагается на Попечительный Совет, положение о коем должно быть в кратчайший срок представлено Отделу Народного просвещения на утверждение» [8, л. 40].

С признанием официального статуса, руководство университета приступило к комплектованию кадрового состава. В первую очередь, в университет были приглашены известные профессора-юристы. Среди них: Сергей Константинович Гогель (уголовное право), Василий Иванович Касперов (международное право), Николай Иванович Палиенко (государственное право), Борис Васильевич Попов (гражданское право и судопроизводство), Г. А. Люст, Н. И. Товстолес, доцент К. Э. Гриневич и др.

На осеннем семестре 1920 г. были объявлены следующие курсы: Русская история (от начала до конца XVIII в.), Всеобщая история (древняя), Русское государственное право, Гражданское право, Социология, Энциклопедия права, Права личности в гражданском праве (спец. курс), Теория политической экономии, История экономического развития Западной Европы, Статистика, Финансовые вычисления. Предполагалось введение практических занятий по всем предметам. Кроме того, было намечено преподавание ряда специальных курсов и иностранных языков (турецкий, новогреческий, английский) [13].

С сентября 1920 г. к обучению в Боспорском университете, кроме действительных студентов и вольнослушателей также стали допускаться лица, записывающиеся на какой-нибудь один или два из объявленных курсов. Эти слушатели платили по 2000 рублей за курс в семестр, причем прослушанные ими лекции не засчитывались, и к экзаменам такие слушатели не допускались. По примеру западноевропейских университетов, двери аудиторий Боспорского университета были открыты для случайных посетителей, «желающих познакомиться с характером университетского преподавания» [14].

Подчеркнем еще раз, что становление университета проходило в чрезвычайно сложное время, и это, в свою очередь, заставляло руководство университета искать нестандартные пути привлечения новых источников финансирования. В изыскании денежных средств принимали участие и студенты университета. Так, например, в сентябре на Приморском бульваре ими были организованы «гуляния при участии

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

симфонического оркестра и солистов». Собранные средства были направлены на покупку книг для университетской библиотеки [15]. После признания за университетом статуса официального учебного заведения, небольшие средства на приобретение литературы выделял и Отдел народного образования при Правительстве Врангеля. В пользу учебного заведения поступали также и частные пожертвования [16].

Несмотря на то, что еще в марте 1920 г. было официально объявлено об открытии историко-археологического факультета, полноценного развития он так не получил. В соответствии планом развития университета созданию этого факультета должна была предшествовать работа организованных при Керченском музее древностей так называемых «Археологических курсов» (иногда ошибочно назывались «Археологическим факультетом») [17]. Занятия на них проводились по вечерам. Кроме лекций, для слушателей курсов были организованы практические занятия с привлечением экспонатов музея и организацией археологических экскурсий. Работа этих курсов должна была стать своего рода подготовительной стадией перед открытием историко-археологического факультета при Боспорском университете [18]. Занятия на курсах проводили профессора М. В. Довнар-Запольский, Н. И. Палиенко, приват-доцент К. Э. Гриневич («Курс истории античного искусства» и др.), преподаватель Керченской Александровской гимназии Ю. Ю. Марти («Культурная история Боспорского царства») и др.

На протяжении всего существования Боспорского университета перед ним остро стояла проблема нехватки помещений. Городскими властями обсуждались различные варианты относительно размещения учебного заведения. Так, в июле 1920 г. городская Дума обсуждала вопрос об отводе университету зданий «в малом Гуциновском садике, находящихся в аренде союза моряков» [7, л. 337]. Звучали предложения о том, чтобы поместить коммерческо-экономический факультет в здании театра «Ренессанс». Однако, по-видимому, ни один из вариантов так и не был осуществлен. Не успел Боспорский университет должным образом воспользоваться и подарком города к началу учебного 1920/1921 гг., который для «организации биологической станции и для устройства опытного поля отвел участок в 20 дес. в ст. Карантине с береговой полосой и другой в 1560 дес. в Багеровском имении» [19].

Боспорский университет нельзя отнести к числу крупных учебных заведений. Численность студентов, обучавшихся в нем, вплоть до прихода Красной Армии не превышала 100 человек. Однако и столь небольшое число студентов смогло собраться под крышей университета во многом благодаря финансовой помощи различных организаций, действовавших в это время в городе. Так, еще в апреле 1920 г. главное управление торгово-промышленных предприятий «Добрармия – населению» учредило при университете 50 стипендий в размере годичной платы за право учения каждая, для лиц нижеследующих категорий: 1) вдов и детей воинов, убитых на войне; 2) воинов, уволенных от службы в армии вследствие ранения или контузий; 3) жен и детей воинов, находящихся на фронте не менее 6 месяцев. Этот шаг, конечно же, привлек в стены вуза дополнительное количество студентов [20].

Последний месяц работы университета стал наиболее сложным временем в его истории. Особенно остро встала проблема его финансирования. И без того сложное положение еще более усугубилось, когда обещавшее субсидировать университет

правление торговопромышленников (50 % всей суммы) перестало выполнять свои обязательства [20].

С начала сентября начался отток профессуры из Боспорского университета. Сначала стены учебного заведения покинул переехавший в Симферополь для работы в Таврическом университете профессор Б. В. Попов, а затем туда же отправился профессор по кафедре государственного права Н. И. Палиенко [22]. В конце октября преподавание в университете оставил занимавший кафедру всеобщей истории приват-доцент Таврического университета К. Э. Гриневич [23]. Таким образом, ко времени прихода в Керчь Красной Армии занятия в университете практически прекратились. Достаточно емкую оценку состояния вуза на момент конца 1920 – начала 1921 гг. мы находим в рапорте заведующего отделом народного образования Военно-Революционного комитета г. Керчи, в котором среди прочего отмечалось следующее: «Керченский Боспорский Университет, основанный в 1919 году, бежавшими из Советроссии профессорами, влачил жалкое существование и имел один факультет, где занятия шли только на первом семестре. Если бы бывший до прихода Красной Армии преподавательский персонал сохранился то перед Керченским Боспорским Университетом стоял бы вопрос или о полном закрытии Университета или о привлечении новых сил. Но так как рассчитывать на привлечение новых преподавательских сил из других мест Советроссии при общем и крайне остром недостатке их нельзя, перед Советом Университета встал вопрос о закрытии Университета. В настоящее время, когда особым Отделом 13 армии арестованы и отправлены на север три профессора – Довнар-Запольский, Касперов и Дубосарский и остались за исключением одного профессора только преподаватели вспомогательных предметов, учебная жизнь Университета остановилась, а между тем Университет стал играть роль убежища, куда начала стекаться буржуазная молодежь, спасаясь от принудительных работ и в поисках за пайками. Это лучше всего доказывается тем фактом, что до прихода Красной Армии в Керчь в Университете было слушателей всего около 100 человек, после прихода Красной Армии поступило около 400 человек. Занятия в Университет не идут, слушатели собираются и праздно проводят время. Считая, что подобная растрата народного достояния в настоящее тяжелое время преступна, я прошу Вашего распоряжения о закрытии Боспорского Университета и о передаче помещения, инвентаря, библиотеки, кабинетов и проч. в ведение Пролетарского Университета» [24 л. 6].

Этот небольшой по объему, но любопытный документ говорит о многом. Процессы, имевшие место в Боспорском университете, во многом напоминали судьбу Таврического университета, пережившего все невзгоды «революционной ломки» высшей школы. События в Керчи разворачивались следующим образом. После занятия города 16 ноября 1920 г. Красной Армией, всю жизнь в городе определяла «чрезвычайная тройка» ВЧК 13-й армии Южного и Южно-Западных фронтов, входивших в Крымскую ударную группу. «Чрезвычайная тройка» в составе председателя Данишевского, членов Добродицкого и Вронского приступила к ликвидации «контрреволюционных элементов» в Керчи. В центре внимания тройки оказался и Боспорский университет. Были арестованы ректор М. В. Довнар-Запольский, профессора В. И. Касперов, Г. А. Люст. 27 декабря 1920 г. преподаватель университета Э. А. Дубосарский, – кадет, бывший гласный Петроградской го-

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

родской Думы, – был расстрелян большевиками вместе со всей керченской организацией кадетов.

Судьба хранила первого и последнего ректора Боспорского университета. В виду того, что оба сына профессора М. В. Довнар-Запольского погибли, сражаясь в рядах Красной Армии, к нему и другим арестованным профессорам не стали применять крайней меры (расстрел). После этого Митрофан Викторович уехал сначала в Азербайджан, где работал проректором Азербайджанского университета. В 1925 г. М. В. Довнар-Запольский возвратился в Минск, где только что открылся Белорусский университет. Но уже осенью 1926 г. Митрофан Викторович переехал в Москву, где последовательно работал во многих столичных учебных заведениях. Умер М. В. Довнар-Запольский 30 сентября 1934 г. в Москве от сердечного приступа.

Через «тройку» прошел и весь личный состав студентов Боспорского университета. По всей видимости, М. В. Довнар-Запольский, как и В. И. Вернадский в Симферополе, стал зачислять в ряды студентов всех, кто в этом нуждался. Недаром в цитированном документе сообщалось, что «Университет стал играть роль убежища, куда начала стекаться буржуазная молодежь». В только что вышедшей книге киевского исследователя Л. М. Авраменко приводятся многочисленные документы о массовых расстрелах в Крыму в конце 1920 – начале 1921 гг. В списках расстрелянных в Керчи, значатся и студенты Боспорского университета [25].

В январе 1921 г. на базе Боспорского университета в соответствии с постановлением специальной комиссии от 29-го января 1921 г. был создан Рабочий факультет.

Севастопольский юридический институт

Судьба Таврического университет была тесно связана еще с одним высшим учебным заведением, возникшим в Крыму в годы Гражданской войны – Севастопольским юридическим институтом. Севастополь еще при зарождении Таврического университета претендовал на роль университетского города. Горячим сторонником Севастополя, как места постоянного пребывания Таврического университета, был непосредственно ректор Таврического университета р. И. Гельвиг. Именно он будировал вопрос о переводе Таврического университета из Симферополя в Севастополь. «К переводу Таврического университета в Севастополь, – подчеркивал р. И. Гельвиг, – надо подходить с точки зрения общегосударственных интересов русской культуры. Таврический университет будет не краевым, а общероссийским. И вот для рациональной постановки его учебной и научной работы Севастополь представляет максимум выгод в Крыму» [26]. Сторонниками перевода Таврического университета была не только коллегия профессоров, но городские власти Севастополя во главе с городским головой А. В. Могилевским, а также местная научная и культурная общественность. В резолюции совещания от 22 августа 1919 г., проходившего в Севастополе в связи с необходимостью решить вопрос о дальнейшей судьбе Таврического университета, прямо говорилось: «Теперь от Севастополя зависит: видеть ли в своих стенах Таврический университет? Надо думать, что все культурные силы города примут участие в работах по переводу и размещению Таврического университета в городе» [26].

Разворачивающиеся события Гражданской войны не позволили, однако, осуществить этот совместный проект. Но в Севастополе, как и в других крымских горо-

дах, в полную силу работали популярные в ту пору народные университеты, объединившие покинувшую университетское преподавание профессуру.

Нередко эти народные университеты перерастали в самостоятельные высшие учебные заведения, официально признанные властями. Так, например, народный университет Керчи перерос в Боспорский университет, народный университет в Феодосии – в педагогический институт. Аналогичный институт должен был открыться и в Ялте [28]. Что касается города Севастополя, то в нем к этому времени было сосредоточено значительное количество научных сил. Не все из них могли найти работу по специальности. Так, например, профессор А. В. Болдырь трудился в городской управе. Именно ему принадлежала идея создания на базе народного университета Юридического института в Севастополе.

Уже осенью 1918 г. были созданы Попечительный совет и «общество помощи институту», которые занимались как решением финансовых проблем, возникавших перед вузом, так и привлечением новых научных кадров. В итоге в 1920 г., в преддверии празднования двухлетней годовщины, работники института с гордостью заявляли, что их детище является «вполне организованным высшим учебным заведением с преподаванием обеспеченным по всем кафедрам» [28]. В состав профессоров института входили такие известные ученые, как заслуженный профессор сенатор В. Ф. Дерюжинский, профессор сенатор С. К. Гогель (исполнял обязанности ректора), профессора А. Л. Байков, А. И. Елистратов, Н. Н. Алексеев, Паше-Озерский, П. П. Гензель, Н. Н. Товстолес, К. О. Зайцев, С. С. Демосоренов, В. И. Серебровский, К. М. Агеев [28]. Численность слушателей института в 1920 г. составляла 92 человека.

В мае 1920 г. педагогический Совет института обратился ко всем жителям через газету с просьбой о помощи в пополнении библиотеки института: «Преподаватели и слушатели института испытывают громадную нужду в пополнении библиотеки института изданиями законодательного характера, а также книгами научного и учебного содержания. Указанная остроощущаемая потребность в книгах может быть удовлетворена только при широкой общественной поддержке.

Обращаясь за этой поддержкой к магистратуре, членам адвокатского сословия, студенчеству и гражданам г. Севастополя, педагогический совет полагает, что они могли выразиться:

1. В пожертвовании законодательных материалов, книг по правоведению и экономике и иностранных учебников и словарей.
2. В отдаче таковых на хранение в библиотеку института.
3. В денежном пособии на библиотечный фонд.

Независимо от сего, преподаватели и слушатели были бы весьма признательны за представление им возможности пользоваться книгами, находящимися на дому» [29].

В конце июня 1920 г. Отдел народного образования г. Севастополя приступил к реформированию Севастопольского юридического института. В постановлении по этому вопросу, между прочим, говорилось: «Севастополь нуждается в совершенно новом типе высшего учебного заведения, которое бы давало широко образованных деятелей, могущих работать в возрождающемся севастопольском порту. Необходима для таких деятелей широкая технико-коммерческая подготовка, глубокое изучение международного права и пр.» [30].

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

---

25 мая 1920 г. Главкомандующим Вооруженными силами юга России генералом П. Н. Врангелем был подписан «Приказ о земле», к которому прилагались три текста, объясняющие земельную реформу. Для успеха преобразований в области земельной политики необходимо было широкое оповещение населения о ее содержании. Правительством были изданы специальные брошюры и листовки, печатались плакаты, разъясняющие Закон. В начале июля Севастопольский юридический институт учредил пятидневные «Курсы крестьянского права и хозяйства» для подготовки деятелей земельной реформы. Вниманию слушателей была предложена следующая программа: «1) Государственное устройство на территории, занятой Русской Армией, в связи с общими понятиями о государстве и праве; 2) Положение крестьян в прошлом и настоящем; 3) Гражданское право (вещное); 4) Крестьянское земельное право; 5) Землеустроительные законы; 6) Сельскохозяйственная экономия; 7) Сельскохозяйственная кооперация; 8) Нотариальная сторона реформы; 9) Продовольственная и финансовая сторона реформы; 10) Комментарии к земельному закону» [31]. Программа курсов включала ознакомление с юридическими и экономическими вопросами, относящимися к землеустройству и крестьянскому хозяйству, а также подробное изучение земельного закона. На проведение курсов юридическому институту было отпущено 200 000 рублей [32]. В результате было выпущено до 40 вполне подготовленных слушателей. В сентябре в институте открылась вторая сессия курсов, на которых занималось уже 80 человек [33 С. 172].

27 сентября 1920 г. Севастопольский юридический институт праздновал вторую годовщину своего существования. К этому времени институт обладал солидной библиотекой, собранной стараниями горожан. На начало нового учебного года институт имел уже старший (выпускной курс). Значительно улучшилось его финансовое положение. Попечительный Совет выделял институту ежемесячную субсидию в размере 600 тыс. рублей.

Торжественное собрание по случаю дня основания института проходило в атмосфере всеобщей радости. Вот что писали газеты по этому случаю: «Акт начался с молебна, который был отслужен профессором богословия в институте отцом Г. Спасским, при участии Покровской церкви. Отец Г. Спасский выразил радость по поводу процветания института, в котором культивируются начала права и человечности. Затем проф. С. К. Гогель произнес речь на тему «Русская культура, как залог возрождения России», в которой доказывал, что русский народ, создавший великую мировую оригинальную культуру не может утратить своего государственного быта, надо только объединиться на среднем пути и под знаменем культуры».

Предполагавшаяся речь проф. Н. Н. Алексеева на тему «Современный строй Сербии», не была произнесена, так как автор должен был присутствовать на заседании экономического совещания» [34].

Судьба Севастопольского юридического института, как и многих высших учебных заведений Крыма, возникших в условиях революционного лихолетья, была трагична. В начале 1921 г. на его базе был создан Севастопольский рабочий факультет. Многие студенты дальнейшего обучения вынуждены были продолжить в Таврическом университете.

Что касается сотрудников института, то судьба их сложилась по разному. В эмиграции оказались профессора С. К. Гогель, А. Л. Байков, Н. Н. Алексеев, В. Ф.

Дерюжинский. 4 января 1921 г. в Ялте был расстрелян магистр Киевской духовной академии протоиерей, глава учебного комитета при Священном Синоде, профессор юридического института Константин Маркович Агеев.

В первой четверти XX века в Крыму шло интенсивное становление высшего образования. С осени 1918 года полнокровно функционировал самый крупный вуз на полуострове – Таврический университет. Одним из самых крупных факультетов в его составе был юридический факультет. В нем работали выдающиеся отечественные ученые-юристы. Помимо юридического факультета Таврического университета в Крыму в эти годы начали функционировать еще два высших учебных заведения: Боспорский университет в Керчи и юридический институт в Севастополе. Оба вуза были укомплектованы юридическими кадрами высшей квалификации. Боспорский университет, хотя и не имел в своем составе специального юридического факультета, однако обеспечивал юридическую подготовку слушателей коммерческо-экономического факультета. Все студенты, обучавшиеся на этом факультете, в конечном итоге должны были получить полноценное юридическое образование по специальности «юридическое право».

Как Боспорский университет, так и Севастопольский юридический институт не успели сделать ни одного выпуска специалистов. Однако, возникшие как результат соборной деятельности местных органов самоуправления, широких кругов научной общественности, интеллигенции, эти учебные заведения, по сути, стали средоточием деятельности духовной оппозиции творящемуся в стране насилию. «Юридический факультет – писал в те годы один из преподавателей Таврического университета А. И. Елистратов, – изучает один из наиболее сложных и хрупких продуктов эволюции – право. Когда правопорядок распадается под напором стихии бесправия и произвола, неизбежно исчезает потребность и в юридическом факультете. Его закрывают. А между тем жить без права – это также губительно, как и оставаться голодным. Право для общества – это то же, что хлеб для инвалида<...> И Таврический университет, открывая возможность всестороннего научного познания права, этим самым вносит свой вклад в дело восстановления русской государственности<...> Возрождающееся русское государство будет процветающим, если сила в нем прочно сочетается с правом» [35].

Слова, сказанные профессором А. И. Елистратовым о юридическом факультете Таврического университета, вполне относятся к Боспорскому университету и Севастопольскому юридическому институту, готовивших для Родины в крайне сложное время юридические кадры во имя торжества законности и правопорядка.

Література:

Лавров В. В., Ишин А. В. В. И. Вернадский и Таврический университет // Крымский архив.– 2000.– № 6.

Тимошук О. В. Юридична освітньо-наукова школа в Криму: Історичні традиції та перспективи розвитку // Юридична біографістика: Історія, сучасність та перспективи. Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права 15-18 вересня 2002 р. м. Феодосія.– Сімферополь, 2003.

Лавров В. В. А. И. Елистратов – первый декан юридического факультета Таврического университета // Ученые записки Таврического национального университета. Юридические науки.– Т. 18(57).– № 1.– С. 28-53; Ганин В. В. Становление юридического образования в Крыму в первой четверти XX века // Юридическое образование и наука.– 2003.– № 3.

*К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЫСШЕГО
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КРЫМУ (1917-1920 ГГ.)*

- История Таврического университета / Под ред. Н. В. Багрова.- К., 2003.- 248 с.
Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГААРК), ф. 455, оп. 1, д. 9107, л. 1- 214
- ГААРК, ф. 455, оп. 1, д. 9588а, л. 1-184.
ГААРК, ф. 455, оп. 1, д. 9590, л.1-425
Государственный архив Российской Федерации, ф. 4959, оп. 1, д. 5, л. 1-59
Босфорский университет // Юг.- Севастополь. 1920.- № 158.- 7 февраля.
От Боспорского университета // Вечернее время.- Севастополь, 1920.- № 40 – 7 марта.
ГААРК, ф. 455, оп. 1, д. 9616, 69 л.
Гриневич К. Э. Насущные задачи просвещения // Русское дело.- Керчь, 1920.- 31 июля.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 2 сентября.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 3 сентября.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 5 сентября.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 28 сентября.
Н. А. Ж. Обзорение г. Керчи: Для приезжих // Русское дело.- Керчь, 1920.- 12 августа.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 6 сентября.
К. Открытие Боспорского университета // Русское дело.- Керчь, 1920.- 10 сентября.
Керчь. От Боспорского университета // Таврический голос.- Симферополь, 1920.- 3 апреля.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 16 сентября.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 6 октября.
Хроника // Русское дело.- Керчь, 1920.- 27 октября.
ГААРК, ф. Р-1024, оп.1, д. 194, 106 л.
Авраменко Л. М. Последняя обитель. Крым, 1920-1921 годы.- К., 2005.- 480 с.
Таврический университет // Прибой.- Севастополь, 1919.- 24 августа (6 сентября), 25 августа (7 сентября).
- Педагогический институт // Время.- Ялта, 1920.- 28 июля.
Высший юридический институт // Крымский вестник.- Севастополь, 1920.- 27 сентября.
Обращение юридического института // Крымский вестник.- Севастополь, 1920.- 3(16) мая.
Судьба Севастопольского юридического института // Крымский вестник.- Севастополь, 1920.- 26 июня (9 июля).
- На курсах крестьянского права // Юг России.- Севастополь, 1920.- 1(14) августа; На курсах крестьянского права // Там же.- 7(20) октября.
Земельная реформа // Великая Россия.- Севастополь, 1920.- 7 июля.
Росс Н. Г. Врангель в Крыму.- Франкфурт на Майне, 1982.
Годичный акт юридического института // Крымский вестник.- Севастополь, 1920.- 29 сентября;
Юбилей юридического института // Юг России.- Севастополь, 1920.- 28 сентября (11 октября).
- Елистратов А. И. Об уважении к праву // Vivat academia! Однодневная газета, посвященная первой годовщине Таврического университета.- Симферополь, 1919.- № 1.

Поступила в редакцию: 28.12.2005 г.

УДК 336.225.673(09)

Глушак Ю. М.

ФІСКАЛЬНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Вітчизняні податкові органи, спеціально утворені після самостійного державного визначення України 1991 р., знаходяться у стадії інтенсивного саморозвитку і накопичення власної практики претензійно-позовної роботи, наукове вивчення аналогічного досвіду з історії українського національного державотворення набуває актуальності у сьогоденні. Врахування як позитивних, так і негативних чинників у організації та діяльності тогочасних українських податкових органів має непересічне значення, оскільки деякий приклад розвитку закордонної державності також засвідчує, що певна частина засобів, методів і прийомів щодо стабілізації економіки не втратила своєї актуальності й у сучасності. Отже творче використання таких прикладів з національної історії дозволить, по-перше, врахувати правову природу окремих ретроспективних явищ у галузі оподаткування, що має вплинути на ефективність провадження державної податкової політики; по-друге, запобігати викритим негативним явищам в організації та діяльності сучасного українського податкового апарату.

Метою праці є з'ясування особливостей впливу центрального державного апарату Російської імперії на організаційну побудову і діяльності місцевих податкових органів в українських землях.

По офіційній ліквідації в 1764 р. інституту малоросійського гетьманства, що на той час уже фактично став складовою частиною державного механізму Російської імперії, управління Україною було доручено другій в її історії Малоросійській колегії, очолюваній президентом графом П.Румянцевим. Його ж було призначено на посаду генерал-губернатора Малоросії із особливим завданням Катерини II у найближчий термін скасувати всі відмінності у державному устрої України та зрівняти її з іншими імперськими провінціями. Тому невипадково, що свою діяльність Друга Малоросійська колегія розпочала з перепису українського населення – Генерального опису України з метою вивчення її економічного становища і збільшення надходжень до імперської казни [1, т. 1, с. 288 – 289].

Подушний перепис насамперед податних станів населення відбувся у руслі нової стратегії імперської фіскальної політики, запровадженої під час правління Катерини II, яка полягала у визначенні чіткого плану складання державного бюджету. Адже раніше тільки за часів Петра I на державному рівні почали здійснюватися спроби порівняти розмір очікуваних доходів із сумою реально отриманих прибутків, про що у 1710 р. було підписано відповідний імператорський наказ [2, т. IV. – № 2405].

Але більш-менш реально здійснити задум першого російського імператора вдалося лише у 1767 р., коли було складено фінансовий „табель” імперії за минулий рік. При цьому головним недоліком першого російського державного бюджету була

*ФІСКАЛЬНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ*

відсутність відомостей із деяких провінцій і міст, в тому числі з українських. Такий стан речей не міг задовольнити петербурзький уряд, оскільки серед прямих податків, що отримувалися в Російській імперії з господарств підданих монархії, була подушна подать, введена у 1718 р. імператором Петром I замість існуючої протягом понад п'ять століть посошної системи оподаткування. Водночас для мешканців Малоросії і Слобожанщини основним прямим податком залишався так званий „рублевий” збір, одиницею обкладення якого вважався старовинний „дим”. Тому вже 1767 р. видається імператорський Указ „Про стягнення з малоросійських селян власницьким чином на задоволення накопиченої недоїмки подушного збору”. На „рублевому” зборі залишилися тільки так звані „обивателі казенних слобод”, тобто козаки. При цьому мешканці великоросійських губерній не мали права на оселю в Слобідській губернії, щоб таким чином запобігти імперських норм оподаткування [3, с. 43, 50, 56].

Нові можливості для вирівнювання податкового тягаря великоросів і малоросів з'явилися у царату в результаті розширення кордонів Російської імперії на захід, коли в результаті трьох розподілів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) до України перейшла значна кількість її етнічних земель, зокрема Київщина, Брацлавщина, Поділля та Волинь [4, с. 173]. Відтоді зникла доцільність збереження українських вільностей, що раніше мотивувалася здебільшого військовими завданнями Гетьманщини і Запоріжжя, як буферними територіями між Польщею і Туреччиною. Проте фіскальна політика Катерини II здійснювала це поступово. Так, у 1773 р. податкові збори з міщан і селян, які мешкали на приєднаних до Російської імперії землях розподіленої уперше Речі Посполитої, встановлювалися як половинні відносно інших підданих романівської монархії. Але вже у 1783 р. ці пільги скасували [5, т. XIX. – № № 13865, 13973; т. XX. – №№ 14869, 14892].

Тоді ж встановили нові розміри податків для мешканців Малоросійської і Слобідської губерній. Для цих місцевостей, рівно як і для Білоруської, Виборзької, Ревельської і Ризької губерній, вводилася загальна подушна подать, прирівняна до такої, що існувала в Росії з 1724 р. для міщан; для державних селян розмір оброчного збору встановлювався відповідним існуючому з 1762 р.; для купців – з 1775 р. Імператорським указом 10 квітня 1786 р. малоросійських селян, які знаходилися у церковному віданні, підпорядкували державному управлінню з додатковим оброком в 1 крб. В 1794 р. у всіх українських губерніях у додаток до подушної податі встановили хлібну повинність, що передбачала надання державі натурою певну кількість хліба з душі, а у Малоросії, Слобожанщині і Новоросії – ще й рекрутську повинність [6, т. XXI. – №№ 15723, 15724; т. XXII. – № 16374; т. XXIII. – №№ 17222, 17393].

Подушна подать, що була основою прямих податків, проіснувала у російській системі довше інших нововведень у цій сфері. Її було скасовано лише 1 січня 1887 р. [7, с. 53]. Разом з тим варто зазначити, що на перших порах російський царат не ризикнув скасувати давні привілеї українського населення щодо права займатися окремими виробництвами і промислами. Так, якщо у великоросійських губерніях за імператорським указом від 19 червня 1754 р. уряд скасував право купців на вигото-

влення вина, змусивши їх передати дворянам або зруйнувати винокурні, то в Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях і на Слобожанщині протягом понад сторіччя після цього указу ще продовжував зберігатися вільний продаж виготовленого приватними особами вина [8, т. XIV. – № 10261; т. XIII. – №№ 9711, 9750; т. XXI. – № 15724].

Лише в ході провадження загальноросійської акцизної реформи 1861 – 1863 рр. за „Положенням про питний збір” від 4 липня 1861 р. суттєво звужувалося коло суб’єктів винокуріння в українських лівобережних губерніях, остаточно втрачали залишки своїх привілеїв нащадки козаків і військові обивателі. На Правобережжі взагалі ж після приєднання до Російської імперії було збережене існуюче в Речі Посполитій так зване „пропінаційне” право, що надавало шляхті виключні привілеї у курінні та продажу горілки [9, с. 9].

Одним із напрямів політики царату щодо імплементації російських державно-правових інститутів в українську систему оподаткування були заходи, за якими відбувалося нівелювання відмінностей у правовому становищі відповідних категорій великоросійського і малоросійського населення. У 1764 та 1783 рр. вийшли імператорські укази про включення українського шляхетства та козацької старшини до складу російського дворянства. У 1794 р. на них було поширено дію „Грамоти на права, вільності і привілеї російського дворянства”. Наприкінці XVIII ст. на всю Україну було поширено дію петровського „Табеля про ранги”. За Указом від 10 квітня 1794 р. українським чинам духовенства також було встановлено утримання нарівні з російськими ієрархами. У 1769 р. було завершено складання Генерального опису населення України й на його підставі Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II офіційно наказала селянам залишатися на зареєстрованих місцях. Після реорганізації козацького війська на Слобожанщині й Лівобережжі та ліквідації в 1775 р. запорізької Січі козаків було переведено в розряд селян-одновірців з обкладенням їх подушним податком. [10, т. 1, с. 270 – 272, 274]

У 1775 р. відбулися зміни у прямому оподаткуванні торгівельно-промислових станів Російської імперії, в тому числі й українських міщан. Відтоді вони повинні були сплачувати відсотки з оголошених капіталів, і залежно від їхньої суми розподілялися на три гільдії. Податковий збір встановлювався у розмірі 2% від заявленого капіталу, а оподаткування по „животам і промислам” скасовувалося. Указом 1776 р. власників мануфактур, фабрик та заводів було звільнено від гільдійських зборів, натомість вони мали сплачувати особливі збори з підприємств [11, с. 54 – 55].

Наступним кроком податкового наступу російського царату на Україну була уніфікація фіскальних установ імперії. Ще при Петрові I були утворені 12 колегій, з яких чотири завідували різними фінансовими питаннями держави: камер-колегія, штатс-контор-колегія, ревізійн-колегія і комерц-колегія. Але кардинальна зміна системи управління фінансами в Російській імперії відбулася за часів царювання Катерини II. 15 грудня 1763 р. вона розділила Сенат на шість окремих департаментів, з яких Третій займався шляхами сполучення, медициною, наукою, освітою, мистецтвом і, крім того, питаннями провінцій з особливими правами – Україною і Прибалтикою. Фіскальні ж функції цієї вищої урядової установи були розосереджені практично за рештою департаментів. Генеральному прокурору підпорядковувалися

*ФІСКАЛЬНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ*

управління та вищий контроль за відбуванням державних повинностей. Під головуванням Камер-колегії залишалися місця і особи, що стягували податі з нижчих станів, включно купців і посадських людей. Натомість Штатс-контора складала та надавала на імператорське затвердження генеральний штат усіх державних видатків, а Ревізіон-колегія займалася підрахунками всіх державних прибутків і видатків. Крім того, здійснення певних фінансових та фіскальних функцій покладалися на Берг-колегію, Мануфактур-колегії та інші, початок яким дала петровська комерц-колегія. А здійснення фіскальних функцій у регіонах з особливим статусом було доручено Малоросійській колегії і Камер-конторі ліфляндських, естляндських та фінляндських справ. Така велика чисельність урядових установ, що брали участь у здійсненні фіскальних функцій держави, зумовлювала численні непорозуміння і негаразди в управлінській сфері, що врешті-решт переконало Катерину II у доцільності покладання на регіони найсуттєвіших повноважень у сфері оподаткування населення.

Отже, на наш погляд, досить слушним з цього приводу є висновок В.Саксонова, який зауважує, що в 1775 р. „губернська реформа була зумовлена здебільшого необхідністю вирішення, насамперед, фіскальних питань” [12, с. 79 – 80, 82 – 84, 85].

До цього часу фіскальні функції губернаторів чіткого визначення не мали. За царським Указом від 18 грудня 1708 р. їм, як і колишнім воєводам, було „наказано у тих губерніях за грошовими зборами і всілякими справами наглядати та для доповіді Йому Великому Государю про ті губернії готовим бути” [13, т. IV. – №№ 2218, 2227]. В губернському управлінні існувала посада ландріхтера, який мав завідувати судовими справами, але на практиці йому найчастіше доручалися фінансові питання. Грошовими і провіантськими зборами в губернії займалися обер-комісар і обер-провіантмейстер [14, с. 89]. Наприкінці XVIII ст. ці органи також виявилися неспроможними ефективно вирішувати покладені на них податкові завдання.

Отже, реорганізація фіскальної системи Російської імперії відбулася паралельно на центральному і місцевому рівнях. 19 березня 1773 р. при Першому департаменті Сенату утворили Експедицію державних доходів і видатків, а у 1780 р. Державне казначейство для зберігання штатних сум та фінансових залишків від центральних установ. Колишні фінансові колегії припинили своє існування. У 1780 р. була створена також експедиція про державні доходи, у наступному році вона розділилася на чотири самостійні експедиції. Одна з них займалася доходами держави, інша – витратами, третя – ревізією рахунків, четверта – стягуванням недоїмок, недоборів і нарахувань [15, с. 33]. Відразу ж після видання 7 листопада 1775 р. „Установ для управління губерній Всеросійської Імперії” з’явився Наказ від 18 лютого 1776 р., що регламентував діяльність головних фінансових органів губернії – казенних палат і підлеглих їм повітових казначейств [16, т. XX. – №№ 14392, 14435].

Казенні палати і повітові казначейства по мірі впровадження губернської реформи створювалися у всіх регіонах Російської імперії, в тому числі у 80-х роках XVIII ст. – на Лівобережжі, а в наступне десятиріччя – на Правобережжі. На початку ж XIX ст. в адміністративному поділі України відбулися чергові зміни, що в ос-

новному полягали у подрібненні губерній і створенні генерал-губернаторств. У 1802 р. з однієї Новоросійської губернії виникли Катеринославська, Таврійська і Миколаївська, яку наступного року перейменували у Херсонську. З Малоросійської губернії постали Чернігівська і Полтавська, а з Київської, Волинської і Подільської губерній було створене одне Київське генерал-губернаторство [17, с. 127]. Невпинно зменшувалася також кількість міст, які користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом. У 1835 р. було скасовано самоврядування у Києві [18, т. 1, с. 351]. Натомість створювалися як окремі адміністративні одиниці поза губернського підпорядкування градоначальства. На території нинішньої України такими стали Одеса, Ізмаїл, Керч, Миколаїв, Севастополь, Феодосія, Ялта. Фінансові установи градоначальств, як і губерній, були підлеглі центральним органами, безпосередньо не підпорядковувалися градоначальникам і губернаторам, однак також контролювалися ними, але без права прийняття рішень. До них відносилися Акцизне правління, Казенна палата, Палата державного майна, [19, с. 65]. Така тенденція також була пов'язана з упорядкуванням російської системи оподаткування, що мала забезпечити регулярне надходження коштів до державної казни від місцевих адміністрацій під наглядом новоутворених фіскальних органів центрального апарату.

У 1802 р. Маніфестом Олександра I „Про заснування міністерств” було створене окреме Міністерство фінансів, де зосереджувалося центральне управління всіма фінансовими справами імперії. У 1811 р. керування фінансами було розділено між трьома відомствами. Міністерство фінансів займалося всіма джерелами доходів, Державне казначейство відало витратами, Державний контролер займався ревізією всіх рахунків. Через 10 років Державне казначейство було включено в Міністерство фінансів на правах департаменту [20, т. 6, с. 48 – 50].

Таким чином, на початку ХІХ ст. уніфіковані місцеві фіскальні органи вже замикалися на центральний управлінський апарат Російської імперії за відповідними напрямками їхньої діяльності без будь-якої регіональної відмінності.

Література:

1. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
2. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. /Составитель М.М.Сперанский. – 1-е изд. – СПб, 1830.
3. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина ХVІІІ ст.). Дис... к.ю.н. – Харків, 2004.
4. Исаев И.А. История государства и права России. – М.: Юрист, 1994. – 445 с.
5. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. /Составитель М.М.Сперанский. – 1-е изд. – СПб, 1830.
6. Там само.
7. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина ХVІІІ ст.). Дис... к.ю.н. – Харків, 2004.
8. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. /Составитель М.М.Сперанский. – 1-е изд. – СПб, 1830.
9. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртових напоїв у Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній). – Автореф. к. ю.н. – Харків, 2001. – 20 с.

**ФІСКАЛЬНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ**

---

10. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
11. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фінансової політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII ст.). Дис... к.ю.н. – Харків, 2004.
12. Там само.
13. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. /Составитель М.М.Сперанский. – 1-е изд. – СПб, 1830.
14. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983.
15. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966.
16. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. /Составитель М.М.Сперанский. – 1-е изд. – СПб, 1830.
17. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. – К.: Україна, 2002. – 446 с.
18. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
19. Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в XIX – на початку XX ст. Дис... к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 219 с.
20. Российское законодательство X – XX вв. В 9 т. – М.: Юридическая литература, 1998.

Надійшла до редакції: 07.12.2005 р.

УДК 342.8.008.6(477.75)

Смирнова Е. В.

ВПЛИВ СУДІВ ТА ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НА ВИБОРЧІ ПРОЦЕСИ В КРИМУ (СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ 2002 Р.)

На сучасному етапі український народ має розв'язати багато проблем: державно-політичних, національно-культурних, соціально-економічних, мовних, правових, морально-етичних, конфесійних, оборонних, міждержавних відносин. Загалом – це властиво для всіх народів, які живуть в ХХІ столітті і вимушені вирішувати надзвичайно складні завдання.

Однак, для українського народу є свої специфічні проблеми: він відроджує власну державність, докладає максимум зусиль, щоб побудувати громадянське суспільство, правову, демократичну, дійсно суверенну державу, гідну повноправно увійти в співдружність розвинутих держав світу.

За роки незалежності Україна досягла певних успіхів у створенні системи цивільного контролю над політичними процесами в державі. Водночас, ця система перебуває лише у стадії формування. На нашу думку вона може вважатися цивільною, але не реально демократичною в Автономній Республіці Крим (далі АРК). Причинами такого стану справ є недосконалість політичної системи та нерозвиненість громадянського суспільства в Криму, що, у свою чергу, зумовило тенденції недотримання органами влади принципів верховенства права і законності, призвело до обмеження незалежності судової системи та засобів масової інформації.

Актуальність зазначеної проблеми зумовлена нагальною потребою інтегрування кримського суспільства в Українську державу одним із найважливіших чинників якого є чітке та усвідомлене бажання кримського населення досягнути саме такого результату. Як свідчить досвід проведення виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в березні 2002 р. однією із основних причин таких труднощів і, відповідно, нагальною соціальною проблемою кримського сьогодення, вважається соціально-психологічна неготовність більшості людей бути активними учасниками вказаних трансформацій, недостатньої спроможності громадян адекватно самовизначитися у новому, мінливому політичному житті. Ступінь глибини та направленості зазначених процесів можна простежити аналізуючи динаміку змін електоральних уподобань серед громадян АРК на виборах 2002 р.

Відсутність сталих засад демократичного контролю над виборчим процесом в зазначений період, вплив держслужбовців всіх рівнів на його хід стали основною передумовою для його політизації, масових порушень виборчого законодавства, при формуванні виборчих комісій, висуванні та реєстрації кандидатів в депутати, проведенні передвиборної агітації, безпосередньо голосування та встановлення результатів виборів.

*ВПЛИВ СУДІВ ТА ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ
НА ВИБОРЧІ ПРОЦЕСИ В КРИМУ (СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ 2002 Р.)*

Окремим аспектам цієї проблеми присвячені дослідження В.Д. Бабкіна, М.С. Кармазіної, Л.Т. Кривенка, Ю.І. Римаренка, Є.В. Смирнової, С.О. Телешука, Ю.М. Тодики, М.В. Цвіка, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, П.Б. Євграфова.

Систематично і ґрунтовно зазначені проблеми висвітлюється на сторінках журналу «Національна безпека і оборона». Зокрема, в четвертому номері цього журналу за 2004 р., опубліковано серію досліджень Центру Разумкова з питань цивільного контролю над сектором безпеки: аналітична доповідь Центру Разумкова, виступи учасників круглого столу, точки зору депутатів Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, інтерв'ю, статті провідних вітчизняних та іноземних правознавців [1].

Досить активно висвітлювались питання демократичного цивільного контролю на виборчі процеси в Криму в засобах масової інформації автономії. Разом з тим історико-правова наука поки що не має комплексних досліджень реальної ситуації цивільного контролю над політичними процесами в Автономній Республіці Крим. За наявності зовнішніх атрибутів демократії Крим все ще залишається напівавтономною напівдемократичною автономією, у якій існує значний дисбаланс функцій, повноважень і відповідальності у цій сфері – як між інституціями та гілками влади, так і між владою до і громадськістю. Це зумовило фактично повну концентрацію ресурсів впливу на всі етапи виборчого процесу в 2002 році.

Основна мета поданої до друку статті полягає у висвітленні процесу здійснення цивільного контролю над виборчим процесом в зазначений період та ролі судів в забезпеченні громадянських прав виборців.

Відповідно до поставленої мети в статті вирішуються такі дослідницькі завдання:

1. Розглянути основні елементи системи демократичного цивільного контролю над виборчим процесом.

2. Проаналізувати скарги та заяви суб'єктів виборчого процесу, розглянутих місцевими судами і Апеляційним судом АРК.

Досвід виборчої кампанії в Криму в 2002 р. свідчить про те, що в автономії почала складатися система демократичного цивільного контролю над виборчим процесом. Вона являє собою сукупність інститутів і законодавчо закріплених процедур і засобів, що забезпечують розподіл повноважень, обов'язків та відповідальності між Верховною Радою, Радою міністрів АРК, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, прокуратури, судовими органами, громадянами та громадськими організаціями, засобами масової інформації.

Таким чином, до числа суб'єктів демократичного цивільного контролю над виборчим процесом належать як державні, так і недержавні складові – що створює передумови для підконтрольності виборів як державі і особі її відповідних інституцій, так і громадянському суспільству, окремим громадянам. Але існуюча в Криму система цивільного контролю є демократичною лише за атрибутами, але не за суттю. Такий стан викликає особливу тривогу в контексті майбутніх виборів народних депутатів України,

депутатів Верховної Ради АРК, та депутатів місцевих Рад, оскільки дієвих запобіжників використанню владою правоохоронців з політичною метою в Криму немає – з огляду, насамперед, на нерозвиненість структур громадянського суспільства, фактичну відсутність незалежності судової системи, та обмеження свободи слова.

З одного боку держава забезпечує своїм громадянам ефективний правовий захист їх конституційних прав. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим», в основному, достатньо демократично вирішує питання відносно оскаржень рішень, діяльності або бездіяльності виборчих комісій, які стосуються виборів депутатів Верховної Ради АРК [2].

З іншого боку стаття 15 цього закону не визначає механізму розгляду виборчих справ, спеціальних вимог, які пред'являються до змісту поданих скарг, не чітко і не в повній мірі встановлює термін подання скарг, що негативно позначається на їх своєчасному і якісному розгляді [2].

Більш того, в Цивільному процесуальному кодексі України відсутні спеціальні норми, регулюючі суперечливі правовідносини між суб'єктами виборчого процесу і Виборчої комісії АРК, окружними виборчими комісіями по виборам депутатів Верховної Ради АРК, в зв'язку з чим суди при прийнятті рішень по скаргам вимушені застосовувати норми, регулюючі схожі процесуальні правовідносини. Часто це приводить до того, що різні судді одного і того ж місцевого суду по ідентичним скаргам приймають протилежні рішення. Наприклад, 9 і 30 квітня 2002 р. місцевий суд Центрального району ухвалив два рішення по скаргам кандидатів в депутати Верховної Ради АРК (виборчі округи № 70 і № 95) про визнання виборів недійсними у зв'язку з порушеннями виборчого законодавства в період підготовки до виборів і в день голосування. По першій скарзі суд ухвалив рішення про їх задоволення і визнав вибори по виборчому округу № 70 недійсними та зобов'язав Виборчу комісію АРК призначити повторні вибори, а в задоволенні другої скарги – відмовив, оскільки «... визнавати вибори недійсними в компетенцію суду не входить» [3, с. 234].

На нашу думку серед найбільш розповсюджених порушень виборчого законодавства в Криму на виборах в березні 2002 р. були наступні: обмеженість свободи ЗМІ, монополізація ЗМІ, використання правоохоронних органів як інструменту обмеження свободи слова, провокування загострення суспільно-політичної ситуації, тиск на небажаних членів виборчих комісій, подання неправдивих відомостей для складання списків виборів, тиск на опозиційних кандидатів, поширення спотвореної або сфальсифікованої інформації про опозиційних кандидатів, обмеження доступу на виборчі дільниці спостерігачів, довірених осіб кандидатів в депутати журналістів та інших учасників виборчого процесу, тощо.

Так, наприклад, з метою тиску на потенційних суб'єктів фінансової, інформаційної та іншої підтримки кандидатів правоохоронні органи застосовували такі засоби, як порушення кримінальних справ, ініціювання судових розглядів, вилучення документів, арешт банківських рахунків тощо. Близькі до опозиції бізнесові струк-

*ВПЛИВ СУДІВ ТА ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ
НА ВИБОРЧІ ПРОЦЕСИ В КРИМУ (СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ 2002 Р.)*

тури і засоби масової інформації традиційно відчували особливу увагу з боку податкової міліції та інших структур задовго до початку виборчої кампанії.

Для провокування загострення суспільно-політичної ситуації використовувалося протистояння між кримськими татарами і російськомовним населення. Це загострення відбувалося напередодні виборів, що наводить на думку про замовний і провокаційний характер цього протистояння.

Однією із важливих складових систем демократичного цивільного контролю над виборчим процесом був етап формування виборчих комісій. На цьому етапі ефективно використовувалися правоохоронні органи. Відзначаються випадки подання правоохоронними органами неправдивих відомостей про складання списків виборців, що створювало можливості для маніпулювання результатами голосування. Це нелегко довести прямими свідченнями, оскільки процеси надання та складання списків не були прозорими, водночас, випадки неточностей та неправдивих відомостей у списках виборців настільки поширені, що виглядає імовірним умисел, який було б важко реалізувати без залучення відділів реєстрації МВС.

Однією із розповсюджених форм використання адміністративного ресурсу на виборчі процеси в 2002р. стало цілеспрямоване використання виборчих процедур для зняття з реєстрації небажаних кандидатів.

Під час підготовки та проведення виборів до Верховної Ради АРК та органів місцевого самоврядування березні 2002 р. в місцеві суди за захистом виборчих прав звернулося із скаргами понад 100 суб'єктів виборчого процесу із 46 виборчих округів, на 98 із них були ухвалені судові рішення [3, с. 234]. 28 скарг, або 35 відсотків від загальної кількості скарг, розглянутих місцевими судами, були подані на діяльність або бездіяльність Виборчої комісії АРК. Із них відмовлено в задоволенні вимог заявників скарг по 13 справам.

В період реєстрації кандидатів в депутати Верховної Раді АРК предметом розгляду місцевими судами були скарги кандидатів про відміну незаконних, на їх погляд, постанов Виборчої комісії АРК та рішень окружних виборчих комісій про реєстрацію або відміну реєстрації кандидатів в депутати Верховної Раді АРК, а також про відмову в реєстрації. Таких скарг судами було розглянуто 13. Із них задоволено 6 скарг, в задоволенні вимог відмовлено по 4 скаргам, частково задоволено вимоги заявникам по 2 скаргам, залишено без розгляду 1 скаргу [3, с. 234].

14 скарг місцеві суди розглянули відносно окремих постанов Виборчої комісії АРК та рішень окружних виборчих комісій відносно підготовки і проведення виборів депутатів Верховної Раді АРК. Більшість із них судами було задоволено. З цієї категорії справ причиною для звернення до місцевих судів суб'єктів виборчого процесу, у більшості випадків, стали порушення Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» відносно проведення передвиборної агітації і агітації в день виборів окремими кандидатами в депутати, зокрема надання виборцям товарів та послуг безкоштовно або на пільгових умовах.

Найбільша кількість порушень, а відповідно і скарг на них, відбулося на заключному етапі виборчого процесу. За підсумками виборів депутатів Верховної Ради АРК судами було розглянуто 27 скарг. Судами було опротестовано 15 рішень окружних виборчих комісій про встановлення результатів голосування та виборів і про обрання депутата у відповідному виборчому окрузі, а також 12 постанов Виборчої комісії АРК про підсумки виборів та реєстрацію осіб обраних депутатами Верховної Ради АРК. Більшість скарг з цих порушень судами були відхилені.

Необхідно зазначити, що із числа суб'єктів, які у відповідності з частиною 1 статті 15 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» мають право оскаржити рішення, діяльність або бездіяльність виборчих комісій, таким правом скористалися: 79 кандидатів в депутати Верховної Ради АРК; 9 довірених осіб кандидатів в депутати; 5 виборців; 1 окружна виборча комісія. Із 98 рішень місцевих судів, прийнятих із цих скарг, в апеляційному суді було оскаржено 27 [3, с. 239].

Це в основному рішення місцевих судів з питань встановлення факту порушення Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» при підготовці до виборів і в день голосування, про зняття кандидатів в депутати з реєстрації, про визнання виборів по конкретному виборчому окрузі не дійсними; про відміну постанов Виборчої комісії АРК та інші.

Таким чином, аналіз судових рішень свідчить про недостатню інформованість суб'єктів виборчого процесу із нормами Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим», а також іншими нормами діючого законодавства, яке регулює порядок захисту виборчих прав громадян України.

Необхідно законодавчо урегулювати проведення виборів на «закритих» виборчих дільницях – у лікарнях, військових частинах, місцях позбавлення волі, де процес голосування практично позбавлений будь-якого громадського контролю. На виборах 1998 р. та 2002 р. кандидати від влади на цих дільницях отримали майже стовідсотковий результат. Це свідчить, що поняття «вільне волевиявлення» на «закритих» виборчих дільницях – категорія досить умовна.

Література:

1. Національна безпека і оборона. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. № 4. 2004.
Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим». Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, № 6-7, ст. 24.
Выборы в Верховную Раду Автономной Республики Крым. 2002 год. //Информационно – аналитическое издание. – Симферополь, 2003.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.

УДК 34

Прохорчик М. В.

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОГЛЯДАХ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Ім'я Володимира Івановича Вернадського широко відоме в нашій країні та за її межами. Громадські наукові центри по вивченню творчості цього видатного мислителя та застосуванню її для вирішення проблем сьогодення працюють в Одесі, Сімферополі, Празі, Ольденбурзі та Берліні. Ім'я Вернадського серед основоположників геохімії, коксохімії, гідрогеології, гідрохімії, радіохімії, ідеології ґрунтів, метеоритики, мемнології та радіогеології. Він створив нову науку - біогеохімію, фундаментальну важливість якої люди усвідомлюють тільки тепер.

В. Вернадський народився 12 березня 1863 р. в Петербурзі. В 1885 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Петербургського університету і був залишений при ньому доглядачем кабінету мінералів. Потім працював у Московському університеті: приват-доцентом кафедри мінералів і кристалогії, завідувачем кабінету мінералів, а з 1898 р. – професором кафедри. В 1911 р. переїхав до Петербурга. Працював в установах Російської Академії Наук, з 1914 р. – директор геологічного і мінерального музею академії. Обирався 1906 і 1907 рр. членом Державної ради Росії від Академії Наук. З серпня 1917 р. – товариш міністра освіти Тимчасового уряду. З кінця 1917 р. В. Вернадський переїздить в Україну. У часи Гетьманату керував створенням Української Академії Наук і став першим її президентом. Очолював також комітет із заснування Національної бібліотеки України. У 1920-1921 рр. був ректором Таврійського університету в Сімферополі. З 1921 р. – директор ним же створеного Радієвого інституту в Петрограді. В 1922-1926 рр. перебував на запрошення Сарбони в науковому відрядженні у Франції. В 1927 р. організував та очолив відділ живої речовини Академії Наук СРСР у Ленінграді, перетворений на Біохімічну лабораторію Академії Наук СРСР. В. Вернадський був обраний академіком Російської Академії Наук (1909 р.), академіком Української Академії Наук (1918 р.), членом Паризької і Чехословацької Академії Наук, Британської асоціації наук.

За видатні праці в галузі науки і техніки удостоєний звання лауреата Державної премії СРСР (1943 р.) [1, с. 336, 337].

Як і кожний видатний дослідник-природознавець, В.І. Вернадський створив свою цілісну філософію світобудови, філософію суспільного життя. Вона безпосередньо пов'язана з його вченням про ноосферу і відображає складні взаємообумовленості природного та суспільного процесів. "Є два корінні питання народного життя. Ми можемо визначити: економічний та духовний розвиток народу". З'ясуванню того, як поєднуються ці два корінні питання, присвятив своє життя вчений.

Важливою в його загальній теорії є проблема вільного прояву всіх закладених природою сил у кожній нації. Соціальний аспект цієї проблеми В.І. Вернадський

вивчає, починаючи з кінця 70-х років XIX ст. Річ у тім, що вчений жив і працював на межі двох історичних епох, коли руйнувались старі суспільні відносини та віджили наукові уявлення, коли зароджувались, пробивали собі дорогу та міцніли нові форми суспільного життя і крок за кроком створювався новий світогляд. Самі історичні умови вимагали від діячів науки та культури не тільки творчої, а й соціальної активності.

Політико-правові погляди В. Вернадського досліджені недостатньо. Його щоденник свідчить, що ще в юнацькі роки він поставив перед собою триєдине завдання: «набути знань, розвинути розум, домогтися влади». Як член Державної ради Росії, один із лідерів впливової партії кадетів В. Вернадський обстоював ідеї конституціоналізму, виступав проти сваволі і гноблення, боровся за демократичні свободи, домагався вирішення аграрного і національного питань.

Тому наукове узагальнення політико-правової спадщини В. Вернадського, його концепції української та кримської державності можуть бути покладені в основу рекомендацій із удосконалення законодавства, що регулює правовий статус Автономної Республіки Крим у складі України; попередженні соціальних і національних конфліктів.

Дуже мало ми знаємо про діяльність В. Вернадського в Конституційно-демократичній партії. Коли у Швейцарії влітку 1903 р. проходили збори російських лібералів, які створили нелегальний "Союз визволення", В.І.Вернадський та його однопумці взяли участь у тих зборах, тим самим заснували партію кадетів. У жовтні 1905 р. В. Вернадський - учасник Установчого з'їзду партії, на якому його обирають членом її Центрального комітету. Надалі він працює в різних комісіях - аграрній, редакційній та ін.

У 90-х роках минулого століття Володимир Іванович, за його власними словами, "з головою поринає в земську роботу", стає одним із ініціаторів боротьби з голодом. Саме тоді він дуже близько підійшов до життя селян, вперше усвідомив, наскільки воно "тяжке, незносне економічно" і "жахливе у духовному відношенні". Проте він бачив і інше - величезні сили, які приховані у народі, розповідаючи дружині в листах про безправ'я селян і свавілля місцевої влади, він разом з тим відзначав: "О Русь могутня, жива і, боже мій, скільки в ній не використаного! Гукни поклик!" [2, с. 37]. Водночас Вернадський у своєму щоденнику записав: "Я якось усім еством своїм усвідомив, який дорогий для мене цей народ, що я нерозривна частина його..." [2, с. 115].

Особливе місце в роздумах В. Вернадського про духовне багатство народу, будь-якої нації, а значить, і кожної особистості, займала Україна. Корені зацікавленості долею українського народу тягнуться в дитинство та сімейний родовід. У спогадах ученого читаємо: "...Батько й мати мої були киянами. В обох родинках жили національні українські традиції. Свої дитячі роки (1868-1876) я провів в Україні, в Полтаві та Харкові, бував і у Києві... Батько й мати добре знали українську мову. Мати дуже музична, з великим голосом (меццо-сопрано) - чудово співала українські пісні, бували вдома і хори. На мене це сильно впливало".

Вченого, усе життя якого було пов'язане і з Україною, і з українським визвольним рухом, обурювало свавільне ставлення самодержавства та різних шовіністич-

*КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В ПОГЛЯДАХ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО*

них, а пізніше й чорносотенних організацій до духовного та національного державного розвитку українського народу. В багатьох працях В. Вернадський гнівно викриває це дике порушення закономірностей природного життя.

"Українське питання є питанням давнім, - воно одноліток появи українського етнографічного елементу у складі Московської держави. В різні часи питання це набувало різних форм", - писав Вернадський у своїй неопублікованій за життя праці "Українське питання та російське суспільство" [3]. Цю статтю було написано в часи шовіністського чаду першої світової війни. Особливо актуальна соціально-політична та публіцистична спадщина В. Вернадського сьогодні, в період становлення державності України, що й спонукало нас докладніше розглянути цю працю вченого-патріота.

"Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність склалась у чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання близьких та далеких родичів перетворити її в простий етнографічний матеріал для посилення панівної народності залишилися та залишаються даремними" [4, с. 248].

В. Вернадський у своїй праці намагається простежити історичний шлях розвитку української самосвідомості та особливості становлення державності України. Говорячи про генетичні та культурні корені трьох слов'янських народів (українського, російського та білоруського), Вернадський разом з тим зазначає, що "національна самосвідомість українців розвивалась на ґрунті етнографічних різниць, особливостей психіки, культурних потягів та нашарувань, що зв'язують Україну із Західною Європою, та історично сформованого укладу народного життя, яке пройняте духом демократизму" [4, с. 248].

Добре розуміючи ті страждання, які лягли на плечі українських селян та козацтва, цілком віддаючи симпатії українським народним масам, що виступали проти соціального та національно-релігійного гніту шляхетської Польщі, В. Вернадський однозначно трактує акт возз'єднання України з Росією. Добровільне приєднання Української держави до Московського царства на підставі договору 1654 року стало початком тривалого періоду незгод між українською та російською владою. Ці незгоди тривають до цього часу і зумовлені централістськими намаганнями самодержавства. "У XVII та XVIII століттях російсько-українські відносини зводились до поступового поглинання та перетравлювання Росією України як чужорідного політичного тіла. Як і в період польського панування, значна частина вищих верств українського суспільства йшла назустріч об'єднувальному тенденціям уряду, а народні маси у міру розповсюдження на Україні нової соціально-економічної структури перетворювались на живий інвентар державного господарства, втрачаючи значення активної сили у національно-культурному житті краю" [4, с. 248].

З глибокою симпатією та повагою описує В. Вернадський протест свідомих елементів українського суспільства проти російського централізму, який набував різних форм і не припинявся аж до кінця XVIII ст. Але, як констатує вчений, "у XIX столітті Україна як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати, бо її остаточно, за висловом Петра Першого, було прибрано до рук Росії" [4, с. 249].

Але чи закінчилося національне життя на Україні? Насамперед завдяки українським письменникам та діячам культури зберігалося життєдайне джерело національного українського руху. В цей період національний рух здебільшого захищав свої права "на вільне культивування народної мови у сфері школи та літератури, відносячи національно-політичну автономію краю до постулатів більш віддаленої черги" [4, с. 249]. Аналізуючи політику російського керівництва щодо "українського сепаратизму", вчений відзначав, що вона, особливо на місцях, доходила інколи до використання та заборони природних проявів національного життя, таких як співання народних пісень, виступи кобзарів і т.д. Найжорстокіше національна ідея переслідувалась у церковно-релігійній та шкільній літературі.

Доречно зазначити, що особливо велике місце у діяльності самого В.Вернадського займала боротьба за науку і демократичну культуру. Кричущою несправедливістю вважав учений злочинну відчуженість науки та освіти від трудящих мас. Пропаганда, яку розгорнув В. Вернадський у пресі, а також його щоденна організаторська робота немало сприяла популяризації наукових знань, розширенню мережі культурно-освітніх організацій, шкіл, гуртків самоосвіти, народних університетів. Його різнобічна громадська діяльність і передусім боротьба за науку і народну освіту відіграли видатну роль у культурному та суспільному житті Росії кінця XIX - початку XX ст. Маловідомий факт, що В. Вернадський був головою створеної при Міністерстві народної освіти у березні 1917 р. Тимчасовим урядом спеціальної комісії, входив до складу комісії з реформи вищих навчальних закладів, У кінці червня 1917 р. йому запропонували посісти пост товариша (заступника) міністра. В. Вернадський погодився, при цьому залишив за собою керівництво двома комісіями і, очолив у міністерстві відділ вищої школи та державної організації наукових досліджень. На цій посаді В. Вернадський був затверджений наказом уряду від 11 серпня і продовжував бути товаришем міністра аж до саморозпуску Тимчасового уряду після Жовтневих подій.

В. Вернадському, котрий займався питаннями освіти та культури, було добре відомо про минулі періоди інтенсивної боротьби з українським визвольним рухом. Найбільш гострими моментами в єзуїтській політиці були 1847 р. (Кирило-Мефодіївське товариство), 1863 р. (заборона релігійної літератури), 1875 р. (заборона всіх видів літератури, крім белетристики).

"Мотивувалась ця боротьба, - на думку В. Вернадського, - твердженнями про етнографічну, культурну та мовну єдність окремих відгалужень українського народу, про рівномірну участь цих видів у створенні російської літературної мови, загальнодержавна роль якої виключає, мовляв, необхідність паралельного розвитку інших мов та літератур російського кореню... Урядова політика цього періоду прагнула до визначеної мети - досягти повного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної надзвичайності в українському населенні".

Значне місце у праці вченого приділяється дослідженню ставлення широких кіл російського населення до українського визвольного руху. Спочатку воно було спокійно-байдужим, еволюціонуючи і диференціюючись на націоналістичні течії, які до українства ставились підозріло-ворожо, фактично підтримуючи офіційну політи-

ку. Прогресивні кола інтелігенції абстрактно співчували, але на практиці тримались пасивно, не вникаючи у суть прагнень українських трудящих» [4, с. 250].

На початку ХХ ст. у російському суспільстві, з погляду В.Вернадського, посилились націоналістичні настрої, які викликали негативне ставлення до українського руху навіть серед прогресивних елементів суспільства, "в очах яких головна небезпека руху полягала саме в його культурній ролі, яка загрожувала Росії національним та культурним розколом"[4, с. 250].

Національно-визвольні рухи, які розгорнулися в Росії після повалення царизму, члени Конституційно-демократичної партії сприйняли болісно. проте партія не була єдина у своїх поглядах відносно національного питання. в тому числі й щодо українського руху.

На початку липня 1917 р. у Києві відбувся обласний з'їзд партії народної свободи, який визнав право українського народу на самовизначення й широку автономію. На підставі цієї постанови ЦК партії прийняв резолюцію про підготовку законопроекту про автономію України для винесення її до Установчих Зборів.

В. Вернадський. 4 червня 1917 р. в партійній газеті «Вільний народ» публікує статтю «Про автономію», де оприлюднив свою точку зору з національного питання під псевдонімом «Володар» [5, с. 77].

В. Вернадський вважав розповсюдження місцевого самоврядування на всю Росію досить визрілим питанням. На його думку, в країні, де «живуть разом сотні народів і племен», «важливо й необхідно, щоб розуміння автономії, прагнення до місцевої автономії проникло можливо глибоко в свідомість народу» [6].

На відміну від своїх колег-однопартійців, В. Вернадський пропонував:

- негайно наділити окремі області, де компактно проживають невеликі національності, правами автономії зі створенням місцевих законодавчих органів;
- дозволити їм видавати місцеві закони у сфері господарського, культурного й культурно-національного життя;
- дати можливість вступати автономіям між собою в «термінову й безстрокову» угоди для сумісного здійснення спільних завдань і створювати для цієї мети союзи;
- за згодою місцевого населення виходити з ініціативою про зміну територіальних меж губерній і областей, а також їх поділ і злиття;
- встановити право використання рідної мови на території залежно від національного складу населення;
- надати право отримання початкової, середньої й вищої освіти рідною мовою;
- ліквідувати будь-які обмеження в галузі літератури, преси й культури.

В. Вернадський підкреслював: «Зараз у Росії немає автономних областей. Царський уряд обмежував місцеве й національне життя і не давав їм розвиватися. Але нова Росія, і особливо республіканська Росія, навряд чи може знайти форми життя, сумісні зі свободою її громадян без широкого розвитку місцевої автономії окремих областей Російської республіки» [6]. В. Вернадський був упевнений, що якщо «автономія посилюватиметься, межі місцевого законодавства розширятимуться», то автономна область у недалекому майбутньому «може непомітно перейти в штат, а держава з широкою місцевою автономією своїх областей перетворитися на федерацію» [6].

Засуджуючи позицію російської інтелігенції та висловлюючи думку українського суспільства, вчений вважає, що прогресисти своїм пасивним ставленням до українського питання зробили велику історичну та політичну помилку. Вони посилювали позицію уряду та націоналістично настроєних кіл замість того, щоб критикувати, викривати шкідливість такої політики. "Українська інтелігенція чекає від Росії повного визнання за українською народністю прав на вільну національну роботу у сфері шкіл, науки, літератури, суспільного життя, українці вважають, що в інтересах не тільки місцевої української, але й загальноросійської культури не перешкоджати їх потягу до українізації місцевого громадського та церковно-релігійного життя, а також місцевого самоврядування".

Як людина постійних пошуків, з чутливою громадянською совістю та діяльним співчуттям до народу, В. Вернадський запропонував практичну програму дій, за допомогою якої можна було б змінити на краще ставлення російського суспільства до українського питання. Зокрема, ця програма передбачала публічні промови, видання спеціальних брошур від імені російських учених та громадських діячів, якнайшвидше вирішення шкільного питання шляхом розкриття ролі рідної мови у народній школі та заходи звільнення від обмежень української мови, запровадження спеціальних дисциплін з українознавства у вищій та середній школі, активізація дій щодо відміни всіляких обмежень у галузі літератури, преси і культурної роботи для українців та ін.

Література:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та інш. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.1: А –Г.
2. Страницы автобиографии В.И.Вернадского. - М., 1981.
3. Вперше праця "Українське питання та російське суспільство" опублікована у журналі "Дружба народів" № 3, 1990 р.
4. Вернадський В. І. Українське питання та російське суспільство // Дружба народів. - 1990. - № 3.
5. Лавров В. В. Політико-правові погляди та ідеї державного устрою академіка В.І.Вернадського // Ученые записки Таврического национального университета им. в.И.Вернадского. Том 18 (57). №2. Юридические науки. – Симферополь, 2005.
6. Об автономии // Свободный народ. – 1917. – 4 июня.

Надійшла до редакції: 23.02.2006 р.

УДК 94(477.75) «1921/1925»:351.743

Змерзлый Б. В.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУРСОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ГЛАВМИЛИЦИИ И НКЮ КРЫМСКОЙ АССР В 1920-1930-Х ГГ.

Обращаясь к поставленной проблеме, необходимо отметить, что в современной историографии этот вопрос разработан еще не достаточно. Исследователи затрагивали различные аспекты деятельности курсов [5, 6], однако полностью раскрыть их историю создания и деятельности, на сегодняшний день, к сожалению не удалось. Основных причин тому несколько, главной из них является узость источниковой базы, обусловленная утратой многих документов в годы Великой Отечественной войны. Кроме того, многие из оставшихся документов, по различным причинам, остаются недоступными основной массе исследователей. Таким образом, задачей настоящего исследования является рассмотрение процесса возникновения и деятельности курсов профессиональной подготовки Главмилиции и НКЮ Крымской АССР в 1920-1930-х гг. Цель работы – дать оценку их работы и эффективности.

С установлением в Крыму Советской власти большевиками была создана система профессионального образования, низшей ступенью которой были различные курсы.

Приступая к рассмотрению проблемы, необходимо отметить, что в первые годы установления Советской власти в Крыму, трудности комплектования личным составом органов милиции были тесно связаны со спецификой ее деятельности, которая предполагала наличие у сотрудников милиции необходимого минимума специальных знаний и навыков. Городские жители, а тем более крестьяне, (которые составляли 80 % сотрудников уездно-городских управлений Крыма) их не имели и не могли иметь. Такие знания и навыки они могли приобрести лишь в процессе практической работы. Учитывая это начальник губернского управления З.Е. Аравский уже 9 декабря 1920 года своим приказом вменил в обязанность всех начальников городской и уездной милиции проводить строевые и специальные занятия с милиционерами и командным составом управлений по утвержденной им раньше учебной программе. Однако, выступая зимой 1921 г. на Всекрымском съезде начальников уездно-городских управлений, тот же З.Е. Аравский говорил о необходимости специальных курсов, которые пока не удалось открыть [6, с.59]. Естественным и необходимым дополнением мероприятий по совершенствованию отбора и размещения кадров, была работа Главмилиции по ликвидации неграмотности и малограмотности, как среди сотрудников управления, так и среди рядовых милиционеров. Условия, в которых работали милиционеры, требовали от них умение грамотно и профессионально действовать в разных экстремальных ситуациях, принимать правильные решения. Этому вопросу руководители органов внутренних дел и ранее уделяли много времени, однако в силу разных причин, он оставался не решенным, и только Л.Л. Цинцарю удалось преодолеть эту проблему. В своей докладной записке

наркому внутренних дел Крыма он писал: «...В кратчайший срок следует заменить нынешний состав милиции, большинство которых состоит из лиц совсем неграмотных и неспособных для несения милицейской службы, и пополнить милицию гражданами, вербованными добровольным путем с городских трудящихся ... кроме того, будет обращено особое внимание на их знание и подготовку к выполнению служебных обязанностей милиционерами, с целью чего, кроме усиленных занятий с ними по вечерам, будет открытая постоянная школа милиционеров, через которую периодически пропускается состав милиции, давая им полную теоретическую и практическую подготовку...» [6, с.88]. Это послужило толчком к созданию при Главмилиции Крыма сначала курсов, а потом и школы по подготовке комсостава милиции.

25 декабря 1921 года в г. Симферополе были открыты курсы командиров рабоче-крестьянской милиции. Они имели своей целью качественно подготовить комсостав РКМ не только в строевом отношении, но и развивать сотрудников морально, сформировать в них необходимые политические взгляды. Эти курсы были одним из первых учреждений такого типа не только в Крыму, но и на всей территории РСФСР [5, с.43]. Срок обучения на курсах составлял пять месяцев и весь этот период курсанты находились на казарменном положении. Городская власть под курсантское общежитие выделила помещения в доме, который располагался неподалеку от здания Главмилиции. Такое расположение было удобное по двум причинам: во-первых, для контроля за учебным процессом на курсах; во-вторых, рядом всегда был оперативный резерв Главного управления, которым являлись курсанты вплоть до окончания обучения. Занятия решено было проводить в помещении клуба Главмилиции Крыма.

Учебный процесс командных курсов начинался в семь часов утра и продолжался до двадцати одного часа. За этот период у курсантов было пять часов классных и строевых занятий, остальное время – хозяйственные работы. После обеда, курсанты, не задействованные в нарядах, занимались самоподготовкой [6, с.88]. Программа курсов была чрезвычайно насыщена, за незначительный отрезок времени необходимо было выучить множество предметов.

Учебный план курсантов состоял из четырех основных циклов: политграмоты, специального, общеобразовательного и воинского. По мнению руководства, милиционер на курсах должен был овладеть не только основами своей профессии, но и стать политически сознательным сотрудником, а это, без элементарной грамотности, было невозможно. Именно поэтому, на занятиях общеобразовательного цикла, курсанты учили русский язык, арифметику, географию и историю РКП(б).

Кроме того, будучи военизированной организацией, милиция ощущала потребность в дисциплинированных кадрах, которые владели бы высоким уровнем армейской выучки. Поэтому воинские предметы были одними из приоритетных в воспитании будущих милиционеров. В полевых условиях курсанты изучали: устав внутренней службы, строевой пехотный устав, стрелковое дело, военную топографию и т.д. [6, с.89].

На занятиях по специальной подготовке курсанты осваивали профессионально-ориентированные дисциплины, такие как: задачи и функции судебной медицины,

*ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУРСОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ
КАДРОВ ГЛАВМИЛИЦИИ И НКЮ КРЫМСКОЙ АССР В 1920-1930-Х ГГ.*

деятельность милиции по борьбе с бандитизмом, основы уголовного розыска, структуру и организацию милицеских и административных органов и ряд других предметов. Первый выпуск командных курсов состоялся 22 мая 1922 года, в количестве 23 человек. Согласно приказу начальника Главного управления милиции Крыма, курсантов, которые закончили комкурсы РКМ на «хорошо» и «отлично», зачисляли в резерв командного состава Главмилиции. Курсантов, которые закончили командные курсы на «удовлетворительно», зачисляли на вакантные должности старших участковых милиционеров [6, с.89].

Из-за трудных бытовых условий и низкой дисциплины, количество милиционеров на курсах не было постоянным. Были случаи самовольного оставления учебного заведения. Для поднятия дисциплины на надлежащий уровень, начальник Главмилиции Крыма Л.Л. Цинцарь в марте 1922 г. провел кадровые изменения в руководстве командных курсов. В первую очередь, он снял из должности заместителя начальника курсов по учебной части, а к лету того же года и самого начальника. С июня 1922 года новым начальником командных курсов милиции был назначен бывший генерал царской армии О.А. Цвиллинёв [6, с.89].

Успех курсов убедил начальство повысить статус этого учебного заведения, и в начале июня 1922 г. коллегия НКВД Крыма принимает важное решение по организации постоянной школы милиции, обучение в которой проходило уже на трех отделениях. На первом, повторном для командного состава, предполагалось расширенное изучение предметов. На втором и третьем отделениях велась начальная подготовка для старших и младших милиционеров. Сроки обучения на первом отделении ограничивались четырьмя месяцами, а во втором и третьем – двумя. Исходя из этого, Главное управление к 1 января 1923 г. планировало получить 20 человек профессионально подготовленного младшего командного состава и 28 милиционеров прошедших подготовительный курс [6, с.89]. Зимой 1923 года НКВД утвердил внесенный Главмилицией Крыма проект о реорганизации школы комсостава в шестимесячные курсы. Вновь созданные курсы начали свою работу 2 февраля 1923 года, но, к сожалению, и они долго не просуществовали.

В связи с реорганизацией милицеского аппарата и переводом его на местный бюджет Совнарком Крыма ликвидировал командные курсы с 1 июня того же года [5, с.43]. После ликвидации командных курсов Л.Л.Цинцарь вменил в обязанность всех начальников органов внутренних дел Крыма проводить политические, строевые и специальные занятия с личным составом управлений два раза в день (утром и вечером) по 3 часа по специально утвержденной программе.

Кроме школы и командных курсов милиции при Главном управлении были основаны еще и курсы японской системы физического развития и самозащиты «Джиуджитсу». Борьба «Джиуджитсу» использовалась милиционерами, как для физического влияния на лиц, не подчиняющихся законным требованиям работников органов внутренних дел, так и для самообороны от нападения преступных элементов. В основу образования курсов легло утвержденное 9 февраля 1923 г. заместителем наркома внутренних дел Крыма руководство об их организации. Целью курсов было общее физическое укрепление организма у сотрудников милиции и уголовного розыска, а также обучение их особым приемам защиты и нападения [6, с.90]. Курсы

организовывались для Главного и окружного управлений рабоче-крестьянской милиции. Внештатный руководитель курсов физического развития находился в непосредственном подчинении административно-организационного отдела Главмилиции республики. Занятия проводились на протяжении двух месяцев, по одному часу в день, в приспособленных для этого помещениях, группами по пятнадцать человек.

Несмотря на то, что курсы по подготовке милиционеров были закрыты, опыт их проведения был использован в последующие годы. Так, например, 25 февраля 1925 г. ОК ВКП(б) принял положение «О курсантах вновь открываемых в Крыму Юридических курсов», деятельность которых планировалось начать не позднее 10 марта 1925 г. в Симферополе. В нем обком делал упор на серьезность выбора кандидатов в курсанты из-за того, что их, по окончании курсов, планировалось использовать в качестве ответственных судебных работников. А потому кадровые вопросы предлагалось решать с районным уполномоченным Главсуда, а в районах, где таковых не было, с Нарсудом.

Активное привлечение в этот период к государственной и партийной жизни страны женщин, а в крымских условиях женщин татарок, по мнению ОК, также должно было отразиться на деятельности юридических курсов. В связи с этим предлагалось в число курсантов включить и женщин в количестве, по возможности, не менее 20% от общего количества. Курсы рассчитывались на 30 человек, исключительно из крымских татар. Продолжительность обучения – 9 месяцев. Курсанты обеспечивались полным пансионом. Кроме того, в их ряды предлагалось выбирать лиц по возрасту или по каким-нибудь иным причинам, не подлежащих военной повинности. Основными требованиями к курсантам были: умение наскоро читать и писать, знать 4 правила арифметики и иметь стаж работы в Советских органах.

Разверстка мест по районам для данных курсов была следующей: Ялтинскому району – 5; Феодосийскому – 4; Карасубазарскому, Симферопольскому и Бахчисарайскому по 4 места; Керченскому и Евпаторийскому по 3; Севастопольскому – 2; Джанкойскому – 1 [1, л. 38]. Работа этих курсов стала постоянной. Так, в ноябре 1926 г. снова начались занятия на юридических курсах. На них обучалось 37 человек, из них 15 крымских татар. Часть курсантов – работники органов НКЮ – проходили переподготовку для повышения своей квалификации. Программа курсов данных курсов была рассчитана на шесть месяцев. Помимо теоретических знаний курсанты приобретали и практические навыки в судебной работе. Днем они работали в народных судах, а вечером слушали лекции, проводили семинары и т.д. [4, с.6].

Необходимо отметить, что подобные курсы не были единичным явлением в процессе подготовки кадров для НКЮ. Так, например, 29 мая 1935 г. ОК ВКП(б) обязал наркома юстиции Крымской АССР Монатова с 15 июня 1935 г. открыть шестимесячные курсы по подготовке работников юстиции. Среди курсантов, предлагалось обеспечить не менее 60% крымских татар [2, л. 181].

Последовательно проводя политику вовлечения крымских татар в структуры власти, обком 13 апреля 1935 г. также предложил организовать через Учебный Комбинат Союзоргучета 10-месячные курсы по подготовке новых кадров – районных участковых инспекторов в количестве 20 человек, а так же 2-х месячные курсы по переподготовке участковых инспекторов в количестве 55 человек. На каждый

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУРСОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ
КАДРОВ ГЛАВМИЛИЦИИ И НКЮ КРЫМСКОЙ АССР В 1920-1930-Х ГГ.**

район была дана четкая разверстка количества слушателей, в том числе и по национальному признаку. Из них предполагалось набрать крымских татар – 60% [2, л.149].

Необходимо отметить, что подобные курсы были лишь первой ступенью созданной в 1920-1930-х гг. системы образования МВД. Так, например, в начале 1930-х гг. в Крыму действовала Школа подготовки начальствующего состава Рабоче-крестьянской милиции Крымской АССР. Среди ее курсантов также была значительная часть крымских татар. Или же, в 1929-1930 гг. в Симферополе на ул. Гоголя в д.16а действовала полугодовая школа подготовки милиционеров женщин. Начальником школы был некто Новицкий. Состоялся только один выпуск сотрудниц – примерно 40-50 человек [5, с.46].

Таким образом, подводя итоги рассмотрения проблемы создания и деятельности курсов профессиональной подготовки Главмилиции и НКЮ Крымской АССР в 1920-1930-х гг., необходимо отметить, что работа советских органов власти по подготовке разнообразных специалистов для силовых структур носила последовательный и систематический характер. А активное привлечение представителей крымскотатарского населения, позволяло проводить гибкую внутреннюю политику бывшей частью более широкой и масштабной программы «коренизации».

В то же время, ориентация на массовое обучение с помощью курсов, не давало квалифицированного образования и было, фактически, полумерой, вызванной к жизни, с одной стороны, сложностями в развитии специального образования, с другой, быстро изменяющимися политическими, экономическими и культурными условиями жизни в стране. На деле, призванные повысить квалификационный уровень, или же дать элементарные азы образования в той или иной сфере, курсы, на деле, превратились в регулярно действующую систему «затыкания дыр» с помощью малообразованных и низко квалифицированных работников.

Литература:

1. Государственный Архив Автономной Республики Крым (далее ГААРК), Р-20, оп.10, д.261
2. Там же, ф. П-1, оп.1, д.418
3. Там же, д.1397
4. В. На юридических курсах // Красный Крым. – 1927. – 1 февраля. №26.
5. Михайлов М. Ведомственные учебные заведения министерства внутренних дел в крымском регионе 20-е годы XX века // Военный Крым. – 2005. – №1. – С.43-46
6. Прохоров В.В. Діяльність органів внутрішніх справ Кримської АРСР у 1921-1925 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Поступила в редакцию: 22.03.2006 г.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 342.72

Гулина О. Р.

ЮРИСДИКЦИЯ КОМИТЕТА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО/НЕДИСКРИМИНАЦИЮ

Сегодня много говорят о реформировании Организации Объединенных Наций. Начавшаяся недавно юбилейная сессия Генеральной Ассамблеи ООН яркое тому подтверждение. О необходимости реформирования ООН говорили давно и много. Сообщали о поверхностном характере докладов, которые представляли страны участники в соответствующие комитеты; нереагировании на замечания Комитетов, которые носили рекомендательный характер; длительности рассмотрения докладов и т.д. Согласно статистическим данным на 2005 года 70% государств опаздывали с представлением докладов; 25% вообще не представили свои первые доклады. Но даже поступление докладов не вело к быстрому и скорому их рассмотрению, на это также уходили годы (не менее 2 лет). 1200 докладов Комитетами вообще еще не рассматривались, в то время как за всю историю комитетов были рассмотрено 1600 докладов. Данные факты с убедительностью свидетельствовали о необходимости новых веяний в системе, структуре и подходе ООН к правам человека.

На 60-той сессии Генеральной Ассамблеи ООН государства участники договорились о создании новой Комиссии по миротворчеству (Peace Building Commission), которая будет создана до 30 декабря 2005 года и основной целью деятельности которой станет преодоление постконфликтных ситуаций в государствах участниках ООН. Кроме этого, по новой реформе оговаривается создание Совета по правам человека. В первых документах предполагалось, что Совет по правам человека станет постоянно действующим органом, рассматривающим жалобы индивидов. Окончательное решение о структуре, функциях и полномочиях данного Совета мы узнаем лишь к концу юбилейной 60-той сессии Генеральной Ассамблеи ООН [1]. Но уже сейчас можно говорить, что Комитет по правам человека, скорее всего, сохранит свою юрисдикцию, которая была установлена Международным пактом о гражданских и политических правах и Факультативным протоколом, которые были приняты Генеральной Ассамблеей 16.12.1966 и вступили в силу 23.03.1976.

Помимо Комитета по правам человека, в системе ООН существуют и иные договорные органы, основными задачами которых являются

- Регулярно рассматривать доклады, предоставляемые государствами
- Толковать положения договоров, подписанных государствами участниками, путем издания комментариев общего порядка – *general comments*
- Принимать индивидуальные жалобы, рассматривать их и принимать решения по ним

**ЮРИСДИКЦИЯ КОМИТЕТА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
В КОНТЕКСТЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО/НЕДИСКРИМИНАЦИЮ**

Здесь необходимо отметить, что только в три комитета граждане России могут обращаться с индивидуальными жалобами – Комитет по правам человека; Комитет по ликвидации расовой дискриминации; Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин.

В нашей статье мы более подробно остановимся на юрисдикции Комитета по правам человека и его прецедентной практики по делам связанным с противодействием дискриминации.

Во-первых, согласно положениям Факультативного Протокола, Комитет по правам человека может рассматривать сообщения в случае соблюдения строго установленных требований об их приемлемости [2]. К таковым относятся

– Сообщение не является анонимным и исходит от лица или группы лиц, в отношении которых имеется юрисдикция государства – участника Протокола.

Для того, чтобы рассматривать сообщение, Комитет должен обладать юрисдикцией *ratione personae*, *ratione loci* или *ratione temporis*, то есть в отношении лица, места или времени.

– Заявитель обоснованно утверждает, что является жертвой нарушения прав, изложенных в Пакте, государством участником Протокола;

Особо необходимо заметить, что сообщения не могут быть поданы от имени юридических лиц [3, р. 311], но по статье 27 МПГПП допускается подача жалобы меньшинствами и народами, если они представлены одним или несколькими лицами. Именно такая процедура была осуществлена по делу Бернарда Оминаяка, вождя племени Любикон против Канады (сообщение № 167/1984).

И это еще одно отличие от процедуры Европейского суда по правам человека. В соответствии со ст. 34 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод допускается подача жалобы от «любой неправительственной организации или любой группы частных лиц».

– Сообщение не представляет собой злоупотребление правом.

В тексте ст.1 уже содержится требование о том, что лицо, подающее жалобу, должно заявить, что оно является жертвой нарушения Пакта. Однако, Комитет может применить ст. 2 в случае отсутствия достаточной фактической информации или юридических аргументов в поддержку своих обвинений по жалобе [4].

В качестве злоупотребления правом Комитет признает и критерий времени между событиями, повлекшими нарушение права, охраняемого Пактом и моментом обращения в международные инстанции для урегулирования. Так, по делу Гобин против Маврикия [5, р. 222-227] (сообщение № 787/1997) длительная отсрочка в представлении материалов в Комитет стала причиной для признания не приемлемости. Комитет отметил, что материалы о нарушениях в период выборов были представлены лишь через несколько лет, когда в стране уже прошли новые выборы.

– Сообщение является совместимым с положениями Пакта, то есть правило *ratione materiae*.

Этот критерий приемлемости тождественен правилам Европейского суда, и на практике означает, что жаловаться в комитет по правам человека можно только в отношении того «каталога прав», который в нем изложен.

Особый случай несовместимости жалобы с положениями Пакта может вытекать из оговорок, которые страны сделали с целью изменить свои договорные обязательства. К примеру, при присоединении к Пакту правительство Франции сделало специальную оговорку: «Правительство Франции заявило, что в свете статьи 2 Конституции Французской Республики статья 27 Пакта не применима в отношении Республики». Более того, по всем делам, где упоминалась языковая дискриминация; Франция ссылаясь на то, что упоминание заявителей об этническом, религиозном или языковом меньшинстве не относится к существу дела и не может служить основанием для предъявления претензий правительству, не признающему существование «меньшинств» в Республике, которая по определению статьи 2 Конституции, является «неделимой, светской, демократической и социальной» [6, с. 125.].

– Заявитель должен исчерпать все средства внутригосударственной защиты.

Факультативный Протокол в отличие от Европейской конвенции о правах человека не содержит правило «шести месяцев с момента вынесения национальными органами окончательного судебного решения» [7], а потому требование об исчерпании все внутренних средств правовой защиты, трактуется очень широко и гибко, за исключением случаев, когда государство участник дела делает специальные ссылки на это требование.

Данный вопрос не рассматривался в соответствии с другой процедурой международного разбирательства или урегулирования.

Считаем необходимым отметить, что часто в научных кругах дискутируется вопрос: допустимо ли обратиться в Комитет по правам человека после обращения в Европейский суд по правам человека? Несмотря на то, что не существует прямого запрета; но наличие такой практики было бы противоречием генеральных принципов существования Комитета по правам человека. Комитет по правам человека не является апелляционной инстанцией для Европейского суда по правам человека и иным процедурам международного разбирательства или урегулирования.

Прецедентная практика Комитета по правам человека, равно как и Европейского суда в Страсбурге, не столь обширна по вопросам языковой дискриминации. Однако, процедура разбирательства дела в связи дискриминацией лица, более привлекательна в Комитете по правам человека. Данному обстоятельству есть несколько объяснений. Во-первых, в отличие от ст. 14 Европейской Конвенции по правам человека, которая носит субсидиарный характер, ст. 26 МПГПП имеет самостоятельную природу. Во-вторых, тема равенства и недискриминации находит отражение и в других статьях Пакта, в том числе в ст. 3; она прямо упоминается в общем положении об обязанностях государства в п.1 ст.2; в ограничительном положении ст. 4; в общем положении о справедливом судебном разбирательстве в п.1 ст. 14; а равно в ст. ст. 20, 23, 24, 25.

И все же, по нашему мнению, при решении вопроса – куда направить жалобу по фактам языковой дискриминации и иного нарушения прав, нам представляется предпочтительнее система европейской защиты, так как прецедентная практика Комитета по правам человека не всегда бесспорна. И это более всего заметно при анализе дел по фактам языкового неравенства и противодействия языковой дискриминации в отношении национальных меньшинств.

**ЮРИСДИКЦИЯ КОМИТЕТА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
В КОНТЕКСТЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО/НЕДИСКРИМИНАЦИЮ**

Международный Пакт о гражданских и политических правах является единственным договором о правах человека, содержащим конкретное упоминание о правах меньшинств. Так, ст. 27 МПГПП гласит: «в тех странах, где существуют этнические, религиозные и языковые меньшинства, лицам, принадлежащим к таким меньшинствам, не может быть отказано в праве совместно с другими членами той же группы пользоваться своей культурой и языком».

До последнего времени статья 27 Международного Пакта о гражданских и политических правах особо применялась в отношениях с культурными правами национальных меньшинств, а в последнее время деятельность Комитета по правам человека стала направленной и на рассмотрение вопросов по языку.

В деле Джон Баллантайн, Элизабет Девидсон и Гордон Макинтайр против Канады [8, с. 306], заявители – англоязычные жители франкоговорящей провинции Квебек в Канаде, ссылаясь на ст. 27, отстаивали свое право на использование английского языка в коммерческой рекламе. Гордон Макинтайр утверждал, что закон Канады № 178 запрещает помещать на торговом знаке информацию о тех услугах, которые он оказывает. Более того, его компания была основана 100 лет назад и в течение 25 лет, когда он находился у руля, его фирма, имеющая английское название и торговый знак на английском языке, не испытывала языковых ограничений. Другие заявители - Д. Баллантайн и Э. Девидсон продавцы одежды и картин для людей, преимущественно говорящих на английском языке, оспаривали законность двух решений Конституционного Суда Канады о том, что лишь французский язык может использоваться на плакатах, выставляемых в публичных местах и в коммерческой рекламе.

Несмотря на то, что в своем решении по данному делу Комитет отметил, что «нет необходимости в запрещении коммерческой рекламы на английском языке для защиты франкоязычной группы населения», он (Комитет по правам человека – прим. автора) не нашел оснований для применения ст. 27 МПГПП, так как большая часть населения государства - участника (Канады – прим. автора) говорит на английском языке. В данном случае Комитет выбрал нейтральную позицию, признав, что в данном деле нет признаков языковой дискриминации, а только нарушения ч.2 ст. 19 МПГПП, то есть права «свободно выражать свое мнение... посредством печати или художественных форм выражения или иными способами по своему выбору».

В практике Комитета по правам человека имеется ряд сообщений на тему пренебрежения, умаления языковых прав заявителей, которые, однако, были признаны либо неприемлемыми, либо Комитет счел, что имеющиеся в его распоряжении факты не подтверждали жалобы авторов о том, что они являлись жертвами нарушения каких либо положений Пакта.

К таковым относятся сообщения Ива Кадоре и Эрве Ле Биана против Франции (сообщение 221/1987 и 323/1988); С.Г.против Франции (сообщение 347/1988); Эрве Барзиг против Франции (сообщение 327/1988)[9] и другие.

Остановимся на каждом из них поподробнее. Эрве Барзиг – гражданин Франции, утверждал, что являлся жертвой нарушения ст. ст. 2, 14, 19, 26 и 27 Международного Пакта о гражданских и политических правах. Краткое изложение обстоятельств дела. Заявитель предстал перед судом и просил права изъясняться на

бретонском языке, который являлся ему родным языком, и предоставить ему услуги переводчика. Суд отклонил его просьбу и когда дело было рассмотрено по существу, – Эрве Базинг – давал показания на французском языке. Автор утверждал, что отказ государства – участника уважать права бретонцев давать показания в суде на своем родном языке является нарушением ст.2 Пакта, а также проявлением дискриминации по признаку языка по смыслу ст. 26.

Государство (Франция – прим.автора) в своем заявлении отметило, что суд по уголовным делам не является надлежащим местом для выражения требований, связанных с поощрением использования региональных языков. Относительно предполагаемого нарушения ст. 26 государство – участник заметило, что запрет дискриминации закреплен в ст.2 Конституции Франции. «Более того, ст. 407 Уголовного Кодекса Франции не служит осуществлением дискриминации по признаку языка в смысле ст. 26, а обеспечивает равное обращение с обвиняемыми и свидетелями в процессе уголовного судопроизводства, поскольку все они обязаны давать показания на французском языке» [10, с. 126].

Комитет по правам человека по совокупности изложенных фактов вынес свое мнение, что «требование справедливого слушания дела не обязывает государств – участников предоставлять какому – либо лицу, чей родной язык не является официальным языком суда, услуги переводчика, если это лицо в состоянии надлежащим образом понимать и давать показания на официальном языке». И в заключении, Комитет пояснил, что французское законодательство не предоставляет кому бы то ни было право выступать в суде на собственном языке. Тем лицам, которые не понимают и не говорят по-французски, предоставляются услуги переводчика. Такие услуги были бы предоставлены заявителю, если бы этого требовали обстоятельства; но поскольку обстоятельства этого не требовали, то он не подвергся какой либо дискриминации по признаку своего языка по смыслу ст. 26.

Более того, в другом деле Ив Кадоре & Эрве Ле Биан против Франции, Комитет указал, что авторы сообщения должны говорить по-французски на самом элементарном уровне. Единственное исключение из правил ст. 407 УПК Франции состоит для обвиняемых и свидетелей, которые объективно не понимают используемого в суде языка или не говорят на нем [11, с. 61].

Краткое изложение материалов дела. Ив Кадоре и Эрве Ле Биан [12, с. 58], двое французских граждан, работающих преподавателем и консультантом по вопросам образования соответственно, и проживающих в Бретани, Франции. 20 марта 1985 года авторы сообщения перед исправительным судом Ренна по обвинению в актах вандализма дорожных знаков. Они утверждали, что по данному факту ни они сами, ни три вызванных свидетеля не смогли дать показаний на бретонском языке. Кроме этого, заявители ссылались на недостаточность внутренних средств правовой защиты, поскольку во французской судебной системе не признается право использовать бретонский язык. Здесь необходимо отметить, что

Интерес вызывает также заявление № 347/1988 от 12 декабря 1988 года, рассмотренное Комитетом по правам человека на сорок третьей сессии против Франции. Автор – С.Г. (имя и фамилия опущены), гражданин Франции, служащий французского управления почты и дальней связи в г. Рени. Он был арестован по об-

**ЮРИСДИКЦИЯ КОМИТЕТА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
В КОНТЕКСТЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО/НЕДИСКРИМИНАЦИЮ**

винению в порче дорожных знаков и утверждал, что его действия - это часть кампании, которая осуществляется движением «Stourm ar Brezhoneg» («Борьба за бретонский язык») и целью которой является установка на всей Бретани дорожных знаков на двух языках – французском и бретонском. Заявитель утверждал о нарушении государством – участником ст. 2, пп.1 – 3 ст. 19; пп.1 -2 ст. 25, 26 и 27 МПГПП.

Рассмотрев материалы представленные сторонами, комитет пришел к выводу, что сообщение автора есть злоупотребление правом и жалоба не приемлема. В обосновании, Комитет заметил, что автор не сумел обосновать для целей приемлемости, каким образом он был подвергнут дискриминации по признаку языка. Имеющиеся в распоряжении Комитета материалы показывают, что С.Г. мог свободно выражать свое мнение в ходе судебного разбирательства, и он предпочел изъясняться на французском языке.

Подводя итог рассмотрению прецедентной практики Комитета по правам человека, отметим следующее. Во-первых, вопрос о праве пользования языками меньшинств не может быть решен абстрактно, он должен рассматриваться в определенном контексте. Во-вторых, современная деятельность Комитета по правам человека в достаточной мере не демонстрирует развитие прецедентной практики, особенно по вопросу языковой дискриминации. И в заключении, мы обращаем внимание на то, что ни один международный орган по предотвращению и урегулированию конфликтов, как-то, Европейский суд по правам человека, Комитет по правам человека ООН, не ставит перед собой задачу подменить национальное правосудие в странах участниках международных договоров. Более того, система противоборства фактам языковой, расовой, национальной и иным формам дискриминации должна строиться и слаженно работать внутри самих стран. Нужно ставить вопрос о повышении и улучшении национальных механизмов защиты прав человека, и этот тот путь, который позволит решить все проблемы, в том числе в сфере противодействия фактам нарушения права на равенство и недискриминацию.

Литература

1. Более подробно см. <http://www.un.org>
2. Данные требования изложены в статьях 1,2, 3, 5 Факультативного протокола и повторены в правиле № 90 Процедуры Комитета (CCRP/C/3/Rev.2)
3. К примеру, более подробно см.: Компания по изданию и выпуску печатной продукции против Тринидада и Тобаго (сообщение № 361/1989). UN doc. Vol II, A/56/40.
4. Такая практика Комитета по правам человека объясняется тем, что Комитет не проводит устных слушаний и не допускает прений сторон. Вся его деятельность осуществляется исходя из «письменных данных, представленных ему отдельным лицом и заинтересованным государством – участником». Эта процедура нашла свое отражение в п.1 ст. 5 Факультативного Протокола.
5. Более подробно см.: *Gobin vs. Mauritius*. (787/1989)// UN doc. Vol II, A/56/40.
6. Пункт 4.8. Сообщения № 327/1988 Эрве Барзинг против Франции. // Подборка решений Комитета по правам человека в соответствии с Факультативном Протоколом. Том 4. Сорок шестая сессии (октябрь 1990 года – октябрь 1992 года). – ООН. – Нью Йорк & Женева, 2004.
7. Ст. 35 Европейской Конвенции защите прав человека и основных свобод с поправкой в соответствии с Протоколом №1 1; ETS № 155.// <http://www.coe.ru/03hrcon5.htm>
8. Джон Баллантайн, Элизабет Девидсон и Гордон Макинтайр против Канады (сообщение № 359/1989 и 385/1989. // Прецедентные дела Комитета по правам человека. Под ред. Р.Хански. М.Шейнин. – Институт прав человека, Университет Або Академии (Турку). – Финляндия, 2004.

9. Данные сообщения доступны: Международный Пакт о гражданских и политических правах. Подборка решений Комитета по правам человека в соответствии с Факультативным Протоколом. Том 4. Сорок шестая сессии (октябрь 1990 года – октябрь 1992 года). – ООН. – Нью Йорк & Женева, 2004.

10. Пункт 5.6. Сообщения № 327/1988 Эрве Барзинг против Франции. – Подборка решений Комитета по правам человека в соответствии с Факультативным Протоколом. Том 4. Сорок шестая сессии (октябрь 1990 года – октябрь 1992 года). – ООН. – Нью Йорк & Женева, 2004.

11. Пункт 4.8. Сообщения № 221/1987 и 323/1988Ив Калоре & Эрве Ле Биан против Франции. – Там же.

12. Международный Пакт о гражданских и политических правах. Подборка решений Комитета по правам человека в соответствии с Факультативным Протоколом. Том 4. Сорок шестая сессии (октябрь 1990 года – октябрь 1992 года). – ООН. – Нью Йорк & Женева, 2004.

Поступила в редакцию: 25.01.2006 г.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 341.222.5

Бугаев В. А., Серова А. А.

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ПРОТИВОПРАВНОСТИ ВОИНСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Раскрытие понятия, а также особенностей противоправности воинского преступления, уяснение его содержания имеет не только теоретическое, но и важное практическое значение. Преступные деяния, посягающие на порядок несения военной службы, подрывают боеспособность Вооруженных Сил и других военных формирований. Ослабление воинской дисциплины чревато опасными, тяжкими последствиями, способными в ряде случаев ослабить боевую подготовку Вооруженных Сил, их управление. В этой связи приобретает особую актуальность исследование особенностей закрепления ответственности за воинские преступления в Уголовном законодательстве Украины.

Поскольку ответственность за воинские преступления предусмотрена в Уголовном кодексе Украины, то, соответственно, им свойственны все признаки, предусмотренные статьей 11 УК для общего понятия преступления: общественная опасность, противоправность, виновность и наказуемость [1]. Вместе с тем, данная группа преступлений имеет свои особенности. Одна из них заключается в специфическом содержании противоправности воинских преступлений.

Уголовная противоправность представляет собой юридическое выражение общественной опасности, органически связана с ней. Противоправность как признак преступления означает предусмотренность последнего законом об уголовной ответственности. [2, с. 64]

Уголовная противоправность как формальный признак преступления означает законодательное выражение принципа "нет преступления без указания о том в законе". Противоправность как юридический признак преступления означает, что в качестве преступления может рассматриваться только такое поведение, которое специально предусмотрено в диспозициях статей Особенной части УК.

В науке уголовного права выделяется противоправность общеуголовная и специальная. Общеуголовная противоправность предполагает, что в диспозициях статей Особенной части УК указан конкретный состав преступления. Специальная противоправность заключается в нарушении специальных правил поведения, охраняемых уголовным законом, представленных в УК в виде бланкетных норм.

При таком способе изложения в статье нормативно-правового акта устанавливается лишь ответственность за нарушение определенных правил. В ней содержится от-

ссылка не к какому-то конкретному нормативному предписанию данного закона, а к другому нормативному акту [3, с. 467]. В таких статьях содержатся гипотеза и санкция, диспозиция же только называется, но содержание ее не раскрывается [4, с. 231].

Что касается воинских преступлений, то ими признаются только такие общественно опасные деяния военнослужащего, которые предусмотрены Разделом XIX Особенной части УК. Поскольку эти деяния, кроме того, посягают на урегулированные специальным военным законодательством Украины военно-служебные отношения, то они имеют свойство специальной военно-уголовной противоправности.

Следовательно, военно-уголовная противоправность, являясь юридическим содержанием общественной опасности воинских преступлений, отражается в нормах Особенной части УК посредством описания конкретных признаков данных деяний и установлением уголовной наказуемости за их совершение. Необходимо подчеркнуть, что все преступления, попадающие под признаки составов преступлений, предусмотренных разделом XIX УК и одновременно под общеуголовные нормы, должны квалифицироваться по соответствующим статьям этой главы, а не по общим статьям Уголовного кодекса.

Таким образом, воинская противоправность, являясь юридическим содержанием общественной опасности воинских преступлений, отражается в нормах Особенной части УК посредством описания конкретных признаков противоправных деяний и установлением уголовной наказуемости за их совершение. Кроме того, что определенные общественные отношения имеют значимость для общества, они непременно должны быть закреплены в соответствующем уголовном законе. Именно закрепление в УК предполагает установление уголовной ответственности за нарушение существующего правила.

Специфика военно-уголовной противоправности выражается в совершении субъектом деяния, запрещенного не только Уголовным кодексом, что характерно для всякого преступления, но и иными законами и нормативными актами, регулирующими воинские правоотношения.

В первую очередь, к таким нормативно-правовым актам необходимо отнести Закон Украины "О всеобщей воинской обязанности и военной службе" [5], Закон Украины "Об обороне Украины" [6], Общевоинские уставы, Положения о прохождении военной службы различными категориями военнослужащих и другие [7].

Любое воинское преступление связано с нарушением определенных общих или специальных правил несения воинской службы независимо от особенностей конституирования диспозиции того или иного состава.

В зависимости от того, на какие отношения (на какой объект - родовой или специальный) посягает конкретное воинское преступление, выделяют общую и специальную военно-уголовную противоправность.

Так деяния, посягающие на общие положения прохождения военной службы (родовой объект воинских преступлений), предусмотрены Законом Украины «О всеобщей воинской обязанности и военной службе», Законом Украины «Об обороне Украины», Законом Украины «О Вооруженных Силах Украины» [8], Законом

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ПРОТИВОПРАВНОСТИ ВОИНСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Украины «О военной доктрине Украины» [9], а также другими законами, уставами и постановлениями. В данном случае речь идет об общей военно-уголовной противоправности.

Специальная военно-уголовная противоправность предусматривает ответственность за посягательства на специальный объект воинских преступлений. К таким преступлениям относятся: нарушение правил обращения с оружием, а также с веществами и предметами, представляющими повышенную опасность для окружающих (ст. 414 УК), нарушения установленного порядка несения и прохождения военной службы (ст.ст. 418 - 421 УК), а также нарушения правил вождения и эксплуатации машин (ст. 415 УК) и др.

В таких преступлениях страдает не только сам порядок несения военной службы, но и те конкретные отношения воинской службы, против которых направлено предусмотренное конкретной нормой деяние.

Так, специальным объектом преступления, закрепленного в ст. 416 – нарушение правил полетов и подготовки к ним – является установленный порядок производства полетов, подготовки полетов и эксплуатации военных летательных аппаратов [10, с. 876].

Специальная военно-уголовная противоправность обладает определенной особенностью. Нормы, закрепляющие ответственность за посягательства на специальный объект воинских преступлений в УК являются бланкетными.

Например, нормы, сконструированные в виде простой диспозиции: неповиновение (ст. 402 УК), насильственные действия по отношению к начальнику (ст. 405 УК) и др., посягают не только на общевоинский порядок, но и на требования воинских уставов.

В частности, такое воинское преступление как неповиновение, закрепленное в ст. 402 УК, это открытый отказ от исполнения приказа начальника, а равно иное умышленное неисполнение приказа. В соответствии со ст. 6 Дисциплинарного Устава Вооруженных Сил: «Право командира — отдавать приказы и распоряжения, а обязанность подчиненного — их выполнять...» [11]. Следовательно, данное преступление посягает на воинские отношения, закрепленные в Уставе. Соответственно, для правильной квалификации указанного преступного деяния необходимо обращаться к Уставу.

И вышеизложенного можно сделать вывод, что бланкетными являются практически все нормы раздела XIX Особенной части УК.

При квалификации любого деяния, имеющего признаки воинского преступления, недостаточно будет обратиться лишь к УК. В каждом конкретном случае придется рассматривать соответствующие нормы актов военного законодательства: воинские уставы, положения, правила и т.д. Следовательно, если совершенное деяние не нарушает конкретного правила, установленного военным законодательством, то оно и не может рассматриваться в качестве преступления против военной службы. Уголовная ответственность за совершение такого деяния может наступать толь-

ко в том случае, если оно образует состав какого-либо иного, общеуголовного преступления. [12, с. 11]

Таким образом, необходимость четкого уяснения сущности противоправности воинских преступлений обусловлена в первую очередь тем, что позволяет определить их место в уголовно-правовой системе Украины, а также имеет решающее значение для правильной квалификации таких деяний - с одной стороны для отграничения воинских преступлений от общеуголовных, с другой стороны - между собой.

Литература

1. Кримінальний кодекс України: офіційне видання. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 400 с.
2. Пинаев А.А. Уголовное право Украины. Общая часть. – Харьков: «Харьков юридический», 2005. – 664 с.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эсплада, 2005. – 840 с.
4. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / Под ред. Проф. Стрекозова В.Г. – М., 2000. – 377 с.
5. Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України// ВВР, 1992, N 27, ст.385.
6. Про оборону України: Закон України// ВВР, 1992, N 9, ст.106.
7. Про проходження військової служби особами офіцерського складу, прапорщиками (мічманами) Збройних Сил України: Положення // Затверджено Указом Президента України від 7 листопада 2001 року N 1053/2001; Про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України: Положення // Затверджено Указом Президента України від 7 листопада 2001 року N 1053/2001; Про проходження військової служби (навчання) за контрактом у Збройних Силах України курсантами (слухачами) вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів: Положення // Затверджено Указом Президента України від 7 листопада 2001 року N 1053/2001; Про проходження військової служби за контрактом та кадрової військової служби у Службі безпеки України: Положення // Затверджено Указом Президента України від 7 листопада 2001 року N 1053/2001 и др.
8. Про Збройні Сили України: Закон України// ВВР, 1992, N 9, ст.108.
9. Про Военну доктрину України: Закон України// ВВР, 1993, N 43, ст.409.
10. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под ред. Кармазина Ю.А. и Стрельцова Е.Л. – Харьков: Одиссей, 2001. – 960 с.
11. Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Затверджений Законом України від 24 березня 1999 року N 551-XIV.
12. Сырзанцев В.Г. Воинские преступления: Комментарий к главе 33 УК РФ. СПб.: Изд. «Юридический центр Пресс». 2002 – 304 с.

Поступила в редакцию: 25.11.2005 г.

УДК 340.68(618)

Лапко Г. К.

ПОНЯТИЕ «АБОРТ» В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКЕ

Действующий УК Украины, установив в ст. 134 ответственность за незаконное производство аборта, не дает определения используемого термина «аборт» и не раскрывает его содержание. В исследованиях правоведов даются различные определения аборта (от лат. abortus – изойти, погибнуть). Одни авторы рассматривают его как операцию искусственного прерывания беременности [1, с. 10; 2, с. 313], другие – как изгнание плода [3, с. 131], третьи – как искусственное прерывание беременности [4, с. 278]. Очевидно, что приведенные определения значительно разнятся по своей сути и правовому наполнению.

Учитывая вышеизложенное, в настоящей статье ставится цель обосновать и дать четкое и однозначное определение понятие «аборт», приемлемое для квалификации преступления, предусмотренного ст. 134 УК.

Как определено ст. 3 Закона Украины «Основы законодательства Украины об охране здоровья» (далее – Основы) смысл понятий и терминов, употребляемых в законодательных актах в области здравоохранения, определяется законодательством Украины и специальными словарями понятий и терминов Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) [5, с. 19]. В ч.1 ст.50 Основ термин «аборт» расшифровывается как «операция искусственного прерывания беременности». В то же время, в Приказе МОЗ Украины он определяется как «...прерывание беременности, вызванное воздействием непосредственно на плодное яйцо, матку организм беременной» [6]. Поскольку понятие «операция» в медицинской практике является более узким, чем «воздействие ... на плодное яйцо, матку, организм», понятие аборт, устанавливаемое Приказом МОЗ Украины, является более широким, чем понятие, устанавливаемое Основами, однозначно трактующими аборт как операцию. Таким образом, исследование нормативных актов так же не дает однозначный ответ о содержании исследуемого термина.

В связи с этим для достижения поставленной цели представляется необходимым исследовать содержание понятия «аборт» в медицинской науке и практике. Для этого, руководствуясь ст. 3 Основ, вначале обратимся к Глоссарию терминов по медико-социальной помощи ВОЗ, который определяет, что «термин «аборт», используемый в медицинской профессии, означает «прерывание беременности до того, как плод обретет жизнеспособность, т.е. способность к независимой внеутробной жизни» [7, с. 19]. Приведенное определение имеет следующие особенности: во-первых, эксперты ВОЗ подчеркивают, что даваемое ими определение аборта является сугубо профессиональным, используемым в медицинской сфере человеческой жизнедеятельности; во-вторых, конечная временная граница (т.е. срок беременности), до которой её прерывание является абортom, увязывается не с ка-

лендарным сроком беременности, а с моментом возникновения самостоятельной жизнеспособности плода; в-третьих, начальная временная граница, с которой её прерывание можно определить как аборт экспертами ВОЗ не установлена. Есть все основания считать, что такой подход экспертами ВОЗ избран не случайно - во многих странах аборт остаётся законодательно не урегулированным понятием и поэтому его медицинские критерии могут не совпадать с правоприменительными, религиозными и житейскими.

Говоря о конечных временных границах, для рассматриваемого определения, следует иметь в виду, что жизнеспособность плода обычно определяют по продолжительности беременности и/или его весу, либо в некоторых случаях по длине. Ранее традиционно считалось, что состояние жизнеспособности наступает на 28 неделе беременности [8, с. 294; 9, с. 349], однако в последнее время все больше авторов высказываются за снижение этого срока до 20–22 недель в соответствии с тенденцией развития неонатологии [10, с. 258]. На Украине частью 6 ст. 281 ГК установлено, что искусственное прерывание беременности может быть проведено при сроке беременности до 22 недель [11].

Что касается начальной временной границы, то, как правило, в большинстве стран она законодательно не закреплена, а для медицинских целей начало беременности принято считать с момента слияния двух гамет. Вместе с тем в ряде стран вакуум-аспирация, проводимая до 4 – 5 недель беременности не считается абортом. Например, закон об абортах, принятый ещё в 1976 г. в ГДР определял, что действия, начинающиеся до завершения укрепления в матке оплодотворенной яйцеклетки, не являются прерыванием беременности [12, с. 39]. Из изложенного следует, что в международных актах так же отсутствует единое определение исследуемого понятия.

Отечественная медицинская наука считала и считает, что абортом является прерывание беременности в первые 28 недель, что фактически является максимальной временной границей, определенной для этого понятия экспертами ВОЗ [13, с. 46; 14, с. 5, 10, 258]. Очевидно, что мнение учёных-медиков находится в явном противоречии с законодательством и нормативными документами МОЗ Украины.

Из содержания ст. 50 Основ следует, что для уголовно-правовой характеристики аборта важным является не только срок беременности в котором он был осуществлён, но и причины его наступления. В зависимости от них медицинская наука подразделяет аборты на самопроизвольные, искусственные и не выясненной этиологии. Для настоящего исследования интерес представляет искусственный аборт, поскольку именно за его незаконное производство статьёй 134 УК предусмотрена уголовная ответственность.

В документах ВОЗ искусственный аборт определяется как преднамеренное прерывание беременности и подразделяется на разрешенный и неразрешенный [7, с. 24; 15 с. 24]. В Основах не дается определения термина «искусственный аборт», однако, сделать вывод о его понимании отечественным законодателем можно при рассмотрении ст. 50. При её анализе обращает на себя внимание то, что законодатель, говорит об аборте исключительно как об операции и следовательно рассматривает аборт только как операцию. Поэтому представляется необходимым проанализировать содержание этого термина.

ПОНЯТИЕ «АБОРТ» В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКЕ

Понятие «операция» не раскрывается ни в Основах законодательства Украины о здравоохранении, ни в иных законодательных и нормативных актах. Большая Советская энциклопедия раскрывая термин операция (от лат. *operatio* – работа, действие), подчеркивает «...(в том числе и медицинская)» и определяет её как, как законченное действие или ряд действий, направленных на решение определенной задачи, достижение поставленной цели [16 с. 422]. Энциклопедический словарь медицинских терминов операцию трактует как лечебное или диагностическое мероприятие, связанное с травмированием органов и тканей больного. Этот же источник даёт определение акушерской операции как вмешательство на половых органах женщины, плодном яйце или плоде, производимое при беременности, родах или в послеродовом периоде [17 с. 260]. Современные учебники хирургии дают следующие определения понятия «операция»: механическое воздействие на органы и ткани, сопровождающееся их разъединением с целью обнажения больного органа и выполнения на нем лечебных или диагностических манипуляций [18 с. 393]; механическое воздействие на ткани и органы специальными инструментами с целью излечения и уменьшения страданий больного [19 с. 169]; выполнение специального механического воздействия на органы и ткани с лечебной целью [20 с. 207].

Из рассмотренных определений термина «операция» видно, что оперативное вмешательство подразумевает: механическое воздействие на ткани и органы специальными инструментами. Таким образом, если рассматривать ст. 50 Основ с формальных позиций, то искусственный аборт следовало бы понимать исключительно как оперативное вмешательство, т.е. прерывание беременности путём механического воздействия на плодное яйцо специальными инструментами. Вместе с тем, неоперативные способы искусственного прерывания беременности известны человечеству с глубокой древности. Более того, для прерывания беременности в настоящее время официально разрешены и широко используются методы, основанные на введении в организм женщины путём инъекций различных гормональных препаратов, именуемые в нормативных актах МОЗ Украины медикаментозными абортами [21].

Говоря об оперативных методах прерывания беременности, так же следует помнить о наличии такого понятия как манипуляция (от фр. *Manipulation* - сложный приём в работе ручным способом; действие, требующие ловкости рук), которая формально операцией не является, но с её помощью можно вызвать искусственное прерывание беременности (например, прокол плодного пузыря).

Кроме понятия «аборт», в медицине существует понятие преждевременные роды. В контексте исследования уголовной ответственности за незаконное производство аборта, необходимо определиться с содержанием и этого термина. С определением их сроков в акушерской науке так же отсутствует однозначное мнение. Одни специалисты определяют его от 28 до 37 нед. беременности [22 с. 107], а другие – от 28 до 39 [10 с. 277]. При этом одни авторов их обязательным признаком считают рождение живого плода (не определяясь: чем же тогда является рождение мертвого) [23 с. 277], а другие считают что преждевременные роды могут закончиться рождением как живого так и мертвого плода [24 с. 131]. В нормативных доку-

ментах МОЗ Украины преждевременные роды определяются как прерывание беременности в сроки от 28 до 36 недель [6].

Для уголовно-правовой оценки преждевременных родов важно знать, что они, как и аборт, могут быть вызваны как внутренними (самопроизвольные, спонтанные), так и внешними (искусственные) причинами. Исходя из расширенного толкования современной юридической наукой и практикой незаконного аборта, искусственные, проведенные с нарушением действующих законодательно-нормативных актов, преждевременные роды, как правило, квалифицируются по ст.134 УК. Мы считаем, что исходя из положений медицинской науки, искусственные преждевременные роды не являются абортom. В связи с чем необходимо либо уточнить диспозицию ст.134 УК и вести в ней речь о незаконном прерывании беременности в любом сроке, проведенном любым способом (оперативный, неоперативный); либо вводить новый специальный состав убийства.

Кроме преждевременных родов в медицине для прерывания беременности в сроки более 28 недель используются плодоразрушающие операции. Их смысл состоит в том, что бы разрушить плод в полости матки, а затем извлечь по-частям. Что так же не является абортom.

Таким образом, анализ представленных выше материалов, позволяет прийти к выводу, что наиболее часто встречается в нормативно-правовых актах и медицинской практике понятия искусственное прерывание беременности, аборт и преждевременные роды имеют своё специфическое содержание, отличающее их по предмету правового регулирования.

Резюмируя рассмотрение вышеизложенного материала, можно заключить, что прерывание беременности бывает двух видов:

- естественное, вызванное различными процессами, протекающими в организме беременной, без внешнего целенаправленного воздействия, как с её стороны, так и со стороны других лиц;

- искусственное, сопряжённое с внешним вмешательством в физиологические процессы внутриутробного развития плода со стороны самой беременной или других лиц.

В свою очередь искусственное прерывание беременности возможно путем: аборта (законного или незаконного), который может быть произведен оперативным и неоперативным способом; искусственных преждевременных родов (так же произведенных оперативным или неоперативным способом), а так же плодоразрушающих операций.

Статьей 134 УК предусмотрена ответственность за незаконное производство аборта, который отличается по своим объективным признакам от искусственных преждевременных родов и плодоразрушающих операций.

Как видно из положений, изложенных в настоящей статье, возникновение анализируемых проблем свидетельствует: во-первых, о необходимости совершенствования ст. 50 Закона Украины «Основы законодательства Украины о здравоохранении», а во-вторых, о несоответствии нормативных документов Министерства Здравоохранения Украины Закону Украины «Основы законодательства Украины о здравоохранении» в части определения употребляемых терминов. Оче-

ПОНЯТИЕ «АБОРТ» В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКЕ

видно, что для формулирования ст. 134 УК следует воспользоваться одним из основных принципов законодательной техники, гласящих, что использование в законе общеупотребительных терминов оправдано лишь в тех случаях, когда их значение очевидно и ни у кого не вызывает сомнений.

Так же считаем необходимым привести в соответствие с ч. 6 ст. 281 ГК и ст. 50 ЗУ «Основы законодательства Украины об охране здоровья» нормативные акты МОЗ Украины. В качестве предложения считаем возможным рекомендовать следующие определения.

Преждевременное прерывание беременности - прерывание беременности до 37 недель, вызванное любыми причинами. Может быть самопроизвольным и искусственным.

Самопроизвольное прерывание беременности – прерывание беременности до 37 недель, произошедшее без внешнего вмешательства.

Искусственное прерывание беременности – прерывание беременности до 37 недель, вызванное внешним воздействием на плодное яйцо, матку или организм беременной. Включает: искусственный аборт, искусственные преждевременные роды, плодоразрушающие операции.

Искусственный аборт - искусственное прерывание беременности до 22 недель, проведенное оперативным или неоперативным способом.

Искусственные преждевременные роды – искусственное прерывание беременности с 22 до 37 недель беременности, проведенное оперативным и неоперативным способом.

Плодоразрушающие операции – оперативные вмешательства, направленные на разрушение плода в полости матки в сроки с 22 до 37 недель беременности.

Из приведенных в статье материалов видно, что уголовная ответственности по ст. 134 УК должна наступать за незаконное искусственное прерывание беременности в сроке до 22 недель независимо от способа производства аборта. Вместе с тем, вне уголовно-правового регулирования остаются неабортивные методы искусственного прерывания беременности: искусственные преждевременные роды и плодоразрушающие операции, незаконное производство которых может нанести вред здоровью женщины. Дальнейшее исследование проблемы ответственности за незаконное прерывание беременности указанными способами по нашему мнению является перспективным направлением уголовно-правовой науки.

Литература

1. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. - Т.1 – 672 с. ;
2. Уголовный кодекс Украины. Научно – практический комментарий. Ответственный редактор С.С. Яценко. – К.: «АСК», 2003. – 1088 с.;
3. Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. – 457 с.
4. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – М.: Юридическая литература, 1971. – 278 с.;
5. Основы законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // Відомості Верховної Ради – 1993. - N 4. – С.19;
6. Клінічні протоколи з акушерської та гінекологічної допомоги / Наказ МОЗ України № 582 від 15.12.2003 //www.liga.com.ua;

7. Глоссарий терминов по медико – социальной помощи. ВОЗ Европейское региональное бюро. - Копенгаген, 1976. - 429 с.;
8. Каплан А.Л. Акушерство – М.: Медгиз, 1956. – 352 с.;
9. Бодяжина В.И. Жмакин К.Н. Акушерство. – М.: Медицина, 1970. – 429 с.;
10. Бодяжина В.И., Жмакин К.Н., Кирющенко А.П. Акушерство. – Курск: ГУИПП «Курск», 1998. – 496 с.;
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. – ОВУ. – 2003. - № 11. – Ст. 461. – Из змін. Від 19.06.2003; 18.11.2003; 2.05.2004.
12. Кузнецов В.К., Баранова Е.В. Законодательства об аборте в странах мира. - Здравоохранение Российской Федерации. - 1980. - № 5. – с. 37 - 40;
13. Руководство по акушерству и гинекологии в 6-ти т. Т. 3 кн. 1 / Под ред. П.А. Белошапко – М.: медицина, 1964. – 440 с.;
14. Энциклопедический словарь медицинских терминов. Изд. 1. Под. Ред. Б.В. Петровского Т.1 - М.:Мед, 1983. - 448 с.
15. Осложнения при аборте: Руководство по техническим и управленческим аспектам предупреждения и лечения / ВОЗ. – Женева: ВОЗ, 1995. – 183 с.;
16. Большая Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – Т. 18. – 631 с.;
17. Энциклопедический словарь медицинских терминов в 3-х томах / Гл. ред. Б.В. Петровский.- М.: Советская энциклопедия. Т. 2, 1983. – 474 с.;
18. Петров С.В. Общая хирургия: учебник 12-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 768 с.
19. Загальна хірургія. Підручник для студентів вищих навчальних медичних закладів. – К.: Здоров'я, 1999. – 485 с.
20. Гостищев В.К. Общая хирургия: Учебник. – 2-е изд., - М.: Медицина, 1997. – 672 с.;
21. Інструкція про порядок проведення медикаментозного штучного переривання вагітності ранніх строків шляхом застосування препаратів міфепростону та мізопростолу й інших зареєстрованих в Україні препаратів аналогічної дії" / Утверждена приказом МОЗ України № 192 от 05.05.03 // www.liga.com.ua;
22. Невідкладне акушерство / Степанковська Г.К., Венцківський Б.М., Гордєєва Г.Д. та ін. – К.: Здоров'я, 1994. – 384 с.;
23. Бодяжина В.И., Жмакин К.Н., Кирющенко А.П. Акушерство. – М.: Медицина, 1986.- 496 с.;
24. Сидельникова В.М. Невынашивание беременности. – М.: Медицина, 1986. – 176 с.

Поступила в редакцию: 09.12.2005 г.

УДК 349.6

Скворцова О. В.

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ ПРИЗНАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА СУБЪЕКТОМ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ.

В соответствии с общими принципами украинского уголовного законодательства, уголовной ответственности и наказанию подлежит только лицо, виновное в совершении преступления. Следовательно, лишь человек (физическое лицо) может быть признан субъектом экологического преступления, в том числе и незаконной порубки леса.

Таким образом, на сегодняшний день предприятия, организации, учреждения, акционерные общества, общества с ограниченной ответственностью и т.п., являющиеся юридическими лицами, не могут признаваться субъектами преступного деяния. Если представитель юридического лица совершит деяние, содержащее состав какого-либо экологического преступления, то именно он (этот представитель), а не юридическое лицо, будет субъектом преступного посягательства.

Однако нельзя не затронуть существующую на сегодня дискуссионную проблему о целесообразности признания субъектом преступления юридического лица [1, с. 83; 2, с. 18; 3, с. 35]. В последнее время этот вопрос приобрел новое звучание. Актуальность его рассмотрения несомненна, особенно с учетом обострения экологической обстановки в нашем государстве, вызванной, в том числе, и неправомерными действиями некоторых организаций и учреждений – юридических лиц.

Актуальна эта проблема и на международном уровне. Девятый конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с преступниками (1995 г.) отмечал необходимость расширения действия уголовно-правовых норм для защиты флоры и фауны посредством также введения ответственности юридических лиц государственного и частного сектора [2, с. 19].

Многие страны с рыночной экономикой возродили уголовную ответственность юридических лиц (например, США, Франция, Великобритания и некоторые другие). В этих государствах юридические лица за совершение преступлений (в том числе и экологических) могут подвергаться штрафам [4, с. 94-95, 159-160].

В теории отечественного уголовного права этот вопрос ставился еще в дореволюционные времена, хотя значимой поддержки ученого мира не получил [5, с. 109]. Одним из первых о возможности привлечения к уголовной ответственности юридических лиц в 60-х годах прошлого столетия высказался А.Н. Трайнин. Проблема эта была им сформулирована достаточно осторожно: «Возможно ли при известных условиях перенесение на юридическое лицо уголовно-правовых последствий преступных действий, учиненных органами юридического лица – физическими лицами?» [6, с. 295-297, 298]

Более значительное внимание этой проблеме было уделено в следующих двух докторских диссертациях, посвященных уголовно-правовой охране природы. Причем, П.Ф.

Повелицына ограничивается только сравнительным анализом существующих точек зрения по этому поводу и ставит вопрос о возможной уголовной ответственности юридических лиц [7, с. 258-274]. Э.Н. Жевлаков, в свою очередь, вынес данное положение на защиту: «Юридические лица отвечают лишь за преступления, совершенные их работниками в процессе хозяйственной деятельности по неосторожности, а равно – за умышленные преступления, совершенные в интересах юридического лица при исполнении этими работниками обязанностей по службе или работе» [8, с. 41].

На наш взгляд, эта позиция далеко не безупречна. Возникает, например, такой трудноразрешимый вопрос: каким образом соотносится индивидуальная вина с виной юридического лица? Установление уголовной ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений на практике может привести к уходу от ответственности действительно виновных лиц, которые осознают безнаказанность своего поведения. В позиции, высказанной Э.Н. Жевлаковым, предпринята попытка совместить идеи, лежащие в основе нашего уголовного права и англо-американского законодательства; идеи, которые являются принципиально противоположными по отношению ко многим уголовно-правовым категориям (преступлению, его субъекту, ответственности и т.п.).

Утверждение, что введение уголовной ответственности юридических лиц будет способствовать повышению эффективности борьбы с экологическими преступлениями, весьма спорно. Имеется точка зрения, что в случаях, когда на практике возникают проблемы с установлением субъекта преступления при наличии остальных элементов, решить ее можно, по мнению этих ученых, введением уголовной ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений. Ведь продолжительность функционирования юридического лица может быть гораздо длиннее жизни ее руководителя [9, с. 77]. Но дело в том, что юридическое лицо – это фикция, абстракция, которая сама по себе совершить что-либо не может. Юридическое лицо действует за счет активного поведения работающих в нем людей. Соответственно, все, что делается от имени юридического лица, фактически совершается конкретными людьми, которые осознают свое поведение и руководят своими поступками.

Среди ученых - сторонников введения уголовной ответственности юридических лиц имеет место и такая точка зрения, согласно которой признание юридического лица субъектом преступления способствовало бы более эффективному обеспечению охраны непосредственно лесов от преступных посягательств [10, с. 171]. Так, по мнению П.В. Мельника, среди видов наказаний, предусмотренных ст. 51 УК Украины, есть такие, которые можно применять как в отношении физических, так и юридических лиц (штраф, лишение права заниматься определенной деятельностью, конфискация имущества). Суть его позиции заключается в том, что уголовно-правовые санкции должны обеспечить экономически невыгодные последствия для всего предприятия, всех работников за причинение вреда лесу, поскольку существующие штрафные санкции в отношении служебных лиц не способствуют улучшению ситуации в области охраны лесов. К тому же, значительные размеры штрафов, наложенные на юридическое лицо, увеличили бы поступления в лесное хозяйство.

Да, можно было бы в качестве доминирующего вида наказания юридического лица, ответственного за совершение экологического преступления, в том числе и за

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ ПРИЗНАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА СУБЪЕКТОМ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ.

незаконную порубку леса, рассматривать штраф. С одной стороны, это явилось бы положительным моментом, так как позволило бы серьезно пополнить бюджет государства и стало бы сдерживающим рычагом, сделав невыгодным совершение экологических преступлений, учитывая то, что «штрафы, которые могли быть наложены на юридическое лицо, имели бы многократно больший размер по сравнению со штрафом, налагаемым на физическое лицо» [9, с.84]. Например, в соответствии с положениями одного из проектов УК, его размер мог бы составлять от 15 до 30 % годового дохода предприятия [11]. И, действительно, почему, если ответственность юридических лиц в административном и гражданском праве считается обоснованной, ее нельзя применять в уголовном праве. Но дело в том, что применение закона по аналогии, применительно к уголовному праву, неприемлемо. С другой стороны, человек – существо достаточно эгоистичное, которого интересует удовлетворение собственных насущных потребностей больше, нежели прибыль собственного предприятия, его развитие и возможность существования будущих поколений. При этом штраф выступает не как нечто неизбежное, связанное с совершением преступления, а только в виде угрозы применения штрафа в случае раскрытия данного экологического преступления. Кроме того, прибыль предприятия из-за совершения противоправных деяний, связанных с нарушением законодательства об охране природной среды, может быть на порядок выше, нежели угроза выплаты однократного штрафа. Ведь нередко та же деятельность по незаконной вырубке лесов носит массовый хищнический характер, обусловленный расширением черного рынка, который способен обеспечить сбыт любого количества природных ценностей (например, древесины), добытых браконьерами. В этой ситуации говорить о невыгодности нарушения законодательства об охране природы со стороны юридических лиц и о повышении эффективности борьбы с данным видом экологических преступлений утопично. Вопрос же возмещения вреда, причиненного природной среде вследствие хозяйственной деятельности, может и должен решаться в рамках гражданского права, и нет никакой необходимости перекладывать его решение на уголовное право, учитывая его специфику.

Можно в юридической литературе встретить и такое утверждение: «Потенциальная коллективная ответственность – мощный стимул к предотвращению преступных посягательств, эффективный рычаг в решении такой задачи уголовного закона, как предупреждение преступлений» [9, с.80-81]. Тем более, что часто противоправные решения относительно функционирования и деятельности предприятия, в том числе имеющей в качестве своего результата причинение вреда объектам окружающей природной среды, принимаются не единолично руководителем, а коллегиальным органом управления. Однако здесь усматривается, на наш взгляд, нарушение принципов законности, виновности и ответственности каждого за свои действия. Более того, при применении мер уголовной ответственности к предприятию на основании принципа коллективной ответственности неминуемо пострадают и рядовые работники, акционеры, которые не были причастны к совершению преступления.

Таким образом, осуществленное исследование данной проблемы дает все основания сделать вывод, что нет ни теоретического обоснования, ни практической необ-

ходимости введения института уголовной ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений (а в их числе и за незаконную лесопорубку).

В проекте УК, подготовленном по заданию комиссии Верховной Рады Украины авторским коллективом во главе с профессором В. Смитиенком предлагалось субъектом уголовной ответственности признавать физических и юридических лиц (ч. 1 ст. 23) [1, с. 83]. В соответствии с ч. 2 ст. 26 проекта «юридические лица могут нести уголовную ответственность за особо тяжкие преступления в сфере природопользования и хозяйствования только в случаях, специально предусмотренных особенной частью этого Кодекса» [11, с. 1-16]. Данная позиция на сегодняшний день законодателем не поддержана.

Украинское уголовное право сформировалось и имеет присущие только ему специфические признаки, которые апробировались на территории нашего государства на протяжении длительного времени, и зарекомендовали себя с положительной стороны. Для того, чтобы на законодательном уровне учесть рассматриваемую теорию, необходимо полностью перестроить концепцию украинского уголовного права, и в частности, общее учение о преступлении, о соучастии, о принципах субъективного вменения и т.д. Возникает вопрос, не потеряет ли оно при этом многолетние наработки и свои достоинства.

В настоящий момент в украинском уголовном праве господствует традиционный для отечественной науки подход к понятию субъекта преступления. Только физическое лицо может виновно и лично претерпеть порицание государства в связи с совершенным им преступлением, в результате чего могут быть достигнуты цели наказания.

Литература

1. Поліщук Г. Кримінально-правова характеристика злочинів проти довкілля // Право України. – 2003. – № 3. – С. 80-84.
2. Рохлин В.И., Сердюк В.М. Экологические правонарушения. – СПб., 1998. – 32 с.
3. Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Совет. государство и право. – 1991. – № 2.
4. УК штата Огайо (параграф 2901.23); УК штата Нью-Йорк (параграф 20.20). – В кн.: Уголовное право буржуазных стран: Общая часть. – Сборник законодательных актов. – М.: Университет Дружбы народов, 1990.
5. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник уголовного права. Общая и Особенная части. – Киев, 1903.
6. Трайнин А.Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон. – М., 1969.
7. Повелицина А.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. Дис. на соиск. ... докт. юрид. наук. – Ашхабад, 1991.
8. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды и проблемы ответственности. Автореф. дис. на соиск. ... докт. юрид. наук. – М., 1992.
9. Романова Н.Л. Понятие и система экологических преступлений. Дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск, 2001. – 219 с.
10. Мельник П.В. Правова охорона лісів Карпатського регіону України: Дис. ... канд. Юрид. наук / Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – 195 арк.
11. Кримінальний кодекс. Проект // Іменем закону. Спеціальний випуск. – № 20 (4946). – К., 1996.

Поступила в редакцію: 07.12.2005 г.

УДК 343.541(477)

Губанова Е. В.

ОСОБЕННОСТИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИЗНАСИЛОВАНИЙ

Новый уголовный закон Украины, объединив изнасилование и иные половые преступления в отдельный раздел Уголовного кодекса, еще раз подчеркнул особенности объекта посягательства половых преступлений. Наука неоднократно обращала внимание на криминологическую характеристику половых преступлений и изнасилования в их числе. Проблемы криминологической характеристики и профилактики половых преступлений изучали В.Ф. Зелинский, И.И. Лановенко, П.И. Люблинский, В.С. Минская, А.М. Игнатов и другие ученые. Но все же изнасилование занимает особое место в ряду преступлений, посягающих на половую свободу и неприкосновенность личности, это наиболее опасное из всех половых преступлений, которое характеризуется наибольшей частотой совершения, всегда сопровождается определенным насилием над личностью и зачастую оставляет тяжкие последствия для жертвы. Поэтому существует необходимость более глубокого криминологического анализа данного преступления, его отдельных аспектов.

Отличительной чертой изнасилования является то, что оно относится к числу насильственных преступлений. Об изнасиловании в системе насильственной преступности говорили многие ученые, среди которых Ю.М. Антонян, А.А. Герцензон, А.Н. Игнатов, Н.Н. Кондрашков, Н.Ф. Кузнецов, Н.С. Лайкин, И.М. Мацкевич, Г.Н. Миньковский, А.В. Наумов, А.Б. Сахаров, М.Д. Шаргородский и другие. Криминологической характеристике изнасилования свойственны, соответственно, многие черты иных насильственных преступлений, однако она имеет и свои особенности, относящиеся к непосредственному объекту, мотивации, способам совершения преступления, к личности насильника и т.д. Тем не менее, всех случаях преступного посягательства при изнасиловании проявляется физическое либо психическое насилие над личностью. [2. С. 237; 240-244; 3. С. 177-188]

Среди криминологических особенностей изнасилований можно выделить такие его характеристики как: глубокая психологическая травма потерпевшего лица, являющаяся результатом изнасилования; особенности в возможном поведении жертвы, в том числе при оказании противодействия насильнику; высокая латентность данного вида преступления; устойчивая динамика совершения изнасилований во временном отношении и др. Остановимся более подробно на некоторых аспектах.

Последствия этого рода насилия в виде психической травмы остаются у жертвы на очень продолжительное время, иногда на всю жизнь. По данным психологических исследований, даже спустя многие годы, жертвы изнасилования жаловались на бессонницу, головные боли, депрессию. У многих возникли сексуальные проблемы, основная часть пострадавших старались долгое время под различными предлогами не выходить из дома, сводя к минимуму общение со знакомыми и друзьями. Последствия изнасилования особенно проявляются у лиц, ставшими жертвами в детские годы [2. С. 39, 40].

В момент совершения преступления жертва имеет в своем распоряжении только одну актуально действующую составляющую ее защищенности – психофизиологическую. Именно поведение жертвы, ее эмоциональный настрой, ее психологическое подавление насильника, а не ее физическое сопротивление, может реально остановить доведение преступления до конца [5. С. 176-178].

Латентность данного вида преступлений очень высока. Традиционная мораль нередко до сих пор обрушивается на потерпевших, и последние не заявляют о случившемся. Кроме того, насилие нередко исходит со стороны знакомых, лиц, от которых жертва находится в различных формах зависимости, в том числе, от родственников жертвы, что еще в большей степени ограничивает желание жертвы предать этот факт огласке. Причиной латентности является и возможность своеобразной наживы со стороны потерпевшего.

Криминологической особенностью изнасилования является то, что в большинстве случаев совершаются в сфере межличностных отношений, как правило, в процессе неформального общения и для решения узко личностных проблем. При этом действия преступников вырастают из деформаций в обыденном сознании, в конкретном бытии и образе жизни. На лицо в данном случае практически не влияет экономическая либо политическая нестабильность в обществе. Совершение изнасилования часто свидетельствует о противостоянии виновного нормальным человеческим отношениям, личности, ее прав и свобод, а насилие с целью удовлетворения половых потребностей составляет суть его психического состояния. Особенности изнасилования связаны со спецификой соответствующего преступного поведения, характером насилия и с отношениями "виновный-жертва" в механизме посягательства.

С изнасилованиями часто сопряжены другие насильственные и половые преступления, а также преступления против общественного порядка и нравственности. Наблюдения показывают, что "вокруг" изнасилований довольно часто "выстраиваются" умышленные убийства, тяжкие телесные повреждения, истязания, вовлечение в занятие проституцией, распространение порнографических предметов и т.д. [1. С. 40-42]. При анализе судебной практики, автором выявлено, что в 60% от общего

ОСОБЕННОСТИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИЗНАСИЛОВАНИЙ

количества изученных уголовных дел, лицо привлекается к уголовной ответственности за изнасилование и наряду с этим за совершение иного преступления, чаще за иное половое посягательство.

Рассматривая криминологическую характеристику изнасилований, необходимо обратить внимание на происшедшие в ней изменения. Это связано с тем, что в качестве непосредственного субъекта изнасилования (исполнителя), в соответствии со ст. 152 УК Украины 2001 года, может выступать как мужчина, так и женщина. Такое изменение вызвано двумя причинами: во-первых, реализацией принципа равенства и попыткой устранения гендерной асимметрии в уголовном праве; во-вторых, это связано с наличием на практике деяний, подпадающих по своей уголовно-правовой характеристике под ст. 152 УК (изнасилование), где исполнителем объективной стороны преступления является женщина. До 2001 г. такие деяния квалифицировались как причинение телесных повреждений, либо хулиганство.

Введение в уголовно-правовую норму потерпевшего-мужчину, с одной стороны, позволило наиболее точно оценивать деяние, с точки зрения объекта изнасилования (насильственный половой акт вне зависимости от полового признака субъекта и потерпевшего лица, квалифицируется как преступление, направленное на нарушение половой свободы и половой неприкосновенности личности, а не как преступление против общественного порядка либо против здоровья лица), но, с другой стороны, по определенным причинам еще более повысило латентность этой группы преступлений.

Итак, если ранее мы говорили о совершенных изнасилованиях как о мужской преступности, реалии современной жизни внесли свои коррективы в законодательство, а, следовательно, и в криминологическую характеристику данного вида преступления.

Что же явилось причиной возникновения насильника – женщины. К сожалению, на настоящее время, нет более-менее полных исследований данного вопроса. Но определенные наблюдения позволяют сделать некоторые выводы.

Конечно же, половой свободы на сегодняшний день все более лишаются женщины. Однако женщины наряду с мужчинами принимают активными участниками, как созидательной общественной жизни, так и становятся активными членами маргинальной среды.

Произошла значительная переоценка ценностных ориентаций. Отношение населения к различным рода явлениям, которые связаны с сексуальным насилием, претерпело значительные изменения.

В последние десятилетия женщины принимают активное участие в «сексуальной революции». Так, например, данные исследования показывают, что отношение

женщин к такому явлению как проституция существенно отличается от мнения 10-15 - летней давности и распределяются следующим образом:

- В наши дни 10-15 лет назад
- 14% - одобряют 5 % - одобряют
- 36 % - осуждают 80 % - осуждают
- 50 % - равнодушны 15 % - равнодушны

Показательным является и тот факт, что на сегодняшний день девушки в возрасте 16-22 года указывают возраст первой сексуальной близости - 15-18 лет; по сравнению с данными 1971 года: 30 % женщин начинали половую жизнь в возрасте 17 лет; 70 % - в 18 лет и старше.[5. С. 141-142]

Всячески пропагандируется наряду с общественной активностью женщин и их сексуальная активность. Так в наши дни среди молодого поколения, как среди большей части мужского населения в 20-е годы, получила распространение теория, получившая название «стакан выпитой воды», пропагандирующая свободные сексуальные отношения, не зависящих от половых характеристик.

Однако одним из наиболее сильных факторов, влияющих на женскую преступность в целом, а также на изнасилование, совершаемое женщинами, в частности, является повышение агрессивности среди женщин. Процесс эмансипации принес ряд как положительных, так и отрицательных сторон в жизнь женщины. «Мускулизация» женщины приводит к появлению у нее сугубо мужских качеств, мужской психологии, в том числе агрессии. Появление мужских черт в характере женщины обуславливает ее стремление, в том числе, и к «незакомплексованной» половой жизни. [5. С/ 116-117]

Изнасилование, представляет собой самостоятельный состав преступления. С криминологической точки зрения, изнасилование является одной из форм преступного насилия и рассматривается в системе насильственной преступности и имеет свои ярко выраженные криминологические особенности.

Литература

1. Бабаев М.М. Социальные последствия преступности. М., 1982. - С.40-42
2. Гульман Б.Л. Сексуальные преступления. Харьков: «Рубикон», 1994.- С. 35-47
3. Криминология. М., 1994. - С.237, 240-244
4. Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. М., 1986.-С.177-188
5. Христенко В.Е. Психология жертвы. Харьков, 2001, С. 141, 142
6. Шнайдер Г.И. Криминология (перевод с немецкого). М., 1994. - С. 355
7. Учеты УОИ ГУ МВД Украины в Автономной Республике Крым.

Поступила в редакцию: 05.12.2005 г.

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.340.6

Клименко Н. И.

СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТОЛОГИЯ КАК НАУКА И ЕЕ ПРОБЛЕМЫ

Проблемам судебной экспертологии на сегодняшний день уделяется большое внимание. Исторический путь становления и развития теории судебных экспертиз превратил ее в науку, способную объяснять и прогнозировать исследование объектов и методы судебных экспертиз. Она, будучи системой знаний, обладает необходимыми признаками, которые присущи всякой теории, и имеет свою специфику.

Возникновение и формирование судебной экспертологии стало результатом современных тенденций дифференциации и интеграции научного знания как одного из проявлений влияния научно-технического прогресса на судебную экспертизу. Если определять место судебной экспертологии в системе научного знания, то она является частью криминалистики, которая обособилась и стала самостоятельной, имеет свою проблематику, теорию, объект и предмет исследования, свои задачи и функции. Судебная экспертология - это учение о судебной экспертизе. р.С. Белкин 1978 году высказал свое отношение к ней: "Мы полагаем, что судебная экспертология (или общая теория судебной экспертизы - это термин представляется наиболее приемлемым) имеет все основания для конституирования в самостоятельную область научного знания, если рассматривать ее как науку о закономерностях возникновения и развития судебных экспертиз, процесса экспертного исследования и формирования его результатов, закономерностей, проявляющихся в общности тех методологических и методических основ, на базе которых возможно объединение отдельных видов судебных экспертиз в единую целостную систему с четкой классификацией видов экспертиз как ее элементов" [1, с. . 255.]

Идея формирования специальной отрасли научных знаний о судебной экспертизе родилась в 50-х годах первоначально как создание науки о криминалистической экспертизе "в рамках криминалистической техники", как общая методика исследования вещественных доказательств в уголовном и гражданском процессе. (А.И Винберг, 1955, Ю.М. Кубицкий 1959, А.Р. Шляхов, 1959). Несколько позже (в 1961 году) А. И. Винберг, а вслед за ним А.Р. Шляхов высказали мнение о необходимости разработки общего учения о судебной экспертизе, предметом которой являются принципы, процессуальные условия и общие логические, физико-технические и химико-биологические методы исследования, а также методика и техника проведения различных видов судебной экспертизы.

В ходе дальнейшего развития науки о судебной экспертизе сформировались объективные предпосылки для создания самостоятельного учения о судебной экспертизе - возросло значение экспертизы в системе доказывания, сформировалась

развитая сеть научно-экспертных учреждений судебных экспертиз с четко выраженной научной ориентацией, разработаны многочисленные методы и методики отдельных судебных экспертиз, созданы теоретические основы предметных отраслей специальных знаний. Система знаний о судебной экспертизе достигла такого этапа, на котором получили осмысление концептуальные основы и теоретические построения. В связи с этим А.И. Винберг и Н.Т. Малаховская (1973) выступили с предложением о формировании судебной экспертологии и создали ее систему (2 части - общетеоретическая и виды, сущности судебных экспертиз как элемента целостной системы судебной экспертологии).

В настоящее время накоплен определенный эмпирический материал, написаны работы, посвященные теории судебной экспертизы, ее организационным и процессуальным проблемам таких ученых-криминалистов и процессуалистов, как Белкин р.С., Аверьянова Т.В., Алиев И.А., Арсеньев В.Д., Винберг А.И., Джавадов Ф.М., Надгорный Г.М., Коруков Ю.Г., Лисиченко В.К., и др., что позволило определить судебную экспертологию как науку, указать ее предмет и объект исследования, раскрыть структуру общей теории, изложить ее принципы и функции, дать отдельные понятия системы.

Понятно, что как в содержании и структуре молодой науки судебной экспертологии, так и в определении ее отдельных понятий и элементов отсутствуют единство и однозначность и возникают некоторые проблемы. Прежде всего это проблема природы науки судебной экспертологии. По мнению А.Р. Шляхова, судебная экспертология "не является ни юридической (прикладной) наукой, ни технической, а должна стоять на границе между ними, быть "смежной наукой" (1962). В.Д. Арсеньев (1977, 1980) рассматривает науку о судебной экспертизе с позиции теории судебных доказательств. "Предмет общей теории судебной экспертизы образуют объективные закономерности возникновения, изменения и сохранения используемой в производстве экспертизы доказательственной информации, изучаемые определенными методами (логико-юридическими и др.) в целях совершенствования правового регулирования судебных экспертиз, а также оценки и использования их результатов". р.С. Белкин относит общую теорию судебной экспертизы по ее содержанию, направленности и социальному назначению к юридическим наукам.[2, с. 255.] А. И. Винберг и Н.Т. Малаховский определяют судебную экспертологию как "отрасль советской юридической науки, которая изучает закономерности, методологию и процесс формирования и развития научных основ судебных экспертиз, а также исследует их объекты". [3] Вторая проблема - это объект и содержание судебной экспертологии в отличие от раннего определения судебной экспертологии А.Р. Шляховым и А.И. Винбергом, Н.Т. Малаховская и А.И. Винберг относят к ее содержанию закономерности формирования и развития теоретических основ судебных экспертиз. Т.В. Аверьянова указывает, что объектом общей теории судебной экспертизы является судебно-экспертная деятельность как единое целое (1992.) Большинство авторов определяет объект судебной экспертизы как материальные носители обстоятельств дела, требующих экспертного исследования (В.М. Галкин, 1968) либо как носители информации о фактах и событиях, источниках данных, получаемых путем использования специальных знаний (А.Р. Шляхов, 1969). Ф.М.

Джавадов (1998г.) относит к предмету общей теории судебной экспертизы закономерности экспертной деятельности, закономерности формирования и развития отдельных родов и видов судебных экспертиз, а также методы экспертного исследования.[4] В.Д.Арсеньев (1981), М.Я. Сегай и В.К. Стринжа (1991) трактуют объект судебной экспертизы в широком и узком смысле как фактические обстоятельства, познаваемые средствами экспертизы на основе материальных источников информации.[5] Авторы словаря основных терминов определяют предмет экспертологии как закономерности формирования, развития и функционирования отдельных родов, видов и подвидов экспертизы. [6] Наиболее полно и системно, на наш взгляд, закономерности, изучаемые общей теорией судебной экспертизы, проанализированы в работах Т.В. Аверьяновой и И.А. Алиева. р.С. Белкин сформулировал общие, специальные и конкретные задачи теории судебной экспертизы, которые можно отнести и к судебной экспертологии. р.С. Белкин привел основные положения криминалистического прогнозирования, часть которой применима для сферы прогнозирования в судебной экспертологии.

Проблемным является и вопрос о системе судебной экспертологии. А.И. Винберг и Н.Т. Малаховская включают в ее систему несколько уровней: фундаментальные, базовые (материнские) науки, - предметные судебные науки, - отрасли предметных наук, - предметные судебные экспертизы. Концепция В.С. Митричева (1980г.) включает в систему судебной экспертологии судебную морфологию, судебную экспертную трасологию, судебную субстанциологию и структуры, связанные с экспертными информационными фондами. А.А. Эйсман представляет следующую систему судебной экспертологии: введение (научоведческая часть), общая теория экспертологии, содержащая анализ ее основных понятий и принципов, теория оценки экспертом данных, обнаруженных им в ходе исследования. На наш взгляд, наиболее удачной является система судебной экспертологии, изложенная в монографической работе И.А. Алиева и Т.В. Аверьяновой и в проблемной записке для Ученого совета ВНИИ судебных экспертиз, подготовленной Ю.Г. Коруховым: - методологические основы общей теории судебной экспертизы. - Предмет, объекты, субъекты и задачи экспертной деятельности. - Методы и методики в структуре экспертной деятельности. - Частные теории в судебной экспертизе. [7]

Еще в 1988 году р.С. Белкин осуществил своеобразную "каталогизацию" процессуальных проблем судебной экспертологии, которая нуждается в законодательной регламентации. [8, с. 21-23] Наиболее существенные из них следующие: Статус руководителя экспертного учреждения. Некоторые авторы в природе правоотношений руководителя экспертного учреждения и эксперта видят отношения только административного характера (И.Л. Петрухин, Ю.М. Жуков), другие более убедительно считают, что он осуществляет функции двоякого характера - процессуальные и административные (И.Ф. Крылов, А.В. Дулов, В.К. Лисиченко, А.В. Ищенко, М.Я. Сегай и др.). Выбор эксперта и контроль руководства за его деятельностью. По этому поводу имеются самые разнообразные предложения о правах руководителя экспертного учреждения, если он считает заключение эксперта ошибочным. А. И. Винберг, р.С. Белкин и др. выдвинули идею признания субъек-

том экспертного исследования не только эксперта - физическое лицо, но и судебно-экспертное учреждение в целом, то есть юридическое лицо. "В принципе, - писал р.С. Белкин, - такое право может быть предоставлено и негосударственным судебно-экспертным организациям, возможно, с некоторыми ограничениями. По мере дальнейшей демократизации уголовного судопроизводства, реализация принципа состязательности, роль таких учреждений будет возрастать, поскольку с момента возникновения института защиты их все чаще привлекают для дачи экспертных заключений в противовес заключениям государственных экспертных учреждений". [9, с. 113-114.] р.С. Белкин создал форму (теоретическую модель) организации производства экспертных заключений от имени юридического лица.

Назначение экспертизы до возбуждения уголовного дела. Этот вопрос был предметом многолетних дискуссий, в ходе которых сложилось две точки зрения: а) экспертиза может быть назначена лишь по возбужденному уголовному делу (В.М. Савицкий, В.Д. Арсеньев, В.И. Шиканов, В.Г. Гончаренко, М.Я. Сегай и др.), б) в необходимых случаях следует допустить назначение экспертизы в стадии возбуждения уголовного дела (Р.С. Белкин, В.П. Бахин, Г.Н. Мудьюгин, Я.П. Нагнойный и др.). Законодательная регламентация статуса субъекта экспертного исследования. По мнению большинства ученых-криминалистов, фигура ведущего эксперта или эксперта-интегратора характерна для комиссионных и комплексных экспертиз. Его процессуальный статус должен отличаться от статуса других экспертов, а его функции должны носить чисто организационный характер. В связи с этим р.С. Белкин в 1979 году высказал точку зрения, что на современном этапе кибернетизации судебной экспертизы правильным представляется наделение специалиста по ЭВМ правами эксперта и признание комплексного характера экспертизы, проводимой с его участием. Однако, р.С. Росинская считает, что программист в этом случае выступает в роли одного из разработчиков методики, а эксперт должен отвечать за экспертные выводы единолично. - Регламентация в законе экспертной инициативы. Полагаем, что эффективность экспертных выводов и предложений напрямую зависит от законодательного вменения в обязанность органа назначившего экспертизу, реагировать на результаты экспертной инициативы. Правовые гарантии соблюдения принципа судебной экспертизы. К их числу относятся проведения экспертных исследований на основе и в пределах специальных знаний сведущего лица в определенной отрасли науки, техники и ремесла, соответствующей природе исследуемого объекта, обоснование заключения эксперта конкретными результатами анализа и синтеза признаков исследуемого объекта или данных о них в материалах дела, выявленных и оцененных при помощи соответствующих научно обоснованных технических средств и методов исследования.

Литература

1. Курс Советской криминалистики в 3-х т. - М. Г2.
2. Курс советской криминалистики в 3-х томах, том 2. М. 1978.
3. А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская Судебная экспертология. Волгоград. 1978.с.
4. Ф.М. Джавадов Экспертная деятельность и развитие науки о судебной экспертизе. Баку. - 1998.
5. М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. Судебная экспертиза материальных следов - отображений. К: Ин Юре. 1997. с.
6. Словарь основных терминов... М., 1980. с.

СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТОЛОГИЯ КАК НАУКА И ЕЕ ПРОБЛЕМЫ

7. Алиев И.А., Аверьянова Т.В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. - 1992.
8. Корухов Ю.Г. Формирование общей теории судебной экспертизы. М. -1989.
9. Советская юстиция. 1988. №1. Белкин р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. Гл.5
9. Курс криминалистики. М. 1997. Т3.

Поступила в редакцию: 24.10.201

УДК 343.13:347.922

Рыжаков А. П.

О НЕОБХОДИМОСТИ УТОЧНЕНИЯ СТАТУСА ГРАЖДАНСКОГО ИСТЦА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ НА ПРИМЕРЕ УПК РФ

Не только в юридической науке, но и у законодателя нет четкого представления о понятии «гражданский истец». Конституционный Суд РФ именуется термином «гражданский истец» участника гражданского судопроизводства, хотя известно, что в гражданском процессе участвует «истец», а в уголовном — «гражданский истец» [1].

Гражданскому истцу посвящено несколько работ [2]. Но в большинстве своем в них дается лишь позитивный материал и в большей степени анализируется сам институт гражданского иска в уголовном процессе, а не понятие и правовой статус субъекта, именуемого гражданским истцом.

Даже в комментариях к ст. 44 УПК РФ [3, с. 153—154], которая так и называется «Гражданский истец», в одноименных подразделах учебников уголовного процесса [4, с. 97—99; и др] и в иных источниках [5, с. 54—55;], где специальное место отведено рассматриваемому участнику уголовного судопроизводства, не уделено должного внимания разъяснению использованного здесь понятия «гражданский истец». В продаже имеются Комментарии к Уголовно-процессуальному кодексу РФ, где разъяснения ст. 44 УПК РФ отсутствуют [6] или же представляют собой переписанный у другого автора комментарий, причем не к ст. 44 УПК РФ, а к ст. 54 УПК РСФСР 1960 года [7, с. 116—117]. В некоторых комментариях к ст. 44 УПК РФ авторы разъясняют, как признается лицо потерпевшим, а не гражданским истцом [8].

Итак, кто такой «гражданский истец»? Термин «гражданский истец» в законе употребляется неоднократно и, как выясняется, в разных значениях. В одной ст. 44 УПК РФ он использован восемь раз и не всегда под ним понималось одно и то же правовое явление. Исходя из заложенной законодателем в ст. 44 УПК РФ основной идеи, а также, руководствуясь общим подходом к моменту появления в уголовном процессе тех или иных субъектов, позволим себе утверждать, что гражданским истцом физическое, а равно юридическое лицо становится после того, как прокурор, следователь, руководитель (член) следственной группы, начальник следственного отдела, дознаватель (приложение № 115 ст. 476 УПК РФ), судья оформил и подписал соответствующее постановление, а суд — определение (постановление) о признании его гражданским истцом.

Иначе говоря, гражданский истец — это лицо, в отношении которого следователь (дознаватель и др. [9]), судья оформил и подписал соответствующее постановление (приложение № 115 к ст. 476 УПК РФ), или же суд вынес определение (постановление) о признании его гражданским истцом. В указанном значении понятие «гражданский истец» использовано законодателем, самое малое, пять (второй раз в ч. 1, в ч. ч. 4 и 5), а то и восемь раз (шестым случаем допустимо считать при-

*О НЕОБХОДИМОСТИ УТОЧНЕНИЯ СТАТУСА ГРАЖДАНСКОГО ИСТЦА
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ НА ПРИМЕРЕ УПК РФ*

менение данного словосочетания третий раз в ч. 1, седьмым и восьмым — в ч. 6) в ст. 44 УПК РФ.

Названное толкование понятия «гражданский истец» позволяет говорить о том, что все права, закрепленные в ч. 4 ст. 44 УПК РФ, касаются лишь указанного участника уголовного судопроизводства.

Но только ли о лице, в отношении которого вынесено постановление (определение) о признании его гражданским истцом идет речь в настоящей статье? Думается, нет. Данный ответ проистекает из использованных законодателем формулировок. Статья 44 УПК РФ начинается с фразы: «гражданским истцом является физическое или юридическое лицо, предъявившее требование о возмещении имущественного вреда...». Вынесено ли на момент предъявления указанного требования постановление (определение) о признании названного лица гражданским истцом? Несомненно, нет. По общему правилу оно не может быть оформлено пока лицо, имеющее на то право, не сделает соответствующего заявления.

Таким образом, в рассматриваемом месте (в первом предложении, а может быть и в ч. 2) ст. 44 УПК РФ речь идет не о гражданском истце или же не только о гражданском истце, но и о несколько ином субъекте. У данного субъекта имеется закрепленное в УПК РФ, и в частности в ст. 44 УПК РФ право — право предъявить требование о возмещении имущественного вреда, причиненного непосредственно преступлением, и право быть освобожденным от уплаты государственной пошлины. Таким образом, это тоже субъект уголовного процесса.

Как его именовать? Рассматриваемого участника уголовного судопроизводства предлагается именовать лицом, предъявившим требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда. Выбор данного наименования сразу порождает два вопроса. Первое, почему мы указанного участника уголовного процесса не нарекаем лицом, предъявившим требование о возмещении имущественного вреда, ведь в первом предложении ч. 1 ст. 44 УПК РФ речь идет именно о таком физическом (юридическом) лице? Второе, является ли гражданский истец (лицо признанное таковым путем вынесения специального процессуального документа) разновидностью такого лица, предъявившего требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда?

По поводу первого вопроса хотелось бы отметить следующее. Нам представляется, если мы назовем указанного участника уголовного судопроизводства лицом, предъявившим требование о возмещении имущественного вреда, его наименование не будет в полной мере охватывать все возможные разновидности тех субъектов уголовного процесса, о которых упоминается в первом предложении ч. 1 и в ч. 2 ст. 44 УПК РФ.

Полагаем также, что наличие третьего предложения ч. 1 ст. 44 УПК РФ, несмотря на возможное (несомненно, имеющее право на существование) его буквальное толкование, позволяет лицу, которому преступлением причинен всего-навсего моральный вред, заявить требование об имущественной компенсации такого вреда. В этой ситуации, думается, гражданским истцом оно не станет [10. С. 84.], пока не будет признано таковым путем вынесения специального постановления (определения). Однако статусом лица, в отношении которого следователем (дознавателем и

др.), судом (судьей) разрешается вопрос о признании его гражданским истцом (об отказе в удовлетворении соответствующего ходатайства), он все же будет. А это значит, что статус пока еще не признанного гражданским истцом, но заявившего соответствующее требование лица, которому непосредственно преступлением причинен имущественный вред, по своей природе аналогичен правовому положению любого другого лица, заявившего ходатайство о признании его гражданским истцом.

Попробуем теперь ответить на второй, поставленный перед нами вопрос: является ли гражданский истец разновидностью лиц, предъявивших требование имущественной компенсации причиненного им преступлением вреда? На первый взгляд ответ на данный вопрос может быть только один — да. Но мы попробуем обосновать подход, согласно которому предлагается лицами, предъявившими требование имущественной компенсации причиненного им преступлением вреда, именовать лишь тех сделавших соответствующее заявление лиц, которые пока еще гражданскими истцами не признаны.

Да действительно, любой гражданский истец — это лицо, которое ранее заявляло требование о возмещении ему причиненного непосредственно преступлением [11], по крайней мере, имущественного вреда. Но с другой стороны гражданский истец — это еще и определенного рода субъект уголовного процесса, отнесенный законодателем к стороне обвинения. Формулируя, а затем и анализируя понятие лица, предъявившего требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда, мы преследовали цель не размыть границы, отличающие гражданского истца от иных субъектов уголовного процесса, а напротив четко очертить таковые. Вычленение специфического субъекта уголовного процесса, которым обычно и предъявляется гражданский иск, направлено на демонстрацию его отличий от статуса самого гражданского истца, а также на необходимость более четкого формулирования законодателем текста ч. ч. 1 и 2 ст. 44 УПК РФ.

Если законодатель станет оперировать понятием «лицо, предъявившее требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда», как более широким, чем «гражданский истец» понятием, которое всецело поглощает в себе последних, мы рискуем запутать правоприменителя. Думается, в законе целесообразно расписать статус гражданского истца в отдельности от того субъекта уголовного процесса, которым лицо было до этого (до признания его гражданским истцом) с момента обращения в компетентный орган (к должностному лицу) с гражданским иском. Тогда обязанности гражданского истца нельзя будет возложить на лицо, таковым еще не являющееся, да и несоизмеримо расширенно толковать статус лица пока еще гражданским истцом не признанного тоже не будет возможности.

Итак, предлагается гражданским истцом именовать физическое (юридическое) лицо, признанное таковым специальным постановлением следователя (дознателя и др.), судьи или определением (постановлением) суда, осуществляющее соответствующую функцию вплоть до окончания уголовного процесса по делу либо отмены указанного постановления (определения).

Лицом, предъявившим требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда [12], в свою очередь предлагается называть физическое

*О НЕОБХОДИМОСТИ УТОЧНЕНИЯ СТАТУСА ГРАЖДАНСКОГО ИСТЦА
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ НА ПРИМЕРЕ УПК РФ*

(юридическое) лицо, предъявившее гражданский иск должностному лицу (органу), в производстве которого находится уголовное дело, до момента признания его гражданским истцом.

Здесь же сразу необходимо отметить то обстоятельство, что «физическое или юридическое лицо, предъявившее требование о возмещении имущественного вреда, при наличии оснований полагать, что данный вред причинен ему непосредственно преступлением» гражданским истцом не является. При буквальном толковании идея, заложенная законодателем во второе предложение ч. 1 ст. 44 УПК РФ, напрямую противоречит содержанию предыдущего предложения той же ч. 1 ст. 44 УПК РФ. В этой связи, а равно в продолжение логики изложения комментируемой части ст. 44 УПК РФ предлагается в первом предложении ч. 1 названной статьи закрепить право физических (юридических) лиц «при наличии оснований полагать, что» им непосредственно преступлением причинен имущественный вред, предъявлять требование о возмещении такого вреда.

Но может законодатель первым предложением ч. 1 ст. 44 УПК РФ хотел сказать несколько иное. Может он «по ошибке» употребил глагол «является» вместо «признается»? О чем собственно речь? А вот о чем.

В рассматриваемом предложении записано, что «гражданским истцом является» определенное лицо, предъявившее требование о возмещении имущественного вреда, причиненного непосредственно преступлением. Вслед за законодателем тоже самое процессуалисты пишут и в комментариях к указанной статье УПК РФ [13, с. 194], учебниках уголовного процесса [14, с. 92] и иной литературе [15, с. 46].

Между тем лицо, предъявившее требование о возмещении имущественного вреда, причиненного непосредственно преступлением, не только не всегда является гражданским истцом в уголовно-процессуальном смысле этого слова, оно вообще может не быть участником уголовного процесса. В первом предложении ч. 1 ст. 44 УПК РФ ничего не сказано о том, кому должно быть предъявлено это требование. И если орган (должностное лицо), к которому обратился тот, кому преступлением причинен имущественный вред, не является компетентным органом (должностным лицом), заявитель может остаться вне уголовно-процессуальных отношений, вне уголовного процесса. Иначе говоря, не всегда физическое (юридическое) лицо, которому преступлением причинен имущественный вред, является гражданским истцом в уголовно-процессуальном смысле этого слова. Более того, оно таковым становится не с момента причинения ему вреда, не одновременно с началом уголовного процесса и даже не после предъявления требования о возмещении имущественного вреда, а лишь вследствие того, что составлен специальный процессуальный документ — постановление (определение) о признании его гражданским истцом.

Вот если бы в рассматриваемом месте ч. 1 ст. 44 УПК РФ вместо глагола «является» стоял глагол «признается». То смысл анализируемого предложения существенно бы изменился. В этом случае во всей статье, за исключением второго предложения ее ч. 2, под гражданским истцом понималось бы лицо, признанное таковым следователем (дознавателем и др.), судом (судьей). Именно поэтому вторым вариантом совершенствования текста первого предложения ч. 1 ст. 44 УПК РФ могла бы служить предложенная нами выше субституция терминов.

В заключении хотелось бы показать, каковы ступени «зарождения» в уголовном процессе такого субъекта, коим является гражданский истец.

Сначала вне уголовного процесса появляется пострадавший — это физическое лицо, которому преступлением причинен физический, имущественный и (или) моральный вред, а также юридическое лицо в случае причинения преступлением вреда его имуществу и (или) деловой репутации. Термин «пострадавший» в этом смысле и ранее неоднократно употреблялся в уголовно-процессуальной литературе [16]. Одной из разновидностей пострадавших являются лица, которым непосредственно преступлением причинен имущественный вред.

С началом уголовного процесса такая разновидность указанных пострадавших (пострадавших, которым непосредственно преступлением причинен имущественный вред) как несовершеннолетние, лица, признанные недееспособными либо ограниченно дееспособными в порядке, установленном гражданским процессуальным законодательством, лица, которые по иным причинам не могут сами защищать свои права и (или) законные интересы, наделяется уголовно-процессуальным, предусмотренным ч. 3 ст. 44 УПК РФ правом иметь законного представителя. Последний с момента возбуждения уголовного дела будет обладать правом предъявить гражданский иск в защиту законных интересов представляемого им лица.

После того как гражданский иск будет заявлен, лицо, в защиту которого он предъявлен, становится истцом. Иначе говоря, истцом предлагается именовать тех пострадавших, которые предъявляют (предъявили) компетентному органу (должностному лицу) требование о возмещении причиненного им непосредственно преступлением имущественного вреда, а равно пострадавших, являющихся несовершеннолетними, лицами, признанными недееспособными либо ограниченно дееспособными в порядке, установленном гражданским процессуальным законодательством, лицами, которые по иным причинам не могут сами защищать свои права, также законные интересы, когда гражданский иск в защиту их законных интересов предъявлен прокурором и (или) их законным представителем.

Гражданский же истец в уголовном процессе может появиться только в связи с вынесением постановления (определения) о признании истца гражданским истцом. Именно о таком процессуальном документе упоминает законодатель во втором предложении ч. 1 ст. 44 УПК РФ. В законе приведен бланк указанного постановления. Оно названо постановлением о признании гражданским истцом (приложение № 115 к ст. 476 УПК РФ).

Литература

2. См.: По жалобе гражданки Ивкиной Валентины Оноприевны на нарушение ее конституционных прав частью первой статьи 45 и статьей 405 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Определение Конституционного Суда РФ от 5 февраля 2004 года № 25-О // Вестник Конституционного Суда РФ. — 2004. № 6.

См., к примеру: Завидов Б.Д. Правовое положение гражданского истца в уголовном процессе / Б.Д. Завидов. — [Электронный ресурс]. — Справочная Система Консультант Плюс Технология 3000: Информационный банк Комментарии Законодательства. — М., 2002; Разумовский Д. Б. Гражданский иск в уголовном деле : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Разумовский Дмитрий Борисович. — М., 2004; Тарнавский О. А. Гражданский иск в уголовном процессе / О. А. Тарнавский. — Оренбург: ОГАУ, 2000 —119с.; Трунова Л. К. Гражданский иск о компенсации морального вреда в уголовном

**О НЕОБХОДИМОСТИ УТОЧНЕНИЯ СТАТУСА ГРАЖДАНСКОГО ИСТЦА
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ НА ПРИМЕРЕ УПК РФ**

судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Трунова Людмила Константиновна. — М., 1999; и др.

См., к примеру: Масленникова Л.Н. Статья 44. Гражданский истец // Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ Отв. ред. Д.Н. Козак, Е.Б. Мизулина. — М.: Юрист, 2002. С. 153—154; Коротков А.П. 900 ответов на вопросы прокурорско-следственных работников по применению УПК РФ: комментарий/ А.П. Коротков, А.В. Тимофеев. — М.: «Издательство «Экзамен», 2004. С. 107; и др.

См., к примеру: Зайцев О.А. § 8. Гражданский истец / О.А. Зайцев // Уголовно-процессуальное право: учебник/ Отв. ред. В.И. Радченко. — М.: Юрист, 2005. С. 97—99; и др.

См., к примеру: Енаева Л.К. Уголовный процесс: учебное пособие / Л.К. Енаева. — М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2005. Скворцова С.А. Уголовный процесс: Учебн. пособие/ С.А.Скворцова, Н.В. Угольникова, С.С. Шуренкова. — М.: ИНФРА-М, 2003. С. 38—39; и др.

См., к примеру: Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. Официальный текст, Историко-правовой комментарий первого заместителя Министра юстиции РФ А.Б. Карлина. — М.: Норма, 2004. — 736с.

Комментарий, где автором значится доцент кафедры уголовного права Российской таможенной академии И.Г. Цопанова (см.: Цопанова И.Г. Глава 6. Участники уголовного судопроизводства со стороны обвинения / И.Г. Цопанова // Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ Под общей ред. В.И. Радченко. — М.: ЗАО «Юридический Дом «Юстицинформ», 2003.), — это почти без изменений переписанный текст комментария к ст. 54 УПК РСФСР, настоящим автором которого является В.П. Божьев (см.: Божьев В.П. Глава 3. Участники процесса, их права и обязанности/ В.П. Божьев // Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР. — Изд. 2-е, перераб и доп. — М.: Издательство «Спарк», 1997. С. 104—106).

См., к примеру: Божьев В.П. Глава 6. Участники уголовного судопроизводства со стороны обвинения / В.П. Божьев // Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ Под общ. ред. В.М. Лебедева; научн. ред. В.П. Божьев. — М.: Спарк. 2002. С. 96; и др.

Здесь и далее термином «следователь (дознатель и др.)», если иное специально не оговорено, подменяется целая группа субъектов уголовного процесса, состоящая из дознателя, следователя, начальника следственного отдела, руководителя (члена) следственной группы и прокурора.

Высказываемые некоторыми учеными суждения приводят к мысли, что они считают возможным признание лица гражданским истцом в связи с заявлением «исковых требований» («о компенсации морального вреда»). См.: Башкатов Л.Н. Глава 6. Участники уголовного судопроизводства со стороны обвинения / Л.Н. Башкатов, Г.Н. Ветрова // Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО «ТК Велби», 2002.

Для краткости мы этого не уточняем, но сразу оговоримся, что здесь и далее по тексту предполагается не только заявление о том, что вред причинен «непосредственно преступлением», но и наличие в распоряжении следователя (дознателя и др.), суда (судьи), принимающих решение о признании лица гражданским истцом, доказательств, дающих возможность им думать, что вред лицу, предъявившему гражданский иск, причинен непосредственно «преступлением».

В дальнейшем для краткости лицо, предъявившее требование имущественной компенсации причиненного ему преступлением вреда предлагается именовать лицом, предъявившим гражданский иск, или же истцом.

См., к примеру: Завидов Б.Д. Статья 44. Гражданский истец / Б.Д. Завидов, А.В. Курина // Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (научно-практическое издание) / Под общ. ред. В.В. Мозякова, Г.В. Мальцева, И.Н. Барцица. — М.: «Книга-Сервис», 2003.

См., к примеру: Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право: учебник/ П.А. Лупинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2005.

См., к примеру: Громов Н.А. Уголовный процесс: пособие для подготовки к экзаменам / Н.А. Громов, С.Ю. Макридин. — М.: «Приор-издат», 2003.

См., к примеру: Хатуева В.В. Процессуальные особенности возбуждения уголовных дел частного обвинения/ В.В. Хатуева // Российский следователь. — 2005. № 1. — [Электронный ресурс]. —

РЫЖАКОВ А. П.

Справочная Система Консультант Плюс Технология 3000: Информационный банк Комментарии Законодательства. — М., 2004; и др.

Поступила в редакцию: 14.02.2006 г.

УДК 342.7:343.1

Омельченко Т. В.

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: СУТНІСТЬ І ПОНЯТТЯ

Проголошення найвищою соціальною цінністю людини, її прав і свобод (ст. 3 Конституції України) [1], відмова від патерналізму в стосунках між людиною та державою, пряма дія конституційних норм, а, відповідно, й зміна кореляційних відносин особи і держави висувають нові вимоги до законодавчої регламентації суспільних відносин у сфері забезпечення й охорони прав людини. Характерною рисою цього процесу є наповнення реальним змістом проголошених у Конституції положень про права і свободи людини. Але, проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави і його органів, не має значення (ніщо) без реальних гарантій його здійснення [2, с. 202].

У теорії права під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [3, с. 275; 4, с. 207; 2, с. 202; 5, с. 13 - 14 та ін.]. Гарантії розподіляють на певні групи за різними підставами: а) за сферою дії: внутрішньодержавні (національні), міжнародні; б) за способом викладу: прості, складні, змішані; в) в залежності від правового статусу особи: загальні, спеціальні, індивідуальні [2, с. 202-205; 3, с. 275-282]. При цьому за основу береться розподіл гарантій на соціально-економічні, політичні, ідеологічні і юридичні (правові).

Незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними є саме юридичні. Як підкреслює О.С. Мордовець, це обумовлено тим, що соціально-економічні, політичні й ідеологічні умови самі по собі ще не забезпечують реалізацію прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки юридичній формі й організаційним зусиллям держави і суспільства [3, с. 278].

Юридичні засоби захисту прав людини – це матеріально-правові і процесуальні норми і процедури, які використовуються юрисдикційними органами на вимогу уповноваженої особи для примусового відновлення її порушеного (оскарженого) права [5, с. 11]. Перші встановлюють безпосереднє право людини, другі регламентують загальні положення форми процесу, процедури забезпечення, реалізації, охорони і захисту права. Це дозволяє говорити про те, що основний свій вираз гарантії знаходять у безпосередній правореалізуючій діяльності людини та у правозастосовчій діяльності держави [2, с. 204].

Юридичні гарантії є взаємозалежними і взаємопов'язаними: процесуальні гарантії є формою втілення в реальність матеріальних; функціонування інституційно-організаційних гарантій спирається на матеріальні і процесуальні та цілком від них залежить; внутрішньодержавні матеріальні й процесуальні гарантії засновуються на

загально визнаних міжнародно-правових гарантіях, закріплених у відповідних міжнародно-правових нормах, які стали частиною національного права держави; галузеві гарантії складаються з відповідних кожній галузі права матеріальних і процесуальних гарантій [5, с. 14 - 15]. У залежності від способів і місця закріплення правових засобів, визначення порядку їх реалізації, форм їхньої охорони і захисту, юридичні гарантії можна класифікувати на конституційні, міжнародно-правові та галузеві.

Обов'язок із забезпечення прав і свобод людини покладено на державу (ст. 3 Конституції України). Як вказує О. Ф. Скакун, для забезпечення прав і свобод людини держава: а) шляхом позитивного впливу створює умови для їхньої реалізації; б) завдяки проведенню профілактики їх порушень здійснює охорону; в) шляхом відновлення порушеного правового статусу і притягнення порушників до юридичної відповідальності захищає права і свободи людини [2, с. 204 - 205]. М. І. Матузов відзначає, що громадяни, як носії прав, виступають стосовно держави як уповноважені, а держава щодо них є правозобов'язаною стороною. "Іншими словами, - відмічає автор - перед нами типові правовідносини загального характеру, оскільки в них все ж не конкретизовані необхідні деталі взаємних зобов'язань їх учасників" [6, с. 37]. Загальні правовідносини обумовлюють виникнення всіх інших. З урахуванням концентрованого закріплення основних положень прав і свобод людини в Конституції [7, с. 42] механізм їх забезпечення конкретизується галузевим законодавством.

Конституційні норми в силу об'єктивних причин не в змозі регламентувати весь комплекс кореляційних прав людини й обов'язків держави. Тому в Конституції визначаються основні, принципові положення, на підставі і відповідно до яких розвивається галузеве законодавство. Відповідність галузевого законодавства конституційним положенням виражає сутність конституційних гарантій прав і свобод людини у певній галузі права. Це означає, що у випадках невідповідності галузевих норм положенням Конституції перші визнаються недіючими.

Загальнорегулятивна роль конституційних положень проявляється у всіх галузях суспільного життя, і, зокрема, у сфері охорони і захисту людини від найбільш суспільно небезпечних правопорушень – злочинів, тобто в кримінальному судочинстві.

Конституційні гарантії прав і законних інтересів людини в сфері кримінального судочинства - це закріплені в Конституції положення, що регламентують право людини звернутися до державних органів з вимогою захистити порушені злочином права, і обов'язок держави реагувати на такі вимоги певним способом у визначеній процесуальній формі. Кримінальне судочинство в цьому аспекті є засобом, формою захисту прав і законних інтересів особи – універсальною юридичною гарантією. Цей "засіб захисту" ні в якому разі не повинен бути джерелом порушень прав і свобод людини. Встановлюючи процедуру розслідування кримінальних справ, держава наділяє процесуальним статусом осіб, чії права порушені злочином, та осіб, винних у порушенні цих прав.

Наділяючи процесуальним статусом постраждалих від злочину осіб, держава разом з тим надає їм можливість брати активну участь у кримінальному судочинстві.

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: СУТНІСТЬ І ПОНЯТТЯ

ві, знати про хід провадження у справі і впливати на нього. Але навіть без активної участі потерпілого процедура кримінально-процесуальної діяльності повинна забезпечувати захист його прав і законних інтересів. Цьому сприяють гарантії правосуддя – конституційні положення, що регламентують основні принципи розслідування і судового розгляду кримінальних справ.

З метою виключення можливості притягнення до кримінальної відповідальності невинуватих, держава наділяє правопорушника додатковими правами, що гарантують встановлення істини (до таких прав можна віднести право на захист від обвинувачення). При цьому особа не стає об'єктом дослідження, а має право здійснювати захист від обвинувачення і підозри всіма засобами, не забороненими законом. Такий процесуальний статус, побудований на основі конституційного статусу, припускає певні обмеження прав і свобод за наявності достатніх підстав і у передбачених законом випадках.

Забезпечення прав і свобод людини в сфері кримінального судочинства здійснюється як винесенням остаточного рішення у справі, так і в ході кримінально-процесуальної діяльності. У цьому і виявляється складність регламентації кримінально-процесуального положення осіб, чії права порушені у зв'язку зі скоєнням злочину, і осіб, які вчинили злочин. Для перших кримінальне судочинство є однією з гарантій відновлення порушених злочином прав, для других - гарантією притягнення до кримінальної відповідальності тільки за дійсно вчинений злочин.

Конституційні гарантії прав особи у сфері кримінального процесу тісно пов'язані між собою. Вони є "гвинтиком" усієї системи гарантій прав особи й у той же час являють собою відносно відокремлену систему. Наприклад, право на захист від обвинувачення (ст. 63 Конституції), будучи матеріальним позитивним правом обвинуваченого, у той же час є однією із основних засад судочинства (п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції). Повага до гідності людини (ст. 28 Конституції) також є матеріальним позитивним правом і у кримінально-процесуальному законодавстві знаходить вираз у вигляді заборони провадити слідчі дії, що створюють небезпеку її життю або принижують її гідність (ст. 194 КПК). Вищесказане дає підставу для виділення в системі конституційних гарантій двох підсистем: 1) гарантій прав і свобод людини; 2) гарантій правосуддя.

Таким чином, конституційні гарантії прав і свобод людини в сфері кримінального судочинства - це закріплені в Конституції України правові положення (юридичні засоби), що регламентують право кожного звернутися за захистом порушених прав до певних державних органів і їх обов'язок реагувати відповідним чином, встановлюють принципи процесуальної форми розслідування і розгляду кримінальних справ, закріплюють основи правового статусу суб'єктів процесу, надають можливість зацікавленим особам брати активну участь у судочинстві, визначають порядок і міру можливого обмеження конституційних прав і свобод з метою встановлення обставин вчиненого злочину.

Необхідність виділення конституційних гарантій прав людини в сфері кримінального судочинства обумовлена не тільки їхньою визначальною роллю в розвитку інших гарантій, а й тим, що завдяки прямій дії норм Конституції, вони заповнюють прогалини галузевого законодавства. Тобто, якщо в галузевому законодавстві не

розроблений або відсутній механізм реалізації суб'єктивного права, зацікавлена особа має право посилатися безпосередньо на норми Конституції.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №. – 30. – Ст. 141.
2. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум; Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
3. Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. - 672 с.
4. Конституційне право України/ За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 2000. – 733 с.
5. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002. – 18 с.
6. Матузов Н. И. Права человека и общерегулятивные правоотношения // Известия ВУЗ. Правоведение. - 1996. - № 3. - С. 37- 46.
7. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе/ Под ред. профессора Л. Д. Воеводина. – М.: Издательство Московского университета, 1987. - 343 с.

Надійшла до редакції: 09.11.2005 р.

УДК 343.351(477)

Степанюк Р. Л.

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННИМИ ПОРУШЕННЯМИ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ І ПРОПОЗИЦІЇ

В Україні встановлено кримінальну відповідальність за порушення бюджетного законодавства статтями 210 КК «Порушення законодавства про бюджетну систему України» і 211 КК «Видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку».

Аналіз статистичної інформації, а також матеріалів кримінальних справ, порушень за вказаними статтями КК, дозволяє дійти висновку, що на практиці існують певні проблеми, пов'язані з кваліфікацією діянь службових осіб, котрі припускають правопорушення у бюджетній сфері. Немає єдиних підходів із питань кваліфікації бюджетних злочинів у науковій літературі.

Викладене вказує на наявність наукової проблеми, яка полягає у необхідності дослідження правових норм у бюджетній сфері, виявлення прогалин та розробки рекомендацій щодо їх усунення.

У зв'язку з обмеженим обсягом даної статті доцільно розглянути лише основні проблемні питання кваліфікації бюджетних злочинів, а також напрямки реформування чинного законодавства в цій сфері.

Передусім відзначимо, що питання кваліфікації злочинів, передбачених ст.ст. 210 і 211 КК, знайшли висвітлення у працях П.П. Андрушка [1-2], В.О. Навроцького [3], Н.О. Гуторової [4], М.М. Мельника та М.М. Хавронюка [5], О.О. Дудорова [6], О.І. Перепелиці [7] та деяких інших вчених. Однак комплексного монографічного дослідження зазначених питань до цього часу не проводилось. У результаті в різних варіантах коментарів до КК України, підручниках з особливої частини кримінального права і наукових статтях по-різному трактуються коло суб'єктів зазначених злочинів, їх предмет, об'єктивна сторона й інші елементи складів. Відсутні і роз'яснення Пленуму Верховного Суду України з даних питань. Закономірно, що і в практичній діяльності допускається ряд помилок як при попередній (на стадії перевірки заяв і повідомлень про злочини), так і наступній кваліфікації діянь службових осіб, які допустили різні порушення фінансово-бюджетного законодавства [6, с. 261-263].

Аналіз відповідних наукових праць, а також проведене нами наукове дослідження проблем методики розслідування злочинів, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства, дозволяють констатувати, що ст.ст. 210 і 211 КК України, а також ст. 119 БК України потребують вдосконалення. Для вирішення цієї проблеми корисними можуть бути пропозиції російських вчених С. Гордейчик [8], С.І. Залиш [9], Н.Д. Погосьяна [10, с.15], Ю.М. Демідова [11, с. 310-340], а також закордонний досвід визначення порушень бюджетного законодавства і кримінально-правової охорони бюджетної сфери.

З метою вдосконалення чинного законодавства України пропонуємо узгодити норми КК і БК, уточнити законодавче визначення такого бюджетного правопорушення, як нецільове використання бюджетних коштів, а також конкретизувати форми діянь із

бюджетними коштами, за які службові особи мають нести кримінальну відповідальність. Розглянемо ці питання детальніше.

Диспозиція ст. 210 КК сконструйована на основі ст. 39 вже недіючого Закону «Про бюджетну систему України» і досі не узгоджена з чинним БК та іншими нормативно-правовими актами з питань виконання бюджету. Це викликає певні труднощі у визначенні конкретних способів вчинення злочинів, передбачених нею, та її практичному застосуванні.

По-перше, потребує уточнення назва ст. 210 КК України. Замість «Порушення законодавства про бюджетну систему України» для узгодження зі ст.ст. 1, 4 БК її слід назвати «Порушення бюджетного законодавства України».

Ст. 119 БК України містить поняття «нецільове використання бюджетних коштів», яким вважається «витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, встановленим Законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторису». За такі дії, якщо їх предметом були бюджетні кошти у великому або особливо великому розмірі, службові особи мають нести кримінальну відповідальність за ст. 210 КК.

На нашу думку, наведене вище визначення у ст. 119 БК України нецільового використання бюджетних коштів є занадто вузьким.

Виходячи зі змісту норм БК, нецільове використання бюджетних коштів може бути вчинене лише розпорядниками бюджетних коштів (п. 36 ч. 1 ст. 2, ст.ст. 21, 22 БК). При цьому цільове призначення коштів встановлюється бюджетними призначеннями (п. 9 ч. 1 ст. 2, ст. 23 БК), виділеними бюджетними асигнуваннями (п. 7 ч. 1 ст. 2 БК) або кошторисом (ч. 2 ст. 51 БК). Відповідно буквальне розуміння норм БК не дозволяє вважати нецільовим використанням бюджетних коштів такі, на жаль досить розповсюджені на сьогодні в бюджетній сфері України, правопорушення: а) використання бюджетних коштів їх одержувачем на цілі, що не відповідають плану використання бюджетних коштів, правовим підставам їх одержання (наприклад, нецільове використання коштів, виділених із бюджету небюджетним установам для фінансування певних програм); б) порушення встановленого законом порядку закупівлі за бюджетні кошти товарів, оплати робіт і послуг; в) незаконне одержання з відповідного бюджету компенсацій за раніше понесені витрати та їх використання на власні потреби; г) порушення службовими особами органів Державного казначейства встановлених законом правил розрахункового обслуговування бюджетів, розпорядників і одержувачів бюджетних коштів; правил перерахування міжбюджетних трансфертів у формах, пов'язаних із використанням бюджетних коштів.

Отже, якщо суворо дотримуватись положень БК України щодо визначення нецільового використання бюджетних коштів, то дії, які фактично є нецільовим їх використанням, юридично такими не визнаються.

На наш погляд, у даному питанні необхідно уточнити формулювання ст. 119 БК України шляхом розширення поняття «нецільове використання бюджетних коштів». При цьому корисним може бути досвід Російської Федерації, у ст. 289 БК якої міститься більш широке визначення цього правопорушення.

Вважаємо, що є необхідність кримінально-правової відповідальності за порушення встановлених законодавством правил фінансування і скорочення бюджетних видатків. Але діючий БК не містить чітких відповідних правил. Тому притягнення до відповідальності за такі делікти є проблематичним. На наш погляд, слід акцентувати увагу не на пропорційності, а на правильності здійснення бюджетних видатків. Тобто необхідно викласти положення, відповідно до якого кримінальну відповідальність службові особи мають нести не за «недотримання вимог щодо пропорційного фінансування бюджетів

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННИМИ ПОРУШЕННЯМИ
БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ І ПРОПОЗИЦІЇ

усіх рівнів», як вказано у ст. 210 КК, а за недотримання вимог чинного бюджетного законодавства щодо встановлення бюджетних асигнувань або надання міжбюджетних трансфертів. Таким чином буде встановлено відповідальність службових осіб за встановлення бюджетних асигнувань не у відповідності до бюджетних призначень (наприклад, затвердження кошторису нижчої установи у межах вищих або нижчих ніж передбачені у відповідних планових документах).

Так само у ст. 210 КК формулювання «недотримання вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету» слід замінити на «недотримання вимог чинного бюджетного законодавства щодо скорочення видатків бюджету», оскільки чітких правил пропорційного скорочення видатків у діючому бюджетному законодавстві немає. У той же час існування «захищених статей» бюджету не дозволяє навіть фактично скорочувати бюджетні видатки пропорційно за всіма статтями.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що, на наш погляд, із метою забезпечення належної охорони бюджетних коштів від протиправних посягань, для узгодження кримінального і бюджетного законодавства потрібно внести такі зміни до Бюджетного та Кримінального кодексів України.

1. У ч. 1 ст. 119 Бюджетного кодексу України слова «виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторису» замінити словами «встановленим бюджетним асигнуванням, кошторису чи іншій правовій підставі їх одержання, а також встановленому чинним законодавством порядку їх використання».

2. Назву та ч. 1 ст. 210 Кримінального кодексу України викласти у такій редакції.
«Порушення бюджетного законодавства України»

Нецільове використання службовою особою бюджетних коштів або їх використання в обсягах, що перевищують встановлені межі видатків, а так само недотримання встановлених чинним бюджетним законодавством вимог щодо встановлення бюджетних асигнувань, прийняття бюджетних зобов'язань або скорочення видатків бюджету, якщо предметом цих діянь були бюджетні кошти у великих розмірах, -

караються штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Певного вдосконалення потребує і ст. 211 КК. Зокрема, слід замінити в диспозиції цієї статті сполучник «і» у словосполученні «доходи і видатки бюджету» на сполучник «або», на що справедливо указують П.П. Андрушко [12], М. Мельник і М. Хавронюк [5], О.О. Дудоров [6, с. 282], оскільки діюча редакція ст. 211 КК дозволяє вважати, що виданим нормативно-правовим або розпорядчим актом повинні одночасно змінюватись і доходи, і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку.

З даного дослідження можна зробити такі висновки: а) застосування ст.ст. 210, 211 КК України з метою охорони бюджетних коштів від протиправних посягань на сьогоднішній день є недостатньо ефективним, в тому числі і через недосконалість вказаних норм; б) визначення поняття «нецільове використання бюджетних коштів» у БК України є вузьким і не охоплює значну кількість відповідних незаконних діянь; в) для усунення існуючих правових прогалин необхідно внести зазначені вище зміни до ст. 119 БК та ст.ст. 210 і 211 КК України.

Подальші розвідки у цьому напрямі можуть бути спрямовані на дослідження слідчо-судової практики боротьби з бюджетними злочинами, виявлення проблем та труднощів у цій сфері та розробку відповідних наукових і практичних рекомендацій.

Література

1. Андрушко П.П. Коментар до статті 210 Кримінального кодексу України // Юридичний вісник України. Інформаційно-правовий банк. – 2002. – № 2(342) – 12-18 січня. – С. 26-32.
2. Андрушко П.П. Коментар до статті 211 Кримінального кодексу України // Юридичний вісник України. Інформаційно-правовий банк. – 2002. – № 3(343) – 19-25 січня. – С. 31-32.
3. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000.
4. Гуророва Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.
5. Мельник Н., Хавронюк Н. Уголовная ответственность за нарушение бюджетного законодательства: комментарий и некоторые выводы // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997 – № 11. – С. 25-35.
6. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: Монографія. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 254-285.
7. Перепелиця А.І. Суб’єктивна сторона складу злочину порушення законодавства про бюджетну систему України // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. Збірник наукових статей. – Донецьк. Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому держ. ун-ті – 1998. - № 2. – С. 37-40.
8. Гордейчик С. За нецелевое использование бюджетных средств – к уголовной ответственности // Российская юстиция. – 1998. - № 12. – С. 30.
9. Залиш С.И. Незаконное получение кредита и уголовно-правовая защита бюджетных средств // Вопросы квалификации и расследования преступлений в сфере экономики. – Саратов: СЮИ МВД РФ, 1999.
10. Погосян Н.Д. Счетная палата Российской Федерации. – М.: Юристъ, 1998.
11. Демидов Ю.Н. Проблемы борьбы с преступностью в социально-бюджетной сфере: Монография. – М.: Издательство «Щит-М», 2003.
12. Андрушко П.П. Чиновники тоже отвечают по УК Украины? // Все о бухгалтерском учете. – 1997. - № 46. – 19 ноября.

Надійшла до редакції: 09.11.2005 р.

УДК 343.542.1

Старушкевич А. В.

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ

Сучасна ситуація в Україні характеризується докорінними змінами в економічній, соціальній, політичній, культурній та інших сферах суспільного життя. Розширення інформаційного обміну із зарубіжними країнами, поява супутникового телебачення, всесвітньої комп'ютерної мережі „Інтернет”, комп'ютерних систем обробки та поширення інформації супроводжується не тільки процесами розширення культурно-комунікативних можливостей людини але і впровадженням явищ, які інтерпретуються неоднозначно, до їх складу і відноситься порнографія.

Чинний КК України у ст. 301 передбачає кримінальну відповідальність за ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів, однак розслідування подібних кримінальних справ, особливо у випадках коли порнографічні предмети створювалися за участю неповнолітніх, злочини вчинялися організованим злочинним угрупованням та ще й з використанням всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет, викликає у правоохоронних органів певні труднощі.

Вивчення наукової криміналістичної літератури показало, що в Україні проблеми розслідування поширення порнографічних предметів взагалі не досліджувалися, а останні дослідження по даній темі в колишньому Радянському Союзі, зокрема Російській Федерації проводилися 10-20 років тому і відповідно не вирішують проблем сьогодення у даній сфері [1, 2, 3].

Розслідування зазначеного виду злочинної діяльності сьогодні неможливе без використання сучасних методів розслідування, зокрема методів криміналістичного аналізу. Метод криміналістичного аналізу злочинної діяльності полягає у створенні слідчим чи оперативним працівником, на основі отриманої інформації моделі такої діяльності, відповідний аналіз якої з допомогою певних процедур допомагає отримувати нову інформацію про структурні елементи злочинної діяльності.

Моделювання — це метод опосередкованого пізнання за допомогою штучних систем, які зберігають деякі особливості об'єкта дослідження і таким чином заміщають його, що дає можливість отримати нове знання про об'єкт-оригінал.

Розглядаючи злочин з позицій структурно-діяльнісного підходу, слід дотримуватися таких положень: а) злочинна діяльність є різновидом людської діяльності; б) злочинною може бути вся діяльність в цілому, злочинними можуть виявитися лише деякі дії, що здійснюються в межах діяльності, злочинними можуть бути окремі фрагменти діяльності, що в цілому є правомірною; в) діяльність означає усіякого роду практичну активність спрямовану на досягнення певної мети, іншими словами, діяльність реалізується через систему дій, що спрямовані на розв'язання конкретних завдань для досягнення кінцевої мети; г) структурними елементами злочинної діяльності є: умови здійснення, мотив, потреби, мета, суб'єкт діяльності з його навич-

ками необхідними для діяльності, знаряддя, програма дій, продукт, наслідки діяльності (відображення діяльності у навколишньому середовищі); д) діяльність слід розглядати не статично (описуючи тільки її елементи), а динамічно, пофазно (розглядаючи елементи в розвитку).

Умови, які сприяють поширенню порнографічних предметів можна розділити на дві групи: загальні і спеціальні. Загальні умови є передумовою виникнення злочинної діяльності, у нашому випадку серед них можна виділити моральні. Поширення порнографічних предметів суттєво відрізняється від таких тяжких злочинів як, наприклад, нанесення тілесних ушкоджень, розбійний напад або вбивство, і тому, не завжди сприймається як „серйозний” злочин. Це пояснюється тим, що у певної частини громадян України ще не сформовані деякі елементи правосвідомості, у числі яких належне ставлення до загальноновизних правил сором'язливості, прихованості відповідних стосунків від сторонніх осіб. Вони не цілком усвідомлюють, що форма зображення статевого життя людини у грубо натуралістичній, вульгарній формі, а іноді ще й за участю неповнолітніх є неприйнятною з погляду суспільної моралі, вона може збуджувати статеві пристрасті інших осіб, провувувати їх статева агресію.

Іншими загальними умовами поширення порнографічних предметів є технічні. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу призвів до поширення засобів візуалізації зображень та тиражування, які можливі сьогодні навіть у побутових умовах з допомогою сучасної комп'ютерної та відеотехніки, принципи дії якої використовують сучасні цифрові технології. Розповсюдженість використання всіх світніх комп'ютерних мереж (наприклад, Інтернет, Євронет) дозволяє у лічені секунди поширювати порнографічні зображення або тексти на значні відстані та тисячам користувачів мереж [4]. Недосконалість і слабка розробка форм і методів контролю не дає можливість правоохоронним органам проконтролювати діяльність всіх суб'єктів, які мають сучасні засоби тиражування зображень, тексту та інших видів передачі інформації.

Спеціальні умови впливають на вибір форм злочинної діяльності, зокрема на спосіб вчинення і приховання поширення порнографічних предметів.

Метою злочинної діяльності у сфері поширення порнографічних предметів найчастіше є комерційний розрахунок на отримання прибутків, які привласнюються цілком і використовуються для забезпечення умов подальшого функціонування злочинного бізнесу.

Для того, щоб вчинити такий злочин з використанням сучасних технологій, особа повинна мати певні знання і навички. Вони можуть стосуватися комп'ютерної техніки, аудіо і відеозаписуючого обладнання, основ поліграфічного виробництва, друкарської справи тощо. Злочинці широко використовують власний досвід, якщо він є, а також досвід інших осіб, які вже мали справу з таким видом діяльності. Всі ці фактори суттєво впливають на вчинення злочину, тобто удосконалюються засоби злочинної діяльності, злочинна діяльність успішно приховується або вуалюється під виглядом законної (наприклад, санкціоноване поширення продукції еротичного змісту), що значно ускладнює виявлення, розкриття і розслідування злочинів даної категорії правоохоронними органами.

*ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ:
ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ*

Проведене дослідження [5] свідчить, що у більшості випадків поширення „дитячої” порнографії має місце такий вид співучасті як організована група.

Статистичні дані свідчать про те, що кількість порушених кримінальних справ по факту поширення порнографічних предметів не відповідає ситуації, яка реально склалася, звідки можна зробити висновок, що професійний рівень слідчих та оперативних працівників щодо розслідування цієї категорії злочинів є недостатнім.

Поширення порнографічних предметів має свої особливі ознаки, які визначаються специфікою використаних злочинцями засобів, метою та досягнутими результатами.

У процесі побудови моделі злочинної діяльності необхідно дослідити і показати у розвитку основні її фази, встановити їх зміст, залежність від детермінуючих факторів, розкрити особливості злочинної групи і специфіку функціонування окремих її членів, а також визначити найбільш типові дії та операції осіб з підготовки до вчинення злочину, реалізації злочинного задуму, приховуванню слідів злочину, законномірні зв'язки у цій системі.

Перша фаза злочинної діяльності складається з дій особи, яка зацікавлена у вчиненні злочину. Ці дії спрямовані на збирання та оцінку відомостей, спираючись на які злочинці прогнозують можливість вчинення злочину в умовах, які склалися. У цій фазі з'ясовується специфіка обстановки на конкретній території, де будуть поширюватися порнографічні предмети, а саме:

а) встановлюються основні імпортери, виробники та розповсюджувачі порнографічних предметів у якості майбутніх можливих конкурентів: яку долю ринку вони займають, який в них товарообіг, яка організація поширення у конкурентів, яка чисельність працівників поширювального апарату, яка цінова політика конкурентів, які види і засоби реклами вони використовують, який зовнішній вигляд та якість продукції, яка практика руху товару — порнографічних предметів (обсяг замовлень, вартість зберігання, транспортування тощо);

б) встановлюються форми та методи громадського та державного контролю за недопущенням поширення порнографічних предметів. Якщо здійснюється контроль з боку громадськості, то встановлюються особи, які здійснюють цей контроль, форми та методи контролю (проведення рейдів з метою виявлення поширювачів порнографічних предметів, співпраця з правоохоронними органами), джерела інформації, які використовуються при такому контролі (хто конкретно поширює інформацію про розповсюджувачів або виготівників порнографічних предметів). Якщо мали місце прецеденти затримання поширювачів порнографічних предметів, то хто здійснював таке затримання, яка була відповідальність за вчинене, міра покарання.

г) вивчаються економічні умови на конкретній території, оцінюється наявність попиту і пропозиції на продукцію; враховуються соціально-демографічні характеристики споживачів (місцерозташування, стать, вік, прибутки, суспільний клас), оскільки вони визначають відмінності у потребах покупців.

д) встановлюються і вивчаються особи, які можуть виявитися корисними у майбутньому при реалізації злочинного задуму. Прогнозується механізм стимулювання майбутніх працівників тобто створення у них зацікавленості у виконанні роботи.

У цій фазі має значення вивчення рівня роботи правоохоронних органів та прокуратури (кількість порушених кримінальних справ та рішення судів по них).

Інформаційно-пошукова діяльність злочинців здійснюється в основному шляхом особистих спостережень, встановлення контактів з особами, які можуть надати потрібну інформацію. Здійснюється також вивчення документів, які мають відношення до контролю за поширенням порнографічних предметів та еротичних виробів, законів та підзаконних нормативних актів, які регламентують таку діяльність. У окремих випадках злочинці звертаються за консультацією до спеціалістів, зокрема спеціалістів-правознавців, які можуть проконсультувати щодо межі між порнографічними та еротичними виробами, тлумачення окремих положень ст. 301 КК України тощо. Така консультація може стосуватися не лише правових питань, але й безпосередньо процесу виготовлення порнографічних предметів упаковка, вид та якість носіїв інформації на яких планується поширювати порнографічні зображення або тексти тощо.

Нерідко злочинці обмінюються інформацією з особами, які мають досвід ввезення, виготовлення або розповсюдження порнографічних предметів. Такими особами можуть бути: а) громадяни інших країн де поширення порнографічних предметів не заборонено законодавством; б) особи, які виготовляють порнографічні предмети без мети поширення; в) особи, які виготовляють вироби з елементами еротики та мають законні підстави для поширення таких виробів.

У першому випадку, злочинці встановлюють контакт із громадянами інших країн де поширення порнографічних предметів не заборонено законодавством або ця заборона носить не кримінальний (адміністративний) характер. При цьому йде обмін інформацією щодо особливостей виготовлення виробів, схем поширення, носіїв поширення, популярності сюжетів, вікових та статевих перевагах учасників сюжетів, якості та привабливості упаковки тощо.

У другому випадку злочинці обмінюються інформацією з особами, які виготовляють порнографічні предмети без мети поширення. Такі особи вже мають певний досвід виготовлення порнографічних предметів і можуть надати консультацію щодо особливостей пошуку та співпраці з „акторами” сюжетів, оплати їх „праці”, необхідних технічних засобів з метою створення подібних сюжетів, місця, умов та прайвیل зйомки.

Особи, які виготовляють вироби з елементами еротики та мають законні підстави для поширення таких виробів, крім інформації щодо особливостей виготовлення порнографічних предметів, можуть надавати консультацію щодо особливостей процесу тиражування, його матеріально-технічного забезпечення; місць, де контроль громадськості та правоохоронних органів більш слабкий, де конкуренція або не існує, або не є жорсткою, можуть порадишити оптових покупців „продукції” або найбільш вигідні з комерційної точки зору „сюжети” для зйомок.

Дві останні категорії консультантів при вигідних умовах згодом нерідко самі входять до складу організованих злочинних угруповань, які займаються ввезенням, виготовленням або (і) розповсюдженням порнографічних предметів.

Для здійснення такого виду злочинної діяльності у ініціатора злочину повинні бути певні фінансові можливості, які дозволять оплачувати замовлення при ввезенні

**ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ:
ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ**

такої продукції, фінансувати зйомки, закупляти комп'ютерну техніку, фото- відео-техніку, носії інформації (відеокасети, компакт-диски тощо), орендувати приміщення де проводяться зйомки та тиражується продукція.

Дії злочинців, які здійснюються на цій стадії залишають сліди у вигляді записів, які ведуться особою, що збирає інформаційні відомості. Ці записи можуть бути як у особистих документах: записниках, щоденниках, так і у кореспонденції цієї особи (листи, електронна пошта та ін.).

Так, на одному із сайтів мережі Інтернет було виявлено „Інструкцію для починаючого порноділка”, де поетапно було викладено проект створення мережі сайтів „дитячої” порнографії. Інструкція детально описувала етапи створення такої мережі: джерела матеріалу (звідки брати порнографічні зображення, при цьому авторами пропонувалися 50 своїх компакт-дисків із „продукцією”); створення сайтів; розміщення сайтів і створення банерної мережі; система безпеки і гарантії надійності (в Інтернет); підключення до платіжної системи (за попередніми домовленостями); реклама і робота з клієнтами та цінова політика; приховування та „відмивання” грошових сум; загальна система безпеки; витрати; план робіт і доходів; маленький устав (регулювання стосунків між членами злочинної мережі) [6].

Крім вищеописаних матеріальних, це можуть бути також і ідеальні сліди, а саме відомості про осіб, з якими злочинець виходив на контакт і які надавали йому певну інформацію. Такими людьми можуть бути продавці продукції на відеокасетах та компакт-дисках, професійні аматори (фотографи, режисери фільмів особливо еротичного спрямування), утримувачі (на законних підставах) та персонал нічних закладів розваг, адміністратори серверів підключених до комп'ютерних мереж та ін.

Проведені дослідження свідчать, що злочинці, які поширюють „дитячу” порнографію — особи раніше не судимі, або судимі за аналогічні злочини, насильницьке мужолозтво, розбещення неповнолітніх, згвалтування та інші подібні злочини. Оскільки діяльність по виготовленню та реалізації такої продукції вимагає наявності хоча б елементарних знань у відповідній галузі, такі особи часто мають середню або вищу освіту, або ж навчаються.

У другій фазі злочинної діяльності здійснюється моделювання майбутнього злочину, а також вирішуються окремі завдання, пов'язані із створенням умов, які сприятимуть реалізації злочинного задуму, здійснюється набір у групу співучасників (фотографів, режисерів сюжетів, осіб по підбору та роботі з „акторами”, тиражувальників продукції та її збувачів). Створювана модель злочинної діяльності у сфері поширення порнографічних предметів, ретельно перевіряється і корегується. До злочинної групи втягуються потрібні фахівці, встановлюються злочинні зв'язки, проводиться навчання, а також самонавчання: технологічне, фінансово-економічне, удосконалення знання комп'ютерної техніки, сучасної аудіо- та відео- апаратури.

Організаторами (лідерами) злочинного угруповання для більш реального уявлення створюваної моделі будується схема майбутньої злочинної діяльності.

Визначається: а) яка саме продукція буде розповсюджуватися (порнографічні сюжети за участю осіб одної статі чи різної, участю представників азійських країн, темношкірих тощо) та на яких носіях буде розповсюджуватися (аудіо- , відеокасети, компакт- диски, друковані видання); б) яким способом будуть отримані порнографі-

чні предмети (контрабандним шляхом з-за кордону або шляхом тиражування на території України); в) яким чином буде здійснюватися тиражування; г) апаратура, яка необхідна, приміщення, де буде відбуватися тиражування, витратний матеріал (аудіо- та відеокасети, компакт-диски, папір, тощо), склад, де буде зберігатися виготовлена продукція, шляхи і засоби її перевезення; д) визначається склад злочинного угруповання і функції кожного її члена: керівник — очолює і організовує поширення порнографічних предметів; режисер — відповідає за створення сюжетів, оператор — здійснює тиражування порнографічних предметів; постачальник — закуповує чисті аудіо-, відеокасети та компакт-диски для наступного виготовлення порнографічних предметів; водії — розвозять продукцію по торговельним точкам, збирають грошову виручку; бухгалтер — веде відповідну документацію; продавці — безпосередньо розповсюджують продукцію через торговельні точки (звісно приховано); е) визначаються канали збуту „дитячої” порнографії.

Значний відсоток „дитячої” порнографії поширюється через комп’ютерну мережу Інтернет. З цією метою формуються глибоко законспіровані злочинні угруповання по виготовленню і поширенню такої „продукції”, а також по створенню мережі з метою втягнення у педофілізм все нових осіб.

Структура цього злочинного бізнесу та принципи діяльності такі.

Акторами виступають хлопчики і дівчатка з України, Російської Федерації та інших країн СНД, в основному це діти з неблагополучних сімей, безнаглядні діти. В окремих випадках дітей на „зйомки” приводять батьки або діти втягуються обіцянками, а потім піддаються шантажу. Встановлені випадки викрадення дітей для зйомок порнографічної продукції. За даними фахівців, при створенні порностудії за короткий час у таку злочинну діяльність втягується до 10 дітей, зйомки яких оплачуються мізерною платнею, а далі кожна дитина приводить з собою ще 2-3 товаришів, тому ця проблема має тенденцію до самовідтворення у геометричній прогресії.

Організаторами, зазвичай, є особи з України (Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса та ін.), Російської Федерації (Москва, Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону та ін.). Відомі факти коли початкове порноутримання сайтів переправлялось з країн Західної Європи і на його створення виділялися грошові суми, свого роду інвестиції.

Виробниками порнографії є громадяни однієї з країн СНД, де найбільш дешева сила і лояльне законодавство або діяльність правоохоронних органів до такого роду „бізнесу”.

Виготовлювачами веб-сайту є веб-майстри з України, Російської Федерації, Білорусії, Молдови або країн Західної Європи.

Бухгалтерами є, зазвичай, громадяни іншої держави, відомі випадки коли веб-майстри і бухгалтери були однією особою. Гроші після їх отримання відмиваються через офшорні зони і розподіляються між усіма учасниками злочинного угруповання.

Клієнтами є громадяни країн з високим рівнем доходу (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція), останнім часом збільшилась кількість клієнтів з Російської Федерації та України.

Основні вимоги організаторів до учасників такого організованого злочинного угруповання — повна анонімність, взаємодія членів угруповання здійснюється в

*ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ:
ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ*

мережі Інтернет з використанням паролів та кличок (нік-нейм), в обличчя члени угруповання один одного не знають.

Схема діяльності угруповань, які поширюють „дитячу” порнографію через Інтернет така. В Інтернеті розміщуються сайти з „дитячою” порнографією при цьому зазвичай використовуються домени другого рівня, на безкоштовних місцях. Використовуючи мову програмування Java, спеціалісти створюють програми, які перенаправляють користувачів Мережі на ці сайти. Далі, як правило, комп’ютер користувача інфікують вірусом, який у подальшому непомітно для користувача постійно перенаправляється на сайти відповідного змісту, які відкриваються до безкоштовності.

Зацікавленим клієнтам, для реєстрації пропонують перерахувати суму від 10 до 50 доларів США, у залежності від популярності сайту, на рахунок вказаний у реєстрації. Після перерахування грошей клієнт отримує пароль на здійснення доступу до ресурсів сайту на протязі місяця.

Нерідко при реєстрації комп’ютер клієнта інфікується вірусом, який зчитує з комп’ютера користувача реквізити доступу до Інтернету і пересилає їх організатору порносайту, у подальшому ці дані використовуються для утворення таких же сайтів, таким чином злочинці приховують сліди своєї злочинної діяльності. Нерідко в день викрадається до 20 паролів клієнтів цих сайтів.

Дохід таких транснаціональних злочинних угруповань складає від 200000 до 4500000 доларів США на місяць. Після „відмивання” ці фінансові засоби вкладаються у легальний бізнес і подальше фінансування злочинної діяльності.

Сліди такої діяльності залишаються у особистих записках, а нерідко і офіційних документах (угоди перевезення, оренди приміщень), проявляються у вигляді безпосередніх результатів дій по моделюванню і створенню необхідних умов для злочинної діяльності.

З метою маскуванню майбутнього поширення порнографічних предметів деяким операціям надається вигляд законних, це відбувається шляхом укладання законних угод та складання відповідних документів (утворення приватних підприємств, укладання угод на постачання розхідних матеріалів, наймання осіб на роботу тощо).

Третя стадія злочинної діяльності завершує підготовку до вчинення злочину. Тут остаточно формується склад злочинного угруповання і здійснюється чіткий розподіл функцій співучасників. В окремих випадках здійснюється реєстрація приватних підприємств, створюються торгівельні точки (де поряд з дозволеною продукцією реалізуються порнографічні предмети), орендуються приміщення та ін.

Для цієї стадії характерне створення підпільних студій для зйомки порнографічних сюжетів і цехів по тиражуванню порнографічних предметів. Керівник визначається з місцем її комплектації і зберігання, замовляються на легальних підприємствах або закуповуються футляри для касет та компакт-дисків, упаковка до них, у друкарнях, як правило підпільних, замовляється поліграфічна продукція.

Сліди злочинної діяльності виступають як результати усіх вказаних дій. Вони можуть бути різноманітних форм. Наприклад, це можуть бути документи, які свідчать про замовлення на підприємствах упаковки, у друкарнях — поліграфічної про-

дукції; рахунки; кошториси; велика кількість звуко- та відеозаписуючого обладнання, витратних матеріалів у вигляді чистих касет, компакт-дисків, футлярів тощо.

Четверта фаза злочинної діяльності — це реалізація злочинного замислу. У цій фазі здійснюється реалізація виготовлених порнографічних предметів. Спочатку порнографічні предмети з цехів потрапляють на склад, а далі реалізуються оптом або у роздріб. Оптовими покупцями, як правило, є особи, які займаються розповсюдженням порнографічних предметів самі, або ж закупають такі предмети для наступного їх оптового продажу з метою отримання прибутку від націнки. Роздрібний продаж здійснюється, коли є постійні покупці, які знають про місце розташування складу. Такі особи купують порнографічні предмети для власного використання. Виробники порнографічних предметів нерідко самі реалізують свій товар через свої торговельні точки (кіоски, окремі орендовані місця у різних магазинах, універмагах, на ринках, у місцях великого скупчення людей: вхід та вихід до метро, у магазин, на ринок і т.ін.). Продукцію зі складу отримують особи, які входять до складу злочинної групи, вони перевозять порнографічні предмети до місця їх роздрібною реалізації, де продавці безпосередньо їх реалізують.

Прибутки від такої діяльності привласнюються цілком, або ж частина вкладається у розширення злочинного процесу: для придбання необхідних матеріалів, ремонт та оновлення апаратури, оплату оренди приміщень, „акторів”, „режисерів” тощо.

Великий грошовий обіг дозволяє розгорнути злочинний бізнес, поставити його на промислову основу. Злочинцями реєструються створені ними фірми, які використовують „кримінальні” прибутки для своєї діяльності. Можуть орендуватися великі виробничі приміщення для створення студій, закупається нова сучасна апаратура, укладаються угоди про значні поставки.

Слідами цієї стадії є оригінальні примірники з яких здійснюється тиражування, футляри, буклети, документи, які створюються у процесі реалізації продукції: бухгалтерсько-касова документація, чорнові записи про продаж, прибуток та витрати. Сліди, які відображуються у свідомості людей (як самих учасників злочину, так і осіб непричетних до його вчинення — охорона складських приміщень, орендатори приміщень та ін.).

Слідами такої діяльності можуть бути і наявні значні грошові суми на банківських рахунках (особливо, якщо злочинна діяльність по поширенню порнографічних предметів вуалюється іншим видом діяльності, яка, в свою чергу, не може приносити таких прибутків).

Виявити порнографічні предмети, у вигляді відеокасет, компакт-дисків, якщо злочинці не дотримують вимог конспірації, не дуже складно: упаковка відрізняється низькою якістю (це може бути нечіткий друк, „розпливчастість” кольорів, накладання фарб, наявність рукописних текстів про зміст), на упаковці нерідко зображені сюжети з фільмів, є написи про належність порнографічних фільмів або зображень до певних категорій — „деткі”, „мальчікі”, „детское порно”, „клубнічка”, „доли”, „бойлав” тощо.

*ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ:
ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ*

Але у більшості випадків злочинці ретельно маскують процеси і результати своєї діяльності: упаковка часто не відповідає змісту, кредити отримуються під інші (законні) види діяльності, в угодах на перевезення вказується законна продукція.

При розслідуванні подібного виду злочинної діяльності потрібно враховувати, що з метою конспірації організатор поширення порнографічних предметів нерідко залучає до злочину родичів та знайомих.

Так, 42 – річний робітник з Маріуполя наладив ввезення в Україну з Російської Федерації та Прибалтики касет порнографічного змісту. А коли цей бізнес почав давати значні прибутки залучив до нього свою дружину та знайомих. А далі й сам почав виготовляти таку „продукцію”. На вилучених у нього фотокартках і касетах фігурували місцеві дівчата у тому числі і неповнолітні. Однак вітчизняної продукції у затриманого вилучено небагато, в основному класичні порнофільми були відзняті у Німеччині. Збут „продукції” здійснювався за такою вартістю: „гетеросексуальні” фільми по 20-25 грн., „гомосексуальні” — 25-30 грн., за участю дітей та прихильників зоофілії — 50 грн. [7].

Незважаючи на різноманітні способи приховування і маскування поширення порнографічних предметів цей вид злочинної діяльності все ж залишає у оточуючому середовищі певну кількість слідів.

Так називані натуральні сліди, які залишаються в результаті поширення порнографічних предметів можуть отримати статус речових доказів тільки після належного їх протоколювання. Сліди, які відобразилися у пам’яті людей оформлюються протоколами допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених; порнографічні предмети у результаті проведення відповідних експертиз стають речовими доказами; обладнання за допомогою якого здійснювалося виготовлення і демонстрування порнографічних зображень може бути визнано знаряддям вчинення злочину.

Певний досвід протидії поширенню „дитячої” порнографії як у мережі Інтернет так і з допомогою Інтернету набули фахівці Управління по боротьбі із злочинами у сфері високих технологій МВС Російської Федерації (УБПСВТ). Це управління є самостійним оперативно-розшуковим підрозділом, який безпосередньо підпорядковується МВС РФ. Одними із основних завдань Управління є проведення оперативно-розшукових заходів по боротьбі із злочинами у сфері телекомунікацій і комп’ютерної інформації.

Працівники УБПСВТ МВС РФ разом з підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю та Національним Бюро Інтерполу у Російській Федерації та взаємодії із зацікавленими підрозділами інших країн (Німеччини, Італії, США та ін.) проводять спеціальні операції по виявленню та затриманню осіб, які поширюють дитячу порнографію в Інтернеті та з його допомогою.

Першим напрямом боротьби вказаного підрозділу з поширенням дитячої порнографії є виявлення осіб, які розміщують на своїх сторінках у Інтернеті порнографічні матеріали, захищають їх паролем і відкривають доступ до цих матеріалів тільки після того, як користувач Інтернету перерахує на рахунок поширювачів порнографії певну суму грошей.

Так, у Новгородській області порносторінки розміщувалися на сервері Новгородського юнацького бібліотечного центру „Читай-город”. Як було встановлено у ході розслідування окремі особи за певну плату надавали доступ в Інтернет по службовим каналам „Новгородтелекому”. У групу входили співробітники „Новгородтелекому”, програмісти і генеральний директор однієї з відомих новгородських фірм. У ході розслідування було встановлено, що один із членів групи займався поширенням порнографії. На сервері „Читай-города” розміщались сторінки із сотнями фотографій, частина з яких була дитячою порнографією. Частина фотографій можна було подивитися, купивши пароль — гроші переводилися на валютний рахунок одного з членів угруповання у Ощадбанку Російської Федерації [8].

Другим напрямом боротьби з поширенням дитячої порнографії є виявлення осіб, які шляхом реклами дитячої порнографії на своїх сторінках у Інтернеті за певну плату займаються її розсиланням по електронній пошті.

Так, працівниками УБПСВТ МВС РФ затриманий володар порносайту, який розсилав дитячу порнографію по електронній пошті, а разом з листами пересилав вірус — „троянець”, який активізувався після того, як отримувач порнографії переходив до перегляду фотографій. „Троянець” викрадав ім'я користувача зараженого комп'ютера і паролі для входу у Інтернет і пересилав їх своєму господарю. Це давало можливість підприємливому москвичу працювати у Інтернеті безкоштовно. На свій сайт до моменту затримання москвич устиг викласти близько сотні фотографій, які були взяті ним із зарубіжних сайтів аналогічної тематики. Для того щоб потрапити на сайт, необхідно було стати членом клубу, перерахувавши гроші на вказаний створювачем сайту рахунок, після чого порнографічні матеріали пересилалися користувачу по електронній пошті. Основними клієнтами ресурсу були жителі з Російської Федерації, України та Німеччини. Обвинувачений являвся випускником одного з московських вузів, йому 21 рік, за освітою він інженер-програміст [9].

Третім напрямом є боротьба з поширенням порнографічним матеріалів по звичайній пошті або передача їх з рук у руки при зустрічі, при цьому реклама про можливість таких послуг розміщується на окремих сайтах у Інтернеті. Після перерахування певної суми на валютний рахунок створювача сайту, користувачу порнографічні матеріали на носіях комп'ютерної інформації типу компакт-дисків або відеокасетах направляються по пошті або ж передаються при зустрічі.

Так, у 2000 році до ГУБОЗ МВС РФ звернулися колеги з Нідерландів і США. Вони повідомили, що на європейському та американському ринках порнопродукції з'явилося багато відеокасет з фільмами з Росії, в яких знімалися хлопчики 10-14 років. При цьому покупці наперед роблять замовлення в Росії, звідки через Інтернет йде реклама виробників. Співробітники московського кримінального розшуку встановили, що виробництвом і коінтрабандою порнофільмів займається організоване угруповання. Не дивлячись на арешти представників цієї групи у Москві, через певний час в Інтернеті знову з'явилась реклама дитячої порнографії того ж змісту і з тими ж акторами. Виходила вона під титром „Голуба орхідея представляє”. Поліція Нідерландів та митна служба США (там ще досі розслідується справа про контрабанду порнографії із Російської Федерації) через Інтерпол знову звернулися до російських колег, і ті вийшли на учасників злочинної групи, які зізналися у тому, що

**ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ „ДИТЯЧОЇ” ПОРНОГРАФІЇ:
ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ**

приймали участь у порнографічному бізнесі і розповіли де зберігаються порнографічні відеоматеріали. Оперативні працівники при обшуках вилучили 588 відеокасет, 112 компакт-дисків і більше тисячі фотознімків із зображенням оголених хлопчиків. Вилучений також комп'ютер з якого злочинці виходили в Інтернет [10, 11, 12].

Підводячи підсумок слід зазначити, що в умовах глобалізації суспільства ефективна протидія поширенню „дитячої” порнографії можлива тільки за умов: а) застосування правоохоронними органами сучасних методів розслідування такої злочинної діяльності; б) політичної волі керівників держав щодо посилення протидії таким проявам; в) узгодження законодавства та практики його застосування у різних державах з тим, щоб злочинці не могли користуватися відмінностями у національних системах покарання; г) створення міжнародним співтовариством глобальної мережі співробітництва у протидії таким злочинам.

Література

1. Кондранин С. А. Проблемы криминалистического исследования порнографических изделий: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Саратов. юрид. ин-т им. Д.Н.Курского. — Саратов, 1990. — 19 с.;
2. Сугаков И.Г. Расследование изготовления или сбыта порнографических предметов: Автореф. дис. канд... юрид. наук: 12.00.09 / ВНИИ МВД СССР. — М., 1979. — 24 с.;
3. Хабаров А.Е. Возбуждение и расследование уголовных дел об изготовлении или сбыте порнографических предметов: Автореф. дис. канд... юрид. наук: 12.00.09 / МВШМ МВД РФ. — М., 1993. — 25 с.;
4. Плахотнюк Н. Міжнародно-правові аспекти боротьби з дитячою порнографією в Інтернеті // Право України. — 2001. — № 10. — С. 104-108;
5. Дослідження проводилося автором на кафедрі криміналістики Національної академії внутрішніх справ України разом із Кузьмічовим В.С. і Хільченком С.В.;
6. Существует ли порнобизнес в Интернете // Спосіб доступу: World Wide Web. URL: <http://www.acp.by.ru/porno-inet.htm>;
7. Факти і коментарі. — 16 травня. — 2001;
8. В Новгороде расследуется дело о детской порнографии в Интернете // Lenta.ru. — Спосіб доступу: World Wide Web. URL: <http://lenta.ru/russia/1999/09/24/novgorod/> (24 вересня 1999);
9. Арестовали еще одного владельца порно-сайта // Lenta.ru. — Спосіб доступу: World Wide Web. URL: <http://www.acp.by/arest.htm> (1 січня 2002);
10. Жеглов А., Зимин Н., Ростова Н. Ростки „Голубой орхидеи” взойшли по всему миру // Сегодня. — 28 марта. — 2001;
11. Бородин Л. Грязное кино для равнодушного города // Российская газета. — 5 сентября. — 2000;
12. Кислинская Л. Осторожно: педофилы! Они развращают уже целые города // Совершенно секретно. — 2000. — № 8.

Надійшла до редакції: 31.10.2005 р.

УДК 343.13(477)

Стратонов В. М., Луценко А. А.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ КПК ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Необхідною умовою приведення прав учасників кримінального процесу до міжнародних стандартів є вдосконалення юридичної техніки, тобто способів вироблення юридичних положень, що формуються в кримінально-процесуальному законодавстві. Це один з основних напрямків забезпечення стабільності нормотворчої діяльності в кримінальному процесі. У цьому розумінні юридична техніка, розроблена у достатньому ступені, стає дисциплінуючим фактором, бар'єром, перешкодою на шляху прагнень до самоуправних дій.

Можна виділити основні аспекти юридичної техніки – сукупність засобів (юридична термінологія, юридичні конструкції) і прийомів (прийоми викладу юридичних норм, система відсилань і т.д.) технічного порядку; правила найбільш раціонального складання і правильного викладу правових актів. Юридична техніка дозволяє забезпечити досконалість закону.

В Україні досить повчальним є аналіз досвіду нормотворення зарубіжних країн. Наприклад, закріплення в кримінально-процесуальному законі РФ бланків процесуальних документів. Але приймаючи його до уваги, не слід їх повністю копіювати, так як поряд з цим виникає ряд додаткових труднощів. Позитивний досвід інших держав доцільно використати для розроблення власного законодавства відповідно до вимог сьогодення.

Аналіз історії формування та становлення, а також сучасний стан юридичної техніки кримінально-процесуального законодавства України та зарубіжних держав дозволяє зробити висновки:

У кримінально-процесуальному законодавстві різних років допускалися невідповідності вимогам юридичної техніки.

За 34 роки свого існування КПК УРСР та України перетерпів багато (близько семисот) змін і доповнень. Новели для складної системи кодексу підходили не завжди, іноді виникали внутрішні протиріччя. Одні усували – з'являлися інші. На сьогодні в ньому багато неузгодженостей, термінологічних, стилістичних та інших мовних недоліків.

Наявність стилістичних помилок в текстах призводить до неоднозначного сприйняття правових норм, ускладнення їх усвідомлення і роз'яснення як для осіб, що не мають юридичної освіти, так і для юристів.

Тому дотримання вимог юридичної техніки є необхідною передумовою прийняття нового Кримінально-процесуального законодавства, де повинно враховуватись високий рівень культури, перш за все мови, досягнення вітчизняної і зарубіжної кримінально-процесуальної науки, стан правозастосовчої практики в Україні та перспективні напрями відповідного законодавства інших держав.

**ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ КПК ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА**

Важливо не просто дотримуватись правил юридичної техніки, але й витримувати загальний стиль законодавства. Загромадженість його декларативними положеннями, закликами, побажаннями тощо, девальвують юридичні засоби впливу на суспільні відносини. Прикладом такої загромадженості, окрім вищенаведеного, може бути, наприклад, ч. 2 ст. 191 КПК України, у якій зазначається, що спеціаліст, запрошений для участі у огляді, має бути не заінтересованим у результатах справи, хоча така вимога стосується всіх спеціалістів, які беруть участь у кримінальному судочинстві, про що зазначається у ч. 1 ст. 1281 КПК України. Ч. 1 ст. 127 КПК України вимагає при провадженні обшуку, виїмки, огляду, пред'явленні осіб і предметів для влізання, відтворенні обстановки й обставин події, опису майна обов'язкової присутності не менше двох понять. Тому немає необхідності у повторному нагадуванні у кожній із статей, що регламентують порядок провадження і оформлення даних процесуальних дій про кількість понять, які мають бути при цьому присутніми. Так, ст. ст. 174; 191 КПК України вимагають присутності не менше двох понять при провадженні слідчих дій, які ними регламентуються, а в ст. 175; ст. 181; ст. 192 вимагають присутності двох понять; і лише ст. 1871, ст. 126, ст. 194 вимагають присутності понять, не визнаючи їх кількості [1 С.201 – 209.].

Крім того, в тексті КПК України 1960 року трапляються ненормативні словосполучення й неюридична термінологія, що знижують його юридичну досконалість, наприклад: розшукні дії (ч. 3 ст. 114 КПК України), нові особи (ч. 2 ст. 275 КПК України), попередня стаття (ст. 287, ч. 1 ст. 299 КПК України), допитані свідки не зносилися з недопитаними (ст. 293 КПК України), судова справа (ч. 3 ст. 407 КПК України), способи злочину (ч. 3 ст. 426 КПК України), справа про неповнолітнього (ч. 1 ст. 439 КПК України) тощо [2 С. 124-127.].

Недосконалість юридичної техніки зустрічаємо і при внесенні змін до КПК України. Візьмемо, наприклад, Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30.01.2003. Рішенням визнано неконституційними зміст ч. 6 ст. 234 і ч. 3 ст. 236 КПК України. Аналогічний зміст має і ч. 4 ст. 110 КПК України, проте про визнання її неконституційною у вищесказаному Рішенні Конституційного Суду України не йдеться.

Постала необхідність створення нового кримінально-процесуального закону, в якому було б враховано не тільки позитивний досвід правотворчості СРСР і розвинених західних держав, досягнення суміжних галузей права, а й використані досягнення лінгвістики та законодавчої стилістики, покликані узагальнити кращі варіанти мовної діяльності законодавця, застосовувати закономірності та правила словникових і граматичних ресурсів мови – з тим розрахунком, щоб мова стала реалією законодавчої волі, мовленнєвою формою законодавчого твору. Необхідно об'єднати знання і зусилля юристів та лінгвістів на базі їх тісного органічного союзу, який відображає єдність змісту та форми в праві.

На етапі підготовки законопроектів до розгляду у Верховній Раді України, акти повинні проходити не тільки правову експертизу юристів у комітеті Верховної Ради України, а й лінгвістичну. На сьогоднішній день функція лінгвістів полягає лише в редагуванні текстів, у законотворчій практиці лінгвістична експертиза законопроектів відсутня. Це призводить до того, що виникають казуси у

законотворчій діяльності парламенту, коли розв'язання проблем правильності лінгвістичного вживання термінів, які використовуються у проекті закону, вирішуються шляхом голосування [З С. 159 – 162.].

Тож саме сьогодні, перспективи розвитку суспільства ставлять проблему щодо експертного лінгвістичного аналізу текстів закону. Кримінально-процесуальний закон – не виключення.

Юридична техніка – це самостійний напрямок в загальній теорії права. Розгляд юридичної техніки через призму кримінального процесу, і подальший розвиток цього вчення є нагальним завданням правової науки.

Глибокі дослідження в даній сфері і широке впровадження їх результатів у практику будуть сприяти не тільки удосконаленню кримінально-процесуального законодавства, а й упорядкуванню системи національного законодавства, а це в свою чергу - крок до Європейського співтовариства.

Література

1. Стратонов В.М. Луценко А.А. Кримінально-процесуальний закон: недосконалості юридичної техніки // Вісник Запорізького юридичного інституту №4. – 2003.
2. Демченко В., Стратонов В. Кримінально-процесуальний закон: стилістичні проблеми. // Право України. - 2002. - №11.
3. Юрчук р.Ю. Експертний лінгвістичний аналіз як елемент нормотворчої діяльності // Вісник Нац. універс. внутр. справ. – 1999. – №7.

Надійшла до редакції: 20.10.2005 р.

УДК 343.1

Кумаев Н. Н.

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ

Одной из наиболее известных ясновидящих XX века считается Вангелия Пандева Гущерова – «Ванга». Она родилась 31 января 1911 г. в городе Струмица (Македония) в семье мелкого землевладельца. Как пророчица и отчасти народный лекарь получила широкую известность, в 1995 г. перестала принимать посетителей вследствие болезни, приковавшей ее к постели, а 10 августа 1996 г. – умерла.

В средствах массовой информации содержатся утверждения о том, что Ванга могла называть местонахождение трупов исчезнувших людей, раскрывать преступления, то есть выступала в роли совеобразного «криминалистического экстрасенса». Именно эти ее качества привлекли внимание автора и заставили провести свое небольшое исследование деятельности Ванги.

«Канонической» биографией болгарской ясновидящей считается брошюра «Ванга», написанная ее племянницей Красимирой Стояновой, выпущенная в 1989 году издательством «Болгарский писатель». В 1990 г. это произведение появилось в СССР в журнале «Дружба», а затем вышло отдельным изданием [1].

Анализ биографий ряда известных экстрасенсов показывает, что причины появления у них экстраординарных качеств психики (реальных или воображаемых) надо искать в детском периоде. Для Ванги такой причиной явилось стихийное бедствие, когда летом 1923 года она попала в ураган, засыпавший песком глаза девочки. Прогрессирующий воспалительный процесс требовал квалифицированной операции, которую можно было сделать в Белграде у известного врача-окулиста, но материальное положение семьи не позволило осуществить нужное лечение: к 1925 году ребенок полностью ослеп. В 1926-1928 гг. Ванга находилась в доме слепых (г. Земун), где получила начальное образование, но затем была истребована в семью отцом – для присмотра за малолетними детьми. В конце 1940 года отец Ванги умирает (мать умерла ранее), в апреле 1941 года гитлеровские войска оккупировали Югославию. Ванга и ее малолетние сестры остались без средств к существованию.

В этой непростой ситуации Ванга объявляет себя пророчицей и начинает зарабатывать на жизнь тем, что предсказывает будущее жителям г. Струмица, оккупированного немцами.

К. Стоянова вспоминает: «К тому времени едва ли не все мужчины городка были мобилизованы или угнаны на принудительные работы в Германию, и о каждом она говорила, жив ли он, когда вернется, что с ним случится... Слава Ванги как ясновидицы быстро разнеслась по всему городу. К ее дому стали стекаться толпы людей» [2, с. 37].

Множество человеческих трагедий, обусловленных второй мировой войной, обострили в населении интерес к мистицизму. Люди хотели знать – что ждет их в

будущем, какова судьба близких? Слепая малообразованная женщина, объявившая себя «ясновидящей», отныне могла не беспокоиться о средствах к существованию. К. Стоянова пишет: «Каждый хотел узнать о своих близких, и Ванга всем рассказывала... За короткое время она завоевала бесспорный авторитет во всей округе. Люди советовались с ней по самым различным вопросам...» [3, с. 38].

Весной 1942 г. Ванга познакомилась с 23-летним солдатом болгарской армии Димитром Гущеровым, с которым зарегистрировала брак и стала проживать в болгарском городе Петрич, расположенном на самой границе с Грецией. Здесь она вначале вела прием посетителей в собственном доме. Затем деятельность «пророчицы» стали контролировать государственные органы. В местечке Рупите, что в 11 км. от г. Петрича, был построен дом с садовым участком, куда каждое утро Вангу увозил автомобиль, выделенный советом общины Петрича. Здесь Ванга ежедневно принимала посетителей, контроль за которыми осуществлял государственный «кассир», выписывавший квитанции. Иногда по поводу оплаты «пророчеств» возникали конфликты: имел даже место случай, когда большое число подарков, накопившихся у Ванги, было изъято государственными чиновниками [4, с. 64-67].

Писательница Елена Андреева, посещавшая Вангу в 60-х годах минувшего столетия, вспоминает: «Прежде чем попасть к Ванге, нужно было отправиться в городской народный совет и заплатить деньги за то, что ты к ней допущен. Болгары платили по 10 левов, граждане социалистических стран – 20 левов, западники – 60 левов. Получив квитанцию с печатью и номер, шли к дому ясновидящей... Случалось, что она отказывалась принять человека – иногда из-за его личных качеств, иногда из-за того, что посетителя ждала неотвратимая беда. В день она принимала по восемь-двенадцать человек. Случалось, ждали приема по неделе, в городе даже отель построили, чтобы было людям где жить» [5, с. 143].

Росту популярности Ванги очень способствовал профессор Георгий Лозанов, возглавлявший институт суггестологии (внушения) в Болгарии. Он снял о слепой «пророчице» фильм, зачислил малограмотную «провидицу» в штат своего института на должность научного сотрудника. «В бесконечных интервью для представителей печати едва ли не со всех континентов Георгий Лозанов повторял и повторял, почти как магическое заклинание: ее ответы в 80 случаях из 100 попадают в цель. Это невероятно, если учесть необычайную сложность ситуаций, с которыми ей приходится иметь дело» [6, с. 6-7].

Такая многолетняя пропагандистская деятельность профессора Лозанова создала Ванге рекламу международного уровня: к болгарской «ясновидящей» стали приезжать зарубежные гости – писатели и журналисты, артисты и политики [7, с. 26-27]. Стране было престижно иметь прорицательницу, к которой стекаются толпы туристов и знаменитостей со всего мира, Ванга стала важным элементом туристического бизнеса Болгарии.

К. Стоянова в своей книге отмечает: «Очень многие, скептически относящиеся к дару Ванги, до сих пор считают, что у нее есть посредники, которые собирают предварительно сведения о людях, приезжающих к ней» [8, с. 46.] На эту тему не раз выступал известный мастер эстрадных «психологических опытов» Ю.А. Горный: «В городке, где останавливались приехавшие к Ванге, информацию о будущих име-

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ
НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ**

нитых посетителей собирали и горничные в отелях, и те же таксисты. А главное – задействовались архивы самих спецслужб. Отсюда и осведомленность Ванги» [9].

Здесь нужно отметить, что еще в начале своей карьеры «ясновидящей», когда шла вторая мировая война, Ванга стала объектом интереса сотрудников болгарской полиции [10, с. 41]. Они интересовались у «провидицы» – о чем говорят с ней некоторые посетители, представлявшие оперативный интерес? Подобные контакты известных «ясновидящих» с правоохранительными органами и спецслужбами не являются редкостью. Вот что сообщает известный исследователь течений мистицизма профессор М.И. Шахнович:

«В деятельности армии кудесников чувствуется направляющая рука полиции, от которой гадалки нередко получают указания, определяющие содержание «пророчеств». Закулисная деятельность ясновидящих остается в тени, но когда удавалось разоблачить их, то оказывалось, что многие из этих прорицательниц были агентами полиции, получали от нее сведения, которыми пользовались для прорицаний, за что снабжали полицию данными, собираемыми среди клиентов» [11, с. 77].

Так, самая известная французская гадалка XIX века Мария-Анна-Аделаида Ленорман (1772-1843 гг.) за счет доверчивых клиентов нажила огромное состояние. После ее смерти начальник тайной полиции Парижа опубликовал в 1850 году свой дневник, в котором подробно описал, как часто помогал Ленорман, снабжавшей его ценной информацией, полученной от посетителей. Кроме того, «ясновидящая» была знакома с женой императора Наполеона, с помощью которой была осведомлена о многих его планах, что помогало Ленорман точно «предсказывать» будущие события в политике [12, с. 77].

Можно вспомнить о другой известной авантюристке XIX века Елене Блаватской, приписывавшей себе способности телепатии и ясновидения. В истории мистицизма известно учение теософов (от греческого *theos* – «бог» и *sophia* – «мудрость»), созданное в 1875 году в США Е.П. Блаватской, страдавшей истерическими припадками и галлюцинациями. С целью привлечения внимания к себе, а также для безбедного существования, Блаватская написала ряд книг оккультного содержания и демонстрировала публике различные «чудеса», «феномены», представлявшие собой ловкие фокусы. Православный мистик и писатель Всеволод Соловьев, близко знакомый с «пророчицей», издал большой том с разоблачениями ее мошеннической деятельности. Основательница теософии откровенно заявляла: «Чтобы владеть людьми, необходимо их обманывать. Если бы не феномены, я давно-давно пожелала бы с голоду... Чем проще, глупее и грубее «феномен», тем он вернее удастся. Громадное большинство людей, считающих себя и считающихся умными, глупы непроходимо» [13, с. 183-185].

Надо сказать, что Британское общество психических исследований, дотошно изучавшее парапсихологические феномены, неоднократно уличало Е.П. Блаватскую в жульничестве. Но нас в ее деятельности «ясновидящей» интересует другое – возможные контакты со спецслужбами. И здесь уместно сослаться на книгу президента Московской психотерапевтической академии М.И. Буянова: «В 1988 году советские историки Б.Л.Бессонова и В.И. Мильдон опубликовали любопытный документ, случайно обнаруженный ими в Центральном государственном архиве Октябрьской ре-

волюции. В 1873 году Блаватская обратилась к руководству российской жандармерии с предложением использовать ее в осведомительских целях. Дескать, она может угадывать мысли собеседников, поэтому она, Блаватская, может быть полезна русскому императору. Жандармы оставили письмо Блаватской без ответа. В своем обращении к жандармам, а в XIX столетии такое обращение было несмыслаемым позором, Блаватская рассказывает и о себе. Как бы она ни старалась приукрасить себя, облик ее предстает со страниц письма весьма непривлекательным» [14, с. 96].

О том, что известные гадалки обладают конфиденциальной информацией в отношении множества клиентов, известно не только полиции, но и преступникам. В 1969 году в ФРГ имел место факт подготовки к похищению самой известной «ясновидящей» страны Маргарете Гуссантьер, имевшей псевдоним «мадам Бухела», чьи клиентами являлись представители элитных кругов Западной Германии. К прорицательнице, проживавшей и принимавшей посетителей в г. Ремагене, обратился «секретарь иранской принцессы». Обещая огромный гонорар, он просил о встрече с принцессой «в нейтральном, но укромном месте», чтобы гадалка предсказала именитой клиентке ближайшие будущие события личной жизни. Мадам Бухелу насторожила немислимая сумма гонорара и настойчивое предложение о встрече с принцессой в неизвестном месте. Она записала номер автомобиля, на котором приехал посетитель, а затем сообщила его верховному комиссару уголовной полиции Висману.

Так было положено начало разоблачению шайки убийц, воров и вымогателей, в которую входили Юрген Фукс, Гернот Венцель и Вольфганг Диц. На следствии выяснилось, что преступники намеревались похитить главную прорицательницу ФРГ и вынудить ее сообщить пикантные подробности из личной жизни высокопоставленных лиц, дабы шантажировать последних. 7 августа 1969 года суд присяжных г. Саарбрюккена приговорил арестованных к пожизненному лишению свободы. Этот процесс был показательным и происходил в городском доме конгрессов перед тысячу зрителей. Поданная обвиняемыми кассационная жалоба была отклонена 28 мая 1971 г. Верховным федеральным судом ФРГ [15, с. 191-196].

В контексте этих примеров представляется вполне закономерным определенное сотрудничество Ванги с болгарскими спецслужбами: такой альянс был выгоден для обеих сторон.

Нужно упомянуть, что в карьере Ванги, как «ясновидящей» немаловажную роль играло и ее состояние здоровья. Она родилась недоношенной, семимесячной, пальцы рук и ног новорожденной были сросшимися. Довольно длительное время новорожденная не имела имени (местный обычай, связанный с тем, что младенцу имя не давали, если его состояние здоровья свидетельствовало, что он не выживет) [16, с. 25]. Ребенок был настолько слаб, что не мог кричать, а лишь попискивал. Только через два месяца девочка стала плакать, как настоящий младенец, и тогда ее окрестили [17]. На протяжении всей жизни «детский родничок» у Ванги не зарос, и это место головы было очень чувствительно к прикосновению [18, с. 66]. Кроме того, Ванга страдала истерическими припадками, которые сходны с экстазом шаманов. Вот как описывает эти припадки племянница Ванги:

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ
НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ**

«Узнав о приближающемся бедствии, ...моя тетя бледнеет, падает в обморок, с уст ее слетают бессвязные слова, а голос в такие моменты не имеет ничего общего с ее обычным голосом. Он очень сильный, другого тембра, как бы звенит от напряжения. Да и слова звучат совсем другие, ничего общего с повседневным словарем Ванги не имеющие, мне они представляются бессвязными. Будто бы некий чуждый разум вселяется в нее, чтобы сообщить о судьбоносных событиях» [19 с. 71].

В России такая тяжелая форма истерии получила в народе название «кликушество» (от слова «кликать», т.е. истошно кричать, вопить). В 1900 г. психиатр Н.В. Краинский выпустил в свет книгу «Порча, кликуши и бесноватые как явления русской народной жизни» с предисловием академика В.М.Бехтерева, который определял кликушество, как болезненное состояние, «основу которого составляет истерический невроз» [20, с. 8]. Психотерапевт М.И.Буянов так отзывается о подобных «прорицателях»:

«Истерики лечат истериков – так кратко можно охарактеризовать положение, которое сейчас сложилось в мире (не только в России): истерики бегают по целителям, и прочим прохвостам, которые в массе своей тоже являются истериками. Они рассказывают друг другу сказки о своих необыкновенных видениях, общении с инопланетянами, душами умерших, привидениями и т.д.» [21, с. 32].

Именно так вела себя Ванга, которая с 70-х годов минувшего столетия стала объяснять свои странные, туманные пророчества тем, что общается с приходящими призраками умерших людей, с жителями планеты Вафим («третьей от Земли»), которые летают на особых аппаратах. Якобы, эти существа приходят к ней в жилище довольно часто, но они невидимы для людей, и избрали для общения только ее – Вангу [22, с. 70-72]. Профессор В.А. Рожановский, изучавший в 20-х годах XX в. гадалок и «ясновидящих», осужденных в СССР за мошенничество, отмечал:

«В настоящее время среди обитателей лечебниц для душевнобольных – множество лиц, напоминающих прежних колдунов. Истеричные субъекты под влиянием сильных душевных переживаний впадают в особую форму сумеречного состояния сознания, сопровождающегося галлюцинациями. Больные вступают в сношения и разговоры с несуществующими лицами, видят покойников, слышат звуки, голоса отсутствующих, ощущают запахи. У прежних одержимых проявлялось типичное истерическое помешательство, сообразно развитию и умственному кругозору заболевшего и взглядам окружающей среды, в период галлюцинаций им представлялся сатана, а современные истерики видят лица и предметы, с которыми они встречаются в постоянном обиходе...» [23, с. 168].

Как видим, здесь имеет место аналогия с деятельностью Ванги.

Корреспондент «Комсомольской правды» А.Строев сообщал о посетителях болгарской прорицательницы: «С радостью к бабе Ванге не приезжают – приезжают с болью, горем. Каждый надеется на чудо, на нечто сверхъестественное, недоступное ни современной науке, ни медицине...» [24]. В основном это «простые люди, измучившиеся ходить по кабинетам врачей, уставшие обивать пороги милиции, отчаявшиеся узнать правду о своих погибших или исчезнувших родственниках. И достаточно бабе Ванге туманно намекнуть: мол, еще свежи следы пропавшего ре-

бенка, – как вспыхивает от радости лицо посетительницы. А покачает головой: плохо твое дело.... – вот и слезы на глазах» [25].

Журналист, описывая эти «туманные намеки», вызывающие надежду посетителей, показал психологический механизм успешной многолетней деятельности малообразованной гадалки – воздействие на воображение людей. Об этом еще в XIX веке писал исследователь многовековых суеверий О.Мильчевский: «Воображение – один из главных помощников магика [26]: ведь что же, как не оно дает возможность человеку видеть предмет в искаженном виде, или видеть то, чего не только нет перед нами, но чего и быть нигде и никогда не может?

...Магик, действия преимущественно на воображение, пользуясь главным образом его силами, очень редко имеет необходимость обуздывать его... Гораздо важнее ему известным образом направлять воображение: этого он достигает, наполняя ум теми идеями, какие ему необходимы... Больше всего магик пользуется чувствами страха, надежды, наслаждения, любви, ненависти, страсти к приобретению» [27, с. 53-54].

Критическое отношение к деятельности Ванги приводит исследователя к неутешительному выводу – здесь нет места каким-либо сверхъестественным явлениям, а налицо обман, мистификация и самообман многих посетителей «пророчицы». В своей книге К.Стоянова посвящает целую главу «Ванге-врачевателю» [28, с. 52-57], однако приводимые советы и «рецепты» давно известны фитотерапевтам, либо вызывают недоумение опытных врачей. Показателен следующий факт: Ванга не смогла исцелить собственного мужа, – молодого человека, – от желудочных болей, отчего он с 1947 года пристрастился к алкоголю и умер от цирроза печени 1 апреля 1962 года в возрасте 42 лет [29, с. 44]. Небезынтересно, что сама Ванга, как утверждает неоднократно посещавший ее президент Калмыкии Кирсан Илюмжинов, «на ужин любила пригубить стаканчик виски, граммов 150. Выпивала до самого дна, но норму соблюдала строго. Кстати, самым любимым подарком для нее была как раз бутылка виски. Поэтому я всегда привозил с собой самые лучшие сорта, какие только мог достать» [30]. В 1994 году ей было присвоено звание «почетного гражданина Калмыкии».

К. Стоянова в своей книге утверждает, что в апреле 1942 года Вангу посетил болгарский царь Борис, которому эта гадалка предсказала смерть 28 августа. «Царь, ни о чем не спрашивая, ушел очень смущенным. Он умер 28 августа 1943 года» [31, с. 38-39]. Данное утверждение было развенчано одним дотошным болгарским читателем во время дискуссии о «способностях» Ванги:

«Для меня было полной неожиданностью, когда спустя почти полвека после драматических событий второй мировой войны вдруг в официальной прессе появилась информация, что баба Ванга предсказала точный день смерти царя Бориса... После изучения рукописи книги о Ванге, написанной ее племянницей, я понял, что «открытие» произошло чисто случайно во время разговора между ними» [32].

Иными словами, данный эпизод в биографии Ванги является вымышленным, как в биографии советского «эстрадного телепата» Вольфа Мессинга оказались придуманными все (!) его «встречи» с великими людьми – Неру, Пилсудским, Фрейдом, Эйнштейном, Сталиным и т.п. Однако именно упоминание подобных из-

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ
НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ**

вестных фамилий способствует большому росту популярности мошенников и мистификаторов разных времен и народов. На самом деле царь Борис с Вангой никогда не встречался, да она и не имела широкой известности в 1942 году, а «обслуживала» лишь население городка Струмица.

Для лучшего представления о несостоятельности болгарской «ясновидящей» можно вспомнить о двух уголовных делах, которые были возбуждены и расследованы в СССР. В обоих случаях Ванга высказывала свое отношение к этим событиям, что стало достоянием средств массовой информации. Поскольку материалы уголовного дела всегда строятся на конкретных фактах, содержат информацию, которая многократно проверяется, то здесь имеется доказательная возможность дать оценку «сверхъестественным» способностям Ванги при расследовании громких дел.

Дело первое. Гибель космонавта Юрия Гагарина.

Учебно-тренировочный реактивный истребитель МИГ-15 УТИ с двойным управлением (на жаргоне авиаторов – «спарка»), в котором находились летчик-космонавт Юрий Гагарин и полковник ВВС Владимир Серегин, разбился утром 27 марта 1968 года. Истребитель, перенесший до этого 4 капитальных ремонта, врезался в землю с углом пикирования 50 градусов при скорости полета около 700 км/час. Останки самолета и экипажа обнаружили в 65 км. от аэродрома вылета Чкаловский, в березовой роще, неподалеку от деревни Новоселово Владимирской области.

За прошедшие десятилетия к этой авиакатастрофе обращалось множество авторов самых разных компетенций и намерений. Их активности способствовали и продолжают способствовать два фактора: 1) многолетнее замалчивание результатов, к которым пришла комиссия, составившая 29 томов с грифом «секретно»; 2) своеобразно понимаемая свобода слова, как возможность безграничного мифотворчества.

Расследование, в котором принимало участие примерно 200 специалистов, продолжалось полгода, проверке подвергались 20 различных версий. Позднее тема гибели Ю.Гагарина и В.Серегина стала в прессе «дежурной». Нашлись авторы, которые стали заявлять, что Гагарин жив. По одной версии – его «украли инопланетяне», по другой – он помещен в психиатрическую больницу [33]. Разумеется, гибель космонавта № 1 муссировалась и различными прорицателями. Диктор советского центрального телевидения Балашов, называвший себя экстрасенсом, утверждал, что Юрий Гагарин жив [34]. К.Стоянова на страницах своей книги дважды упоминает, как Ванга делала загадочные намеки, что «Гагарин не сгорел в самолете и не умер, а был «взят» [35, с. 71, 20]. Якобы, об этом ей сказали жители «планеты Вафим», которых кроме нее никто из людей не замечает.

Подобные заявления «ясновидящих» имеют под собой какое-то основание только в одном случае – когда бесспорно установлено отсутствие тела исчезнувшего человека. Однако останки Ю.Гагарина и В.Серегина были обнаружены, идентифицированы, а затем погребены с почестями. В судебно-медицинской экспертизе тел погибших принимал участие начальник 4-го главного управления министерства здравоохранения СССР В.В.Томилин, впоследствии ставший Главным судебно-медицинским экспертом Российской Федерации. Кроме того, существуют аудиозаписи переговоров Ю.Гагарина с руководителем этого последнего полета. Посмертные судебно-психологические экспертизы показали, что психологическое состояние

Гагарина перед гибелью было нормальным, характеристики его голоса говорят о спокойствии и самообладании. А в целом эти аудиозаписи свидетельствуют: Юрий Гагарин находился на борту МиГ-15 УТИ до самого столкновения самолета с землей [36].

Дело второе. Гибель семи подростков на полустанке Казынет.

Племянница болгарской гадалки К.Стоянова пишет, что «Ванга предсказывает судьбу новорожденным и даже еще не родившимся детям, видит людей и разговаривает с ними, несмотря на то, что они...умерли 100, 200 и даже еще больше лет тому назад...» [37, с. 46].

В несостоятельности этих утверждений пришлось убедиться родителям семи подростков, погибших близ полустанка Казынет Красноярской железной дороги, в таежном массиве республики Хакасия.

В ночь на 14 августа 1989 г. возле Казынета машинист двигавшегося грузового поезда № 2008 заметил в свете прожектора на железнодорожном полотне очертания лежащих человеческих фигур. Применение экстренного торможения не позволило предотвратить наезд на людей. Из-под состава извлекли 7 изуродованных трупов юношей, приехавших в тайгу из г.Междуреченска Кемеровской области собирать кедровые шишки. Обширные раны были свежими и сочились кровью.

На месте происшествия работали сотрудники транспортной милиции и Абаканской транспортной прокуратуры. На обочине находились мешок и шесть рюкзаков, наполненных кедровыми шишками, а в колее обнаружили хлебные крошки и свежие окурки. Складывалось впечатление, что подростки, выйдя ночью к железнодорожному полотну, остановились отдохнуть, поели и уснули в колее между рельсами.

Все телесные повреждения у погибших были признаны прижизненными. Эксперты не смогли ответить на вопрос о последовательности причинения повреждений. Медико-криминалистическая экспертиза одежды одного из потерпевших – Д. обнаружила динамические, продольно расположенные следы крови на передней поверхности куртки и брюк, что свидетельствовало о вертикальном положении тела Д. в момент причинения ему вдавленного перелома кости теменного бугра с анатомическими нарушениями мягких покровов головы. Эксперты не выявили у погибших наличия в организме алкоголя или наркотических средств.

В связи с возникшими сомнениями по поводу нахождения живых подростков в колее железнодорожного пути перед наездом состава, по делу назначили повторные комиссионные судебно-медицинские экспертизы, согласно заключениям которых все телесные повреждения у погибших юношей были определены, как причиненные в условиях рельсовой травмы. 14 ноября 1990 г. прокуратура России прекратила данное уголовное дело «за отсутствием состава преступления». В постановлении о прекращении говорилось: «Было установлено, что подростки погибли в результате их собственной неосторожности». Версия работников прокуратуры списывала гибель юношей на несчастный случай: в ожидании утренней электрички подростки легли спать где потеплее – на шпалы между рельсами, и не услышали приближения поезда.

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ
НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ**

Журналист Л.Репин, несколько лет наблюдавший очень сложные этапы расследования этого дела, пишет, что родители погибших мальчиков «послали ходоков в Болгарию – к прорицательнице Ванге, но и та лишь развела руками: «Ваше время ушло...» [38].

Такое бессилие ясновидящей, которая, якобы, свободно общается с умершими людьми, свидетельствует лишь о склонности болгарской гадалки к выдумкам и мистификации. Но там, где оказалась несостоятельной Ванга, в полной мере проявился высочайший профессионализм старшего следователя по особо важным делам прокуратуры РСФСР Владимира Михайловича Гуженкова.

Он принял уголовное дело к своему производству 8 октября 1991 года. Этому предшествовали многочисленные жалобы родственников погибших подростков в различные инстанции. Одно из таких коллективных писем на имя Президента России дошло до адресата с помощью депутата Верховного Совета РСФСР. Журналист Л.Репин сообщает: «Я видел резолюцию Б.Н.Ельцина, предписывающую немедленно возобновить следствие» [39].

В.М.Гуженков сосредоточил свое внимание на полустанке Казынет, где в 1989 году, когда произошла трагедия, было всего три дома, в которых жили семьи железнодорожников. К этому времени один из жителей Казынета – Василий Кирсанов находился в местах лишения свободы, осужденный за убийство родственника в ссоре. Оперативная проверка показала, что в колонии В.Кирсанов рассказывал о своей причастности к убийству семерых человек. Эта информация, зафиксированная в агентурном сообщении, была скудной. Выяснилось, что В.Кирсанов в той же колонии имел беседу с оперативным работником Кучугешевым, которому тоже признавался в совершении этого преступления.[40] Вот как в приговоре отражен этот эпизод:

«Свидетель Кучугешев уточнил, что в 1992 году он работал в оперативном отделе ИТК-35 в Республике Хакасия. К нему на прием попросился один из осужденных, отбывавший там наказание. На беседе он добровольно сообщил, что он и другие лица убили семерых человек на ст. Казынет и сложили их на железнодорожные пути, чтобы порезало поездом. Он, Кучугешев, очень удивился, ранее об этом происшествии не знал, так как только в 1992 году переехал жить в Хакасию из Тюменской области.

Кучугешев указал на сидящего на скамье подсудимых Кирсанова Василия, пояснив, что... он тогда рассказал на приеме об убийстве семерых человек» [41].

Эта формулировка будет оглашена в приговоре Верховного Суда Республики Хакасия в 2001 году, приговор вступит в законную силу, а оставшиеся к тому времени в живых преступники будут осуждены к 15 годам лишения свободы каждый. А тогда, в 1992 году, проверяя заявление В.Кирсанова, сделанное в ИТК-35, следователь по особо важным делам В.М. Гуженков выявил группу местных жителей (железнодорожные рабочие и сотрудник милиции Кольчинаев Н.), которые оказались убийцами подростков. В ночь на 14 августа они, будучи в нетрезвом состоянии, из хулиганских побуждений придрались к приезжим и убили их ударами пистолета, путевых молотков и гаечных ключей в область головы. Тела юношей

на дрезине перевезли, разместили в межрельсовой колее, инсценируя сон, рюкзаки потерпевших аккуратно расположили вдоль полотна дороги.

По делу было проведено три (!) эксгумации тел погибших, ряд комиссионных судебно-медицинских экспертиз. Смертный приговор, вынесенный Кемеровским областным судом четверым подсудимым, был отменен Верховным Судом РФ, расследование затянулось, и лишь в сентябре 2001 года суд вынес окончательный вердикт. Это сложнейшее по степени доказывания дело вошло в учебники судебной медицины, и положительный результат по нему достигнут благодаря коллективному труду высоких профессионалов, при откровенной беспомощности знаменитой болгарской «ясновидящей».

Полагаю, что приведенные факты достаточно весомо позволяют непредвзято настроенному читателю оценить действительные «способности» Ванги.

Литература

3. Стоянова К. Ванга. М., 1991.
4. Стоянова К. Ванга. М., 1991.
5. Стоянова К. Указ. раб.
6. Стоянова К. Указ. раб.
7. Андреева Е. Феномен ясновидящей Ванги и гипотеза о конце света // Дружба. 1991. № 3
8. Стоянова К. Указ. Раб
9. Абдаллах А. В гостях у петрической ясновидящей Ванги // Болгария. 1982. № 8
10. Стоянова К. Ванга. – М., 1991.
11. Барабаш Н. На Вангу работали болгарские спецслужбы // Комсомольская правда. 1999. 28 мая
12. Стоянова К. Указ. раб.
13. Шахнович М.И. Современная мистика в свете науки. М.-Л., 1965.
14. Шахнович М.И. Указ. раб.
15. Соловьев В. Современная жрица Изиды. Мое знакомство с Е.П.Блаватской и теософическим обществом. СПб., 1893. С. 76; См. также: Львов В.Е. Фабриканты чудес. Л., 1974.
16. Буянов М.И. Приключения древней загадки. (Истерия, история, суеверия). М., 1991
17. Файкс Г. Полиция возвращается. М., 1983.
18. Стоянова К. Ванга. М., 1991
19. Носова О. Что Ванга предсказала Ельцину // Комсомольская правда. 1996. 16 авг.
20. Стоянова К. Указ. раб.
21. Стоянова К. Указ. раб
22. Краинский Н.В. Порча, кликуши и бесноватые как явление русской народной жизни. Новгород, 1900.
23. Буянов М.И. Обретение воли, или как взрослеют люди и народы. М., 1998.
24. Стоянова К. Ванга. М., 1991
25. Рожановский В.А. Ворожеи, гадалки, колдуны перед нарсудом // Суд идет! 1924. № 3.
26. Строев А. И однажды грянул гром... // Комсомольская правда. 1989. 11 авг.
27. Строев А. Указ. раб.
28. «Магик» – устаревшее название мага, прорицателя, равнозначное нынешнему понятию «экстрасенс» (авт.).
29. Мильчевский О. Великий маг и чародей. Сокровищница всех волшебных, таинственных и магических наук. М., 1869.
30. Стоянова К. Ванга. М., 1991.
31. Стоянова К. Указ. раб.
32. Миннуллин А. Она любила за ужином выпить стаканчик виски // Комсомольская правда. 1996. 16 авг.
33. Стоянова К. Ванга. М., 1991
34. Строев А. И однажды грянул гром... // Комсомольская правда. 1989. 11 авг.

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЭКСТРАСЕНСОВ В КРИМИНАЛИСТИКЕ
НА ПРИМЕРЕ БОЛГАРСКОЙ ПРОРИЦАТЕЛЬНИЦЫ ВАНГИ**

---

35. Каркавцев В. Снова весна без Гагарина // Комсомольская правда. 1996. 26 марта.
36. Каркавцев В. Там же.
37. Стоянова К. Указ. раб.
38. Дудин В., Емельяненко А. Последняя минута Юрия Гагарина // Российская газета. 2004. 30 марта.
39. Стоянова К. Ванга. М., 1991.
40. Репин Л. На тихой станции, в тайге // Комсомольская правда. 1994. 19 марта.
41. Репин Л. На тихой станции, в тайге // Комсомольская правда. 1994. 16 авг.
42. Методика склонения осужденных к явке с повинной изложена в специальных работах. См.: Василега О.П., Сафронов А.Д. Обеспечение явки осужденных с повинной в исправительно-трудовой колонии. М., ВНИИ МВД СССР, 1980.
43. Лист 59 приговора. Уголовное дело № 18/92606 – 92. Архив Верховного суда Республики Хакасия, 2001.

Поступила в редакцию: 26.12.2005 г.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

УДК 349.6(477)

Орлов Н. А.

НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ

Как никогда ранее, жизнь поставила проблему систематизации законодательства Украины, в том числе и экологического, достаточно остро по причине того, что право, законы, вся система юридических институтов призвана способствовать осуществлению государственно-правовой реформы в стране с целью формирования не только демократического, правового, социально ориентированного, экологически безопасного государства, но и обеспечения устойчивого развития экономических и социальных процессов в стране на длительную перспективу. В ходе ее проведения необходимо создать надежную правовую базу функционирования институтов государственной власти и местного самоуправления в рамках конституции Украины, частью которой должно стать экологическое законодательство.

Объективными предпосылками необходимости систематизации экологического законодательства являются изменения социального, экологического, экономического и правового порядка, происходящие в обществе. Правовой предпосылкой совершенствования как в целом законодательства Украины, так и экологического, выступает накопившийся огромный правовой материал в форме законов и подзаконных нормативных актов. Свидетельством тому является инкорпоративный сборник экологического законодательства в 4-х томах, изданный в г. Черновцы и в г. Киеве в 2-х томах.

За период приобретения независимости Украиной все экологическое законодательство обновлено, принят ряд новых законов и подзаконных правовых актов по проблемам экологии, наметилась тенденция использования международно-правовых документов по экологическим вопросам в качестве части национального законодательства. И этот процесс продолжается: принимаются новые законы и подзаконные нормативные акты по отдельным экологическим вопросам. Однако не следует забывать о том, что дифференциация законодательства также имеет свои пределы, нельзя до бесконечности дифференцировать экологическое законодательство, так как это ведет к дублированию некоторых правовых предписаний, к несогласованности отдельных положений, размещенных в различных нормативных актах, что в свою очередь затрудняет деятельность правоприменительных органов. Поэтому, в настоящее время, назрела необходимость систематизации экологического законодательства. Проводить ее следует с использованием тех же методов, кото-

*НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ*

рые используются при систематизации законодательства других отраслей права и не противоречить им, так как экологическое законодательство является лишь частью системы национального и международного законодательства. При этом должны учитываться особенности, которые присущи только законодательству этой отрасли права, а также, чтобы система экологического права наиболее полно была отражена в системе экологического законодательства.

Особенности различий экологического права и экологического законодательства [1 с. 410-416.] проявляются, во-первых, в том, что норма экологического права создается для разрешения определенной социально значимой проблемы или достижения цели и реализуется через нормативно-правовой акт: закон или подзаконный акт. Однако, отдельно изолированное взятое нормативное предписание, как правило, не выступает в качестве регулятора реальных жизненных ситуаций по причине того, что на него³ прямо или опосредованно оказывается воздействие принципов общих дозволений или общих запретов и основанных на них правовых режимов той или иной отрасли права, а также правосознания, правовой идеологии, существующей в обществе, превалирует антропоцентристский подход к разрешению социально-экономических проблем за счет эксплуатации природных ресурсов. Тем самым продолжают создаваться условия для углубления экологического кризиса в стране.

Систематизация касается не только отрасли, например, экологического права, но и его подотрасли, как неотъемлемого внутреннего структурного подразделения.

Применительно к экологическому праву систематизация экологического законодательства осложнена тем, что до сих пор среди ученых нет единства взглядов на систему экологического права. Это, в свою очередь, затрудняет определение места и роли в ней охранительного права окружающей среды, приоритетов правового регулирования общественных отношений в нужном для общества и экономики страны направлениях. Отсюда проблематичным становится создание эффективного экологического законодательства, пока не будут решены проблемы методологического характера.

Создание эффективной системы экологического законодательства предполагает гармоничное сочетание ее с системой правовых норм других отраслей права, в первую очередь тех, которые регулируют общественные отношения в социально-экономической сфере и в области охраны прав человека на здоровую окружающую среду. Это позволяет формировать правовое сознание в обществе о необходимости экологизации в целом законодательства страны и говорить об экологическом праве, его подотраслях и институтах как нормативно целостных регуляторах общественных отношений в сфере экологии, [2. с. 239, 254, 259-262, 49-51] на принципах устойчивого развития.

В сфере охраны окружающей среды охранительное право окружающей среды выступает как подотрасль экологического права, сложными правовыми институтами которой являются – природоохранительное право, право техногенной безопасности и право экологической безопасности. Каждой из них должна соответствовать своя система законодательства, являющаяся частью всей системы экологического законодательства, с присущими только им методами правового регулирования раз-

личных совокупностей однородных общественных отношений на принципах, выработанных экологическим правом и закрепленных в ст. 3 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды». Внешним выражением подотрасли является наличие в ней такой группы норм, которая содержит общие принципиальные положения, присущие нескольким (но не всем) правовым институтам экологического права.

Учет всех перечисленных условий позволит, как нам представляется, создать эффективно действующую систему экологического законодательства, в том числе и в сфере охраны окружающей среды. В свою очередь, ее эффективность во многом будет зависеть от того, насколько успешно она будет использоваться в правоприменительной практике для решения текущих и отдаленных жизненных проблем общества и государства в качестве правового средства.

В теории права под систематизацией законодательства понимается проводимая органами государства деятельность по упорядочению и совершенствованию законодательства, приведению его в определенную систему путем составления сборников или единых нормативных актов. Выделяют три вида систематизации: инкорпорация, кодификация и консолидация.

Инкорпорация обозначает объединение действующих правовых актов в сборнике и расположение нормативного материала в определенном порядке. Примером инкорпорации служит еженедельный официальный вестник Украины, в котором размещены законы, подзаконные нормативные акты. Под кодификацией понимается такая систематизация нормативного материала, при котором производится его переработка и издается единый, логически и юридически цельный нормативный акт. Форма кодификационного акта может быть в виде: основ законодательства, кодексов, уставов, положений и т.д. Консолидация представляет собой промежуточное звено, нечто среднее между кодификацией и инкорпорацией. При этой форме несколько нормативных актов объединяются в один. Нормы, включенные в прежние акты, излагаются в логической последовательности, устраняются повторы и противоречия. [3 с. 417-422 386-394.; 289-290;]

Изложенные общие положения систематизации законодательства применимы и к систематизации экологического законодательства с учетом определенной специфики, обусловленной экологическими факторами.

Пунктом 34 Основных направлений предпочтение в систематизации экологического законодательства отдается первым двум правовым формам с выделением правовых актов, одни из которых предполагается принять как первоочередные, другие – отнести к перспективным. Приоритетным, по мнению законодателей, является кодификация экологического законодательства с перспективой обоснования, разработки и принятия экологического кодекса Украины.

В Основных направлениях ничего не говорится о консолидации, но это вовсе не означает, что она не может быть использована при систематизации экологического законодательства. Все будет зависеть от конкретного правового материала, обусловленного потребностями практики.

Реализация положений Основных направлений о систематизации экологического законодательства стала возможной с предоставлением в Верховную Раду Ук-

*НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ*

раины проекта Закона Украины от 20.02.2004 года №5170 «Экологический Кодекс Украины» и проекта постановления Верховной Рады Украины от 02.07.2004. №5749 «О Концепции перехода Украины на устойчивое развитие», которое по своим целям и задачам по многим аспектам совпадают и это следует учитывать при кодификации экологического законодательства.

В законопроекте отсутствует раздел или глава, посвященная проблемам обеспечения техногенной безопасности. Введение в Экологический кодекс понятия «техногенная безопасность» повлечет за собой необходимость разграничения права экологической безопасности от права техногенной безопасности. Перечисленные проблемы методологического и иного характера требуют дальнейшего научного исследования, часть из которых может быть решена, на наш взгляд, следующим образом.

Преамбула законопроекта содержит признание того, что охрана окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, обеспечение экологической безопасности жизнедеятельности людей – неотъемлемое условие устойчивого развития Украины, а ст. 1 определяет устойчивое развитие как сбалансированное социально-экономическое развитие, которое не приводит к ухудшению состояния окружающей среды, деградации природной среды и истощению природных ресурсов при обеспечении непрерывного прогресса общества. В связи с этим было бы целесообразным в ст. 5 законопроекта указать каким образом на основе принципов устойчивого развития, изложенных в проекте концепции перехода Украины на устойчивое развитие, следует декларировать основные принципы охраны окружающей среды.

Если законодатель признает, что страна должна переходить на устойчивое развитие, тогда одним из важнейших разделов законопроекта раздел VI «Экономическое регулирование охраны окружающей среды» целесообразно назвать как «Особенности экономического регулирования охраны окружающей среды при переходе Украины на устойчивое развитие», определив в нем приоритетные задачи формирования экономической модели устойчивого развития. Основное внимание при формировании такой модели экономики должно уделяться переориентации материальных, трудовых, финансовых ресурсов в пользу энергоэффективных, ресурсосберегающих, высокотехнологичных, наукоемких и экологически безопасных отраслей.

Представляется целесообразным с позиции устойчивого развития определить содержание также раздела III «Организация системы государственного регулирования управления в области охраны окружающей среды» и раздела IV законопроекта «Функции управления в области охраны окружающей среды».

Статью 2 законопроекта дополнить частью 2 следующего содержания: «Экологический кодекс Украины является главным нормативно-правовым актом, обеспечивающим правовое регулирование общественных отношений в сфере взаимодействия общества и природной среды. Все положения относительно охраны окружающей среды и использования природных ресурсов, встречающиеся в других нормативных актах хозяйственно-правового, административно-правового, уголов-

но-правового и другого законодательства, должны соответствовать данному Закону. Всякое противоречие в этой части является нарушением Закона и нуждается в устранении». Такое дополнение позволяет определить место Экологического кодекса в системе законодательства Украины.

Если твердо придерживаться логики систематизации законодательства, утвердившейся в теории права, то Экологический кодекс Украины будет являться одним из обыкновенных законов, действие которого имеют одинаковую юридическую силу по отношению к другим таким же законам (например, лесному или уголовному кодексу Украины). Но это не так. Поскольку Экологический кодекс содержит нормы-принципы, действие которых должно распространяться не только на экологическое законодательства, но и на все законодательство Украины. Значит, данный закон является главным нормативно-правовым актом не только в семействе природоохранительных актов, но и среди законодательных актов других отраслей права. Это означает, что все положения относительно охраны окружающей среды, встречающиеся в других нормативных актах хозяйственно-правового, административно-правового, уголовно-правового и другого законодательства должны соответствовать этому Закону. Всякое противоречие в этой части следует рассматривать как его нарушение, которое нуждается в устранении.

Несомненно, принятие Экологического кодекса позволит улучшить правоприменительную деятельность органов, которые сейчас испытывают серьезные затруднения в отыскании необходимой нормы права при разрешении возникающих споров в процессе правового регулирования определенных общественных отношений и т.д. Логично возникает вопрос: что даст им Экологический кодекс. Логическая последовательность и компактное изложение правовых норм значительно облегчает поиск нужной нормы права, позволяет уяснить их смысл в процессе правоприменительной деятельности, не обременяя себя поиском норм права в соответствующих законах, подзаконных нормативных актах, изданных Кабинетом Министров Украины и по его поручению соответствующими министерствами государственными комитетами и другими ведомствами. Во-вторых, Экологический кодекс устранил логическую противоречивость некоторых нормативно-правовых актов или выявит их ненужность. В-третьих, кодекс станет более доступным для граждан, организаций, органов управления в области экологии, что будет способствовать правовому воспитанию социальных субъектов, уважительному отношению к соблюдению законодательства. В четвертых, в едином кодексе легче обнаруживать пробелы в праве. В тоже время проблемы систематизации экологического законодательства остаются по ряду причин:

остаётся многоступенчатость экологического законодательства;
правовые нормы об охране природных объектов рассредоточены в различных нормативных актах и другим.

Многоступенчатость экологического законодательства обусловлена тем, что многие нормы Закона Украины «Об охране окружающей природной среды» содержат лишь общие положения. Механизм их реализации предполагается вырабатывать с помощью подзаконных актов. Например, статьей 44 частью 3 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды» порядок установления норма-

*НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ*

тивов сборов и взимания сборов за загрязнение окружающей природной среды возлагается на Кабинет Министров Украины, который его определил своим постановлением от 1 марта 1999 г. № 303. В свою очередь правительство Украины этим же постановлением дает поручение Минэкобезопасности и государственной налоговой администрации Украины разработать Инструкцию о Порядке исчисления и уплаты сбора за загрязнение окружающей природной среды. Такая инструкция разрабатывается и утверждается совместным приказом названных государственных органов за № 162/379 от 19 мая 1999 г. С ее принятием, в полном объеме начинает работать ст. 44 ч. 3 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды». Такой порядок установления нормативов сборов и взимания сборов за загрязнение окружающей среды, видимо, останется и после принятия Экологического Кодекса.

При такой системе правовых норм, расположенных в отдельных нормативных правовых актах, правоприменительному органу необходимо ознакомиться со всеми подзаконными актами, раскрывающими содержание нормы того или иного закона, чтобы не допустить ошибок.

Самостоятельным предметом исследования должна стать также проблема систематизации природоохранного законодательства и его соотношение с законодательными актами других отраслей права.

Несогласованность природоохранительного законодательства с законодательством других отраслей права заключается в том, что по мнению законодателя они, видимо, должны существовать каждый сам по себе, не принимая во внимание, зачастую, то, что последствием такого подхода к законотворчеству является продолжающееся ухудшение экологической ситуации в стране. Так, в законодательстве Украины об охране окружающей природной среды выделяются курортные и рекреационные территории в качестве особо охраняемых, а градостроительное законодательство Украины не определяет порядок их правовой охраны при осуществлении градостроительной и архитектурной деятельности. Данная проблема усугубляется еще и тем, что согласно постановления правительства Украины от 14 ноября 2000 года № 1698 предпринимательская деятельность на выполнение специальных видов работ по проектированию, строительству и их аннулированию на территории курортов не лицензируется.

В Крыму надзор за соблюдением установленных правил при выполнении специальных видов работ на территории курортов призваны осуществлять два органа: Госкомприроды Крыма и Министерство курортов и туризма АРК. В обязанности первого входит проведение государственной экологической экспертизы, объектами которой являются государственные инвестиционные программы, проекты, технико-экономические обоснования на строительство новых, реконструкцию действующих предприятий, а также планировочная документация. Полномочиями второго является определение заказчика на строительство новых и модернизацию действующих санаторно-курортных учреждений, объектов общекурортного пользования и туризма; размещение новых, реконструкция и расширение действующих промышленных, рекреационных и других объектов на территориях лечебно-оздоровительных местностей и курортов, а также вне населенных пунктов в трехкилометровой зоне мор-

ского побережья независимо от их размера, целевого назначения и ведомственной подчиненности. [4,] При этом забывается, что курорты являются особо охраняемыми территориями и требования к градостроительной деятельности на них должно быть более жестким, чем на территориях, не являющихся таковыми.

С другой стороны, отсутствие законодательного лицензирования на выполнение специальных видов работ в проектировании и строительстве на территории курортов субъектами предпринимательской деятельности ограничивает возможности органов Госкомприроды и Министерства курортов и туризма АРК по привлечению виновных к административной ответственности. Приведенный пример указывает на необходимость совершенствования законодательства не только курортно-рекреационных и лечебно-оздоровительных территорий, но и законодательства об архитектурно-строительной деятельности, особенно в части определения полномочий субъектов права и их ответственности за принимаемые решения в сфере градостроительства и при осуществлении иной деятельности на территории курортов.

Большую роль в систематизации природоохранного законодательства, на наш взгляд, призвана сыграть такая ее правовая форма как консолидация. Сейчас систематизация этого законодательства осуществляется путем кодификации лесного, земельного, водного законодательства и законодательства о недрах. Вне кодификации остается иное природоресурсовое законодательство (например, законодательство об охране атмосферного воздуха и др.) и с каждым годом увеличивающееся количество подзаконных актов, издающихся в рамках данного законодательства. При таком большом массиве правовых актов не исключаются противоречия или логическая непоследовательность изложения их содержания, наличие повторов и других недостатков. Объединение нескольких подзаконных нормативно-правовых актов (например, по объекту правового регулирования) в консолидированный правовой акт в виде Положения, Основ и других позволит избежать технико-правовых ошибок при их издании.

В настоящее время, например, имеется реальная возможность консолидировать нормы права, содержащиеся в подзаконных нормативных актах о защите растений и растительном мире, в виде Положения о применении некоторых норм права законов о защите растений и растительного мира.

Отношение в сфере охраны и защиты растений и многолетних насаждений сельскохозяйственного назначения регулируются Законами Украины «О защите растений», «О пестицидах и агрохимикатах», «О карантине растений», иными нормативными актами. Основным из них является Закон «О защите растений», который регулирует правоотношения, связанные с защитой растений сельскохозяйственного и иного назначения, многолетних и лесных насаждений, деревьев, кустарников, растительности закрытого грунта, продукции растительного происхождения от вредителей, болезней сорняков, определяет права и обязанности предприятий, учреждений, организации всех форм собственности и граждан, полномочия органов исполнительной власти и должностных лиц в этой сфере.

Задачей законодательства Украины о растительном мире является регулирование общественных отношений в сфере охраны, использования и воспроизводства дикорастущих и других несельскохозяйственного назначения сосудистых растений,

*НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ*

мохообразных, водорослей, лишайников, а также грибов, их группировок и место-произрастаний. К данному законодательству относятся Законы Украины «Об охране окружающей природной среды», «О природно-заповедном фонде Украины», «О растительном мире», Лесной кодекс Украины и иные нормативно-правовые акты.

Объединение подзаконных нормативно-правовых актов в двух перечисленных группах законодательных актов в новый правовой акт в виде Положения, дает возможность сделать его настольной книгой для всех практических работников, имеющих отношение к растительно-правовым нормам и повысить, тем самым, эффективность их использования в правоприменительной практике. Такой консолидированный правовой акт выгодно бы отличался от многочисленных правовых актов подзаконного уровня о защите растений и растительном мире. По такому же методу можно осуществлять консолидацию эколого-правовых норм, расположенных в подзаконных правовых актах по другим вопросам охраны природной среды.

Анализ законодательства об охране окружающей среды указывает на возможность использования всех способов его систематизации: инкорпорации, кодификации, консолидации. Однако наиболее оптимальная систематизация норм права по охране окружающей среды может быть достигнута только в процессе подготовки и принятия Экологического кодекса Украины как единого и комплексного нормативного акта, в котором будут сосредоточены не только охранительные нормы права, но и все иные, относящиеся к регулированию экологических отношений. Охранительные же нормы в таком кодексе могли бы быть сосредоточены в специальном разделе об охране окружающей среды.

Сейчас реализовать высказанные предположения весьма затруднительно как раз из-за того, что систематизация экологического законодательства с использованием инкорпорации, кодификации и консолидации фактически находится только в стадии становления, идти в этом направлении необходимо путем продолжения издания инкорпоративных сборников экологического законодательства Украины, консолидированных правовых актов по отдельным аспектам экологических правоотношений и внесении изменений в Закон «Об охране окружающей природной среды» на период до принятия Экологического кодекса. Тем более, что внесение изменений и дополнений в указанный закон предусматривается Основными направлениями государственной экологической политики (п. 64).

При кодификации законодателя допускают, на наш взгляд, ряд просчетов. Особо следует обратить внимание на недостаточно обоснованную с теоретических и практических позиций практику кодификации природоресурсового законодательства, которая осуществляется иногда не путем совершенствования действующих кодексов, а путем издания все новых и новых законов. Например, в действующем Земельном кодексе Украины имеется лишь одна статья об аренде земли, но наряду с этим принимается закон об аренде земли. В отличие от Земельного кодекса в Законе «Об аренде земли» более подробно регулируются все основные вопросы аренды земли. А ведь в интересах систематизации земельного законодательства и потребностей практики можно было бы ст. 93 Земельного кодекса развернуть в специальную главу, посвященную правовым нормам об аренде земли. Это было бы во всех

отношениях удобно. В связи с этим при издании новых законов по экологическим вопросам целесообразно было бы полнее насыщать базовые законы (кодексы) правовыми нормами, делая их более универсальными, компактными и гармонично вписывающимися в систему экологического законодательства Украины. Кстати, по такому пути идет кодификация уголовно-правовых, административно-правовых норм права, где вновь принятые на уровне законов нормы права дополняют и обогащают базовые законы. Это отвечает и потребностям практики. В частности, у правоприменительных органов появляется возможность более оперативно отыскивать в едином нормативно-правовом акте необходимую норму права для решения той или иной жизненной ситуации.

Другим негативным фактором, воздействующем на качество систематизации экологического законодательства, является то, что существенное обновление действующих кодексов и законов, являясь делом чрезвычайно важным и сложным, должно учитывать общественные и общегосударственные идеалы и потребности, а не отраслевые или интересы каких-то научных школ или отдельных личностей. [5 с. 11]

Общепризнанным в науке является положение о том, что в правовом государстве все наиболее важные общественные отношения должны регулироваться правовыми нормами, содержащимися в законе. В ныне действующих кодексах и законах по вопросам экологии содержится непомерно много поручений соответствующим органам исполнительной власти о принятии подзаконных нормативных актов по отдельным вопросам, что обязывает эти органы принимать все новые и новые правовые акты подзаконного характера. Анализ структуры законодательства Украины по годам независимости нашего государства свидетельствует о стойкой тенденции к снижению удельного веса законов и росту других нормативно-правовых актов. [6] Эта тенденция в полной мере относится и к экологическому законодательству. Например, после принятия Лесного кодекса Украины было принято около 20 подзаконных нормативных актов (положений, правил, инструкций и т.д.); аналогичное положение и с принятием подзаконных нормативных актов после принятия Земельного, Водного, Недрового кодекса. Можно ли сократить этот поток подзаконных нормативных актов? Представляется, что такая возможность имеется у Верховной Рады, но необходимо несколько перестроить работу по подготовке проектов законов для их рассмотрения парламентом страны.

Увеличение количества принимаемых подзаконных актов заключается, по видимому, в том, что отдельные их положения еще не готовы для включения в законодательные акты. В таких случаях законодатель переносит решение непроработанных положений закона на будущее с помощью подзаконных нормативных актов.

В нынешних условиях полностью отказаться от принятия подзаконных нормативных актов было бы преждевременным, так как некоторые частные вопросы процедурного порядка целесообразно решать именно с помощью специальных подзаконных нормативных актов. Однако количество таких вопросов должно постепенно сокращаться за счет переноса части норм права, закрепленных в них и оправдавших себя на практике, в кодексы (законы), а другую часть, по возможности, объединять в консолидированный правовой акт.

**НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ**

Таким образом, систематизация экологического законодательства в сфере охраны окружающей среды является процессом сложным в теоретическом и практическом аспектах, который требует дальнейшего углубленного научного анализа и исследования.

Литература

1. О соотношении права и закона см.: Бобылев А.И. Современное толкование системы права и системы законодательства. – Государство и право. 1998, № 2, с. 22-27; Алексеев С.С. Прав: опыт комплексного исследования с. 254, 259-262.; О.Ф. Скакун. Теория государства и права (энциклопедический курс)
2. См.: Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования, Козловский А. Систематизация законодательства як гносеологічний процес – Право України. 2000, № 2
3. Теория государства и права / под ред. проф. С.С. Алексеева / М., Юридлит, 1985, Теория государства и права / под ред. А.И. Королева, Л. С. Явича / Ленинград, ЛГУ, 1987, О.Ф. Скакун. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. –Харьков: Эспада,2005, (840с.)
4. Закон Украины «Об экологической экспертизе» - Ведомости Верховной Рады Украины. 1995, № 8, ст. 54; Положение о Министерстве курортов и туризма Автономной Республики Крым, пункты 2.2.9, 2.2.10 – Ведомости Верховной Рады Автономной Республики Крым. 1998, № 9, ст. 708.
5. Опришко В.Ф. Систематизация законодательства дело тонкое. Голос Украины, 1999, 7 сентября.
6. Опришко В.Ф. Указанная работа, там же.

Поступила в редакцию: 11.10.2005 г.

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

УДК 347.2(477)

Рубаник В. Є.

ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УСРР 1922 Р.

Історик права, намагаючись відобразити у всій сукупності процес правових змін за деякий визначений період часу і роблячи спробу не обмежуватись відслідкуванням генези лише якоїсь однієї, цілком визначеної галузі права, а показати розвиток такого складного комплексного інституту, яким виступає інститут права власності, неодмінно буде повинен мати справу з цілісною системою даного суспільства на цьому конкретному, обраному ним відрізьку історичного поступу. Початок 1920-х років став для України і початком її сходження на свою Голгофу, черговим кроком до вже недалекого апогею в процесі насильного втягнення республіки в орбіту реалізації волі й інтересів нових апологетів створення (точніше, – відтворення) Великої Росії, в якій Українській СРР відводилось місце, за вдалим визначенням В.І.Семененка, “уділу в Московському князівстві по-більшовицьки” [1, с. 334]. Саме в цей період відбувається “крок назад” і вимушений (але однозначно тимчасовий – як зазначав і підкреслював вождь більшовиків, “НЕП ми вводимо все-рйоз і надовго, але не назавжди”) перехід від воєнно-комуністичних до майже економічних методів регулювання, часткова відмова від правового нігілізму і знов-таки вимушене визнання необхідності права як такого й у новому – радянському – суспільстві.

Один з ідеологів правової політики більшовиків, П.І. Стучка, ще в 1919 році писав: «Розуміючи право в буржуазному смислі, ми про пролетарське право і говорити не можемо, оскільки метою самої соціалістичної революції є усунення права, заміна його новим соціалістичним порядком» [2, с. 256], але вже на початку 20-х рр. виголошує прямо протилежну тезу: «З перемогою пролетаріату буржуазне право діалектично перетворюється у право нової якості, яке ми називаємо радянським» [3, с. 572].

П.І. Стучка зазначав, що настав момент приступити до кодифікації, до «зведення усього пролетарського права перехідного часу у систематичну збірку». Структура такої збірки, на думку П.І.Стучки, повинна була мати наступний вигляд: спочатку – конституція, далі – відділ соціального права (включаючи сімейне право і право соціального забезпечення). За сімейним правом мали йти майнові права, вірніше, скасування й обмеження цих прав (скасування приватної власності на землю, націоналізація землі і виробництва), а також «допустимість застосування пережитків приватної власності перехідного періоду». Завершувати збірку повинні були кодифікаційні норми трудового і міжнародного права. Об'єднані в кодекс норми мали складати “обов’язкове для всіх право, тоді як всі подальші узаконення

будуть являти собою лише самі загальні місця” [4, с. 269 – 270]. Визначаючи роль і місце Цивільного кодексу в системі радянського законодавства, П.І.Стучка писав: “Якщо Цивільний кодекс можна назвати взагалі викладенням в параграфах політичної економії даної епохи чи економічної політики даної класової держави, то радянський ЦК повинен явитись викладеною в параграфах ... політичною економією перехідного періоду, економічною політикою Радянської влади” [5, с. 411.].

Саме в такому руслі і відбувалась розробка перших кодексів радянського періоду. Як підкреслював В.А. Чехович, перша кодифікація радянського законодавства була своєрідним “матеріальним втіленням” курсу на революційну законність, проголошеного з переходом до нової економічної політики, наочним свідченням відмови від правового нігілізму перших пореволюційних років [6, с. 220.]. На думку Т.І. Ковальчук, ідея кодифікації тісно пов’язана з політичним розвитком держави: з самого початку ця ідея виникає як прояв влади і прослідковується від Юстиніана, в якого вже проявляється бажання показати велич римлян, і до Людовіка XIV, укази якого стали прообразом майбутньої кодифікації, проведеної Наполеоном; ця ідея простежується і в реформаторстві ХУІІІ ст. (Фрідріх Великий в Пруссії, Йосиф II в Австрії), і в подальші часи [7, с. 99.]. “Проведення кодифікації, – пише Т.І.Ковальчук, – пов’язане з соціальною кризою, коли з’явилась нагальна потреба зафіксувати нові правила соціальної поведінки та стабілізувати розвиток суспільства шляхом прийняття нового правового документа. ... Проведення кодифікаційних робіт пов’язувалось з необхідністю пригасити соціальний конфлікт чи з метою правового закріплення результатів боротьби найслабших чи середніх класів за звільнення від боргів чи переділ земель” [8, с. 101.]. Як підкреслював Ж.Фурре, наскільки кодифікація об’єднує націю на шляху соціального єднання, настільки ж вона роз’єднує суспільство в часи соціального вибуху. [9, Р.14.– Р. 11s.] Підтвердженням цієї тези стала і перша радянська кодифікація початку 20-х рр.

Перехід до нової економічної політики загальноприйнятним стало пов’язувати з широким допуском і активним використанням приватної ініціативи. Однак, це зовсім не означало, що і в правовому регулюванні вирішальна роль теж належала приватноправовим започаткуванням: навпаки, – ті граничні межі, до яких правляча партія погоджувалась і могла дозволити поширення приватногосподарської ініціативи, ще на початковому етапі НЕПу відразу були чітко і недвозначно окреслені. “Обмежувачами” виступили, перш за все, “Декларация основных частных имущественных прав, признаваемых РСФСР”, прийнята ІІІ сесією ВЦВК ІХ скликання 22 травня 1922 р. [10, Ст. 423] і її аналог в Українській СРР – постанова ВУЦВК від 26 липня 1922 р. “Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР” [11, Ст. 492.]. За визначенням О.В.Дзери, російський декрет та українська постанова були прийняті для врегулювання взаємовідносин між державними органами і приватними особами та їх об’єднаннями, а також з метою проголошення певних майнових прав громадян і гарантій захисту цих прав [12, с. 40.]. Цими актами під суворий контроль ставились будь-які угоди, внаслідок яких могло виникати чи встановлюватись право власності на нерухоме майно, допускалось лише користування нерухомістю на засадах орен-

ди; коло об'єктів права приватної власності обмежувалось рухомим майном, не вилученим з цивільного обігу. Аналізуючи постанову ВУЦВК від 26 липня 1922 р., В.Д. Гончаренко наголошував, що в галузі майнових прав громадянам надавалися: а) право власності на денационалізовані будівлі як у містах, так і в сільській місцевості, з правом відчуження цих будівель і з передачею покупцеві права оренди земельної ділянки під будівлею; б) право забудови – як у місті, так і в сільській місцевості – на основі угод з виконкомми місцевих Рад, на строк не більше 49-ти років; в) право власності на рухоме майно, до якого відносились промислові і торгівельні підприємства, засоби виробництва, знаряддя праці, товари, грошові капітали, предмети домашнього господарства і особистого вжитку; г) право застави зазначеного майна; д) авторське і винахідницьке право, право на товарний знак; е) право спадкування за законом і за заповітом – при умові, що спадковане майно у грошовому вираженні не перевищує 10 тис. руб. золотом [13, с. 193-194]. В постанові ВУЦВК зазначалось, що вона не має зворотної сили, тобто не поновлює права власності, яке виникло в період до жовтня 1917 р., не скасовує експропріації (соціалізації, муніципалізації, реквізиції, конфіскації) власності на основі “революційного права” і не надає правових підстав колишнім власникам експропрійованого майна вимагати його повернення [14, Ст. 492.].

Декларація ВЦВК РСФРР від 22 травня 1922 р. проголошувала основні принципи положення правового регулювання майнових прав, однак – без конкретної регламентації окремих категорій цих прав, що визнавалися декларацією. Розгорнуте ж врегулювання майнових прав, і в першу чергу – права власності, повинне було віднайти своє втілення у Цивільному кодексі, розробку якого заключним (VI) розділом декларації від 22 травня 1922 р. було покладено на Президію ВЦВК і Раднарком РСФРР. Окрім кодексів, передбачалось також до п'ятої річниці революції укласти Повний збір законів РСФРР [15, с. 99.] – мабуть, ніяк не давали спокою більшовицьким лідерам лаври графа М.М.Сперанського !..

Яким шляхом передбачалось це робити, без будь-яких умовностей визначив сам В.І. Ленін у двох листах у лютому 1922 р. 20 лютого він пише листа Д.І. Курському “О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики” [16, с. 396 – 400], зазначаючи на самому початку: “Не размножать, только показывать под расписку, не дать разболтать, не проболтать перед врагами”. І, відразу беручи бика за роги, ставить завдання: “Теперь особенно боевая роль выпадает на долю НКЮста; ... Усиление репрессии против политических врагов Соввласти и агентов буржуазии (в особенности меньшевиков и эсеров); проведение этой репрессии ревтрибуналами и нарсудами в наиболее быстром и революционно – целесообразном порядке; обязательная постановка ряда образцовых (по быстроте и силе репрессии; по разъяснению народным массам, через суд и через печать, значения их) процессов в Москве, Питере Харькове и нескольких других важнейших центрах; воздействие на нарсудей и членов ревтрибуналов через партию в смысле улучшения деятельности судов и усиления репрессии; – всё это должно вестись, упорно, настойчиво, с обязательной отчетностью (самой краткой, в телеграфном стиле, но деловой и аккуратной, с обязательной статистикой того, как карает и как учится карать НКЮст ... Подтянуть, встряхнуть, перетряхнуть нарсуды и научить их карать беспощадно,

вплоть до расстрела, и быстро за злоупотребления новой экономической политикой, это долг НКЮста. За это он отвечает” [17, с. 396-397]. А оцінювати діяльність кожного члена колегії НКЮсту Ленін приписує “ после справки: ... скольких бюрократов ты закатал в тюрьму за бюрократизм и волокиту? скольких купцов за злоупотребление непо ты подвёл под расстрел? ... Не можешь ответить на этот вопрос? – значит ты шалопай ...” [18, с. 398] І далі, визначаючи шляхи створення нового цивільного законодавства, вказує: “Не перенимать (вернее, не дать себя надуть тупоумным и буржуазным старым юристам, кои перенимают) старое, буржуазное понятие о гражданском праве, а создавать новое. Не поддаваться Наркоминделу, который “по должности” тянет линию “приспособления к Европе”, а бороться с этой линией, вырабатывать новое гражданское право, новое отношение к “частным” договорам и т. п. Мы ничего “частного” не признаём, для нас всё в области хозяйства есть публично – правовое, а не частное. ... Отсюда – расширить применение государственного вмешательства в “частноправовые” отношения; расширить право государства отменять “частные” договоры; применять не *corpus juris homani* к “гражданским правоотношениям”, а наше революционное правосознание; показывать систематически, упорно, настойчиво на ряде образцовых процессов, как это надо делать с умом и энергией; через партию шельмовать и выгонять тех членов ревтрибуналов и нарсудей, кои не учатся этому и не хотят понять этого”. Завершуючи свої настанови, Ленін підкреслює: “...Если НКЮст не докажет рядом образцовых процессов, что он умеет ... карать не позорно-глупым, “коммунистически-тупоумным” штрафом в 100 – 200 миллионов, а расстрелом, – тогда НКЮст ни к чёрту не годен ...” [19, с.400].

Коли ж 21 лютого 1922 р. при розгляді проекту ЦК на засіданні Раднаркому РСФРР приписи Леніна щодо цього кодексу були піддані сумніву неекстремістськи налаштованими членами уряду, він відразу, наступного дня, пише нового листа – на цей раз адресувавши його В.М.Молотову і аж ніяк не стримуючи себе у виразах: “Обращаю внимание на то, что вчера в Совнаркоме совершенно изгадили, как мне сообщает тов. Горбунов, гражданский кодекс. Именно те предостережения, которые я делал в письме Курскому, оказываются не принятыми во внимание.” І знову наголошує, що головним завданням є “полностью обеспечить интересы пролетарского государства с точки зрения возможности контролировать (последующий контроль) все без изъятия частные предприятия и отменять все договоры и частные сделки, противоречащие как букве закона, так и интересам трудящейся рабочей и крестьянской массы. Не рабское подражание буржуазному гражданскому праву, а ряд ограничений его в духе наших законов” [20, с. 401].

Керуючись саме цими настановами, 31 жовтня 1922 р. четверта сесія ВЦВК ІХ скликання приймає Цивільний кодекс РСФРР і своєю постановою вводить його в дію з 1 січня 1923 р. [21, Ст. 904] На основі Цивільного кодексу РСФРР і в повній відповідності з його засадничими принципами НКЮ УСРР створює проект ЦК Української СРР, який по суті являв собою цілковите запозичення російського кодексу: ЦК УСРР містив ті ж 435 статей, що і ЦК РСФРР, а зміст усіх статей був абсолютно тотожним [22, с. 29-30]. Постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. Цивільний кодекс УСРР вводився в дію з 1 лютого 1923 р. [23, Ст. 780]

В цій постанові вказувалось, що: а) ніякі спори у цивільних правовідносинах, які виникли до 7 листопада 1917 р., не будуть прийматись до розгляду ні судовими, ні іншими установами УСРР; б) спори, що виникли в період від 7 листопада 1917 р. до 1 лютого 1923 р., регулюються законодавством, яке діяло в момент їх виникнення; в) оскільки правовідносини, які допускались чинними на момент їх виникнення законами, врегульовувались останніми недостатньо повно, до таких правовідносин застосовуються норми ЦК 1922 р.; г) допускалось поширювальне тлумачення норм ЦК – у випадках, коли це вимагалось “необхідністю охорони інтересів держави і трудящих мас”; не підлягає ніякому сумніву (а практика багаторазово підтверджувала це), що під таке визначення можна було підвести будь-що і пояснити це зазначеною “необхідністю”; д) тлумачення постанов кодексу на основі законів “повалених урядів” і практики дореволюційних судів заборонялось; е) загальна позовна давність у три роки поширювалась і на правовідносини, які виникли до введення у дію ЦК УСРР. Вельми показовим був п. 8 постанови, згідно якого права громадян іноземних держав на вільне пересування територією УСРР, обрання ними професій, відкриття і придбання торгівельно-промислових підприємств, надбання речових прав на будівлі і землю могли бути обмеженими постановами відповідних центральних відомств УСРР за узгодженням з Наркоматом зовнішніх справ.

Не менш значимою була і ст. 1 ЦК, в якій визначалось, що “цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються у протиріччі з їх соціально – господарським призначенням”. Ст. 2, яка містила постанову про те, що спори щодо цивільних прав вирішуються у судовому порядку, у примітці до цієї статті відразу ж виводила з-під судового розгляду майнові спори між державними органами, зазначаючи, що такі підлягають розгляду і вирішенню в порядку, встановленому окремими постановами.

Досить нетривіальним був і перелік підстав для визнання особи недієздатною: ч. 3 ст. 8 ЦК визначала, що особа могла бути оголошена недієздатною, якщо вона „надмірним марнотратством розоряла майно, що знаходилось у її розпорядженні”. При цьому ні визначень, що є „марнотратством”, а тим більше – „надмірним”, ні навіть будь-яких згадок про це в тексті ні тут, ні далі не було.

Норма ст. 20 встановлювала порядок, за якого майно, вилучене з цивільного обороту, могло виступати як об’єкт цивільного регулювання лише в тих випадках, коли це прямо і позитивно вказувалось законом. Земля згідно ст. 21 проголошувалась надбанням держави і не могла бути предметом цивільного обороту; володіння землею допускалось виключно на праві користування. А примітка до цієї статті містила вказівку на те, що зі скасуванням приватної власності на землю відміняється і поділ майна на рухоме і нерухоме.

У ст. 22 наводився перелік майна, вилученого з приватного обороту і зазначалось, що все це майно не підлягало відчуженню, не могло бути предметом застави, а також не могло бути обернене на задоволення кредиторів в порядку стягнення. До такого майна законодавець відносив: а) промислові, транспортні і інші підприємства в цілому; б) промислові заклади (фабрики, заводи, копальні тощо); в) устаткування промислових підприємств; г) рухомий склад залізниць, морські і річкові судна і літальні апарати; д) споруди залізниць, водного і повітряного транспорту, народного

зв'язку (телеграфного, телефонного і радіоустановки загального користування), гідротехнічні і призначені для обслуговування товарообміну споруди (елеватори, холодильники тощо), а рівно електричні установки загального користування; е) комунальні споруди; є) будівлі. У ст. 23 визначалось, що із приватного обороту є вилученими зброя, вибухові речовини, військове спорядження, анульовані цінні папери, спиртні напої вище встановленої законом міцності і сильнодіючі отрути; порядок же придбання мисливської зброї і боеприпасів до неї регулювався окремими правилами. Золото, срібло, платина і метали платинової групи в монеті, злитках і сирому вигляді, іноземна валюта, виписані в іноземній валюті платіжні документи (векселі, чеки, переводы тощо), іноземні фондові цінності (акції, облігації, купони до них і т. п.) могли бути предметом угод виключно в межах, визначених спеціальним законодавством (ст. 24).

Ст. 52 виділяла власність: а) державну (націоналізовану і муніципалізовану); б) кооперативну; в) приватну. У ст. 53 законодавець визначив, що земля, її надра, ліси, води, залізниці загального користування можуть бути виключно власністю держави, а в ст. 54 давав перелік об'єктів права приватної власності, до яких відносив: ненаціоналізовані будівлі, заклади торгівлі, промислові підприємства, що мали найманих робітників у кількості, яка не перевищувала передбаченої особливими законами, засоби і знаряддя виробництва, гроші, цінні папери і інші цінності, в тому числі золота і срібна монета і іноземна валюта, предмети домашнього вжитку і особистого споживання, товари, продаж яких не заборонено законом, і всяке інше майно, не вилучене з цивільного обороту. Згідно норми ст. 55 підприємства, в яких кількість робітників перевищувала встановлені законом обмеження, телеграф і радіотелеграф, рівно як і інші споруди, що мали державне значення (хоча, знов-таки, ніякого визначення цього терміну кодекс не містив), могли бути предметом приватної власності не інакше, як на основі концесії, отриманої від уряду.

ЦК у ст. 57 визначав, що законно існуючі кооперативні організації можуть володіти різного роду майном нарівні з приватними особами. Промислові підприємства, які були організовані або придбані кооперативними організаціями в порядку, встановленому законом про відповідний вид кооперації, могли згідно норми цієї статті перебувати у власності зазначених кооперативних організацій незалежно від кількості зайнятих на підприємстві найманих робітників – цим встановлювались переваги правового режиму кооперативної власності.

Норма ст. 58 вказувала, що власнику в межах, визначених законом, належить право володіння, користування і розпорядження належним йому майном; у примітці до статті зазначалось, що розпорядження державним майном, здійснюване органами держави, обмежується правилами ст. 22 ЦК і положенням про відповідні органи. Ст.ст. 59-60 містили норми, якими визначався порядок охорони і захисту права власності, у ст.ст.61-65 встановлювався правовий режим спільної власності; ст.ст. 66-67 визначали порядок і момент переходу права власності; норма ст. 68 передбачала перехід у власність держави безгосподарного майна, а норми ст.ст. 69-70, даючи визначення реквізиції і конфіскації, встановлювали підстави, умови і порядок їх проведення; ст.ст. 71-84 регламентували право забудови, визначаючи, що відведення земельних ділянок у містах під будівництво житлових будинків

здійснюється на чітко встановлений строк (для дерев'яних будинків – 50 років, для побудованих з дерева і цегли – 55 років, для цегляних – 60 років), після якого будинки переходять у житловий фонд місцевих Рад. В сільській місцевості будинки і господарські будівлі зводились на праві власності.

Намагаючись в цілому оцінити Цивільний кодекс УСРР 1922 р., не можна не зазначити, що він став етапним кроком у розвитку українського цивільно-правового регулювання, яке, за оцінкою В.А. Чеховича, «об'єктивно відповідало тим історичним і соціально-економічним умовам, що склались в період НЕПу» [24, с. 221]. З іншого боку, ЦК 1922 р. став першою реально діючою в межах адміністративно визначеної території української держави кодифікаційною збіркою цивільно-правових норм.

Якщо ж зробити спробу виділити характерні риси й особливості правового регулювання відносин власності у Цивільному кодексі УСРР 1922 р., то, поділяючи загалом точку зору О.В. Дзери з цього приводу [25, с. 43-44], до них можна віднести: а) визнання трьох видів (форм) власності і наявності багатокладності в економічно-господарській сфері; б) чітке визначення кола об'єктів права державної, кооперативної і приватної власності; в) встановлення, а в ряді випадків – пряме обмеження правомочностей власника; г) розрізнення правових режимів державної, кооперативної і приватної власності з наданням прямих законодавчо закріплених переваг двом першим видам (формам) як “соціалістичним”; д) пряме визначення кола об'єктів права власності, вилучених з цивільного обороту повністю; е) встановлення особливого правового режиму для чітко визначених окремих видів майна; є) введення інституту “права забудови”, яким обмежувалось право власності на житловий будинок; ж) закріплення принципу примату політики над економікою і правом; з) відсутність стабільності правових норм, часті зміни законодавства – як шляхом введення нових редакцій вже існуючих статей, так і через створення нових і доповнення ними ЦК; и) нічим і ніяк не обмежене втручання партійних органів у розробку засад і практичне здійснення правової політики у всіх її проявах.

Тим не менш, звернення до досвіду кодифікаційної роботи 1920-х рр., а в деяких випадках і можливість прямого запозичення як безпосередньо самого досвіду, кодифікаційної техніки, а інколи – й окремих норм, якими врегульовувались цивільні правовідносини періоду багатокладності економіки, – все це, на наш погляд, робить далеко не безкорисним детальний аналіз правотворчості в такий, здавалось, досить віддалений від нас час.

Література

44. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). Харків: Основа, 1995
45. Стучка П.И. Пролетарское право // Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. – Рига, 1964
46. Там же.
47. Там же
48. Стучка П.И. Государство и право в период социалистического строительства // Избранные труды по марксистско-ленинской теории права. – Рига, 1964.
49. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра:Генеза, 1996.

ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УСРР 1922 Р.

50. Ковальчук Т.І. Ідея кодифікації: історичний досвід // Правова держава: Щорічн. наук. праць / Ін-т держ. і права НАН України. – Вип. 9. – К.: Ін Юре, 1998.
51. Там же.
52. J.Fourge. Les codifications recentes et l'unité du droit. Petites affiches 18 nov. 1985. – №138.
53. СУ РСФСР. – 1922. – № 36.
54. ЗУ УСРР. – 1922. – № 31.
55. Право власності в Україні: Навч. посібн. / О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова, О.А.Підпригора та ін.; За заг. ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
56. Гончаренко В.Д. Держава і право України в умовах нової економічної політики (1921– початок 1929 рр.): Основні риси права // Історія держави і права України: У 2-х ч.– Ч. 2./ А.Й.Рогожин, М.М.Страхов, В.Д.Гончаренко та ін. – К.: Ін Юре, 1996..
57. ЗУ УСРР. – 1922. – № 31.
58. Новицкий И.Б. История советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1957.
59. Ленин В.И. О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики: Письмо Д.И.Курскому, 20.02.1922г. // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 44.
60. Там же.
61. Там же.
62. Там же.
63. Ленин В.И. Письмо в Политбюро ЦК РКП(б) о гражданском кодексе РСФСР, 22 февраля 1922 г. // Полн. собр. соч. – Т. 44
64. СУ РСФСР. – 1922. – № 71.
65. Радянська Україна. – 1926. – № 13/13.
66. ЗУ УСРР. – 1922. – № 55
67. Чехович В.А. Вказ. праця.
68. Дзера О.В. Вказ. праця.

Надійшла до редакції: 08.11.2005 р.

УДК 347

Карабань В. Я.

ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВИРІШЕННІ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Вітчизняна практика правозастосування донедавна не визнавала необхідним мотивування судових рішень посиланнями на положення Конституції. За радянських часів конституція визнавалась більше політичним та ідеологічним документом, ніж нормативно-правовим актом. Зазначається навіть на фіктивність конституційно-правового регулювання за радянських часів [1, с. 47]. Цікаво, що аналогічну оцінку положенням радянських конституцій дає американський автор Р.А. Познер [2, с. 16]. Ситуація різко змінилася, коли 28 червня 1996 р. було прийнято нову Конституцію України. Положення Конституції були визнані такими, що формулюють норми прямої дії. Проте, визнання Конституції актом прямої дії не означає, що в усіх випадках усі суди мають беззастережно застосовувати Конституцію України та не мають права застосовувати закони та інші нормативно-правові акти, що суперечать Конституції.

Скоро буде десять років після прийняття постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” [3]. Ця постанова значною мірою і позитивно вплинула на розвиток правосуддя. Але ж є потреба в новому осмисленні цієї проблематики та у відповідному коригуванні як названої постанови, так і судової практики в цілому, з урахуванням як накопиченого досвіду, так і змін у законодавстві.

Є потреба і в підготовці теоретичного підґрунтя для внесення можливих змін у закони та Конституцію з метою усунення суперечностей, що виникають при застосуванні Конституції, та більш визначеного вирішення питання про застосування Конституції при здійсненні правосуддя судами загальної юрисдикції.

Фундаментальним і безспірним має бути визнане положення про те, що правові норми, сформульовані в Конституції, мають застосовуватись як норми прямої дії при розгляді справ Конституційним Судом України. Щодо інших судів таке беззастережне твердження не відповідало б особливостям Конституції як нормативно-правового акта. Суди загальної юрисдикції можуть застосовувати норми, сформульовані в Конституції, як норми прямої дії перш за все у випадках, коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації відповідних відносин законом (зауважимо, що фактична наявність додаткової регламентації відповідних відносин законом слід визнавати завжди необхідною регламентацією. Наприклад, правило ст. 124 Конституції про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають в державі, не виключає обов'язковості правових форм вирішення колективних трудових спорів, встановлених Законом “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”. Твердження про те, що наведене положення названого Закону не повинне застосовуватись, оскільки супереч-

*ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
ПРИ ВИРІШЕННІ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ*

чить положенню Конституції, яке не потребує додаткової регламентації, навряд чи може бути визнане прийнятним).

На цей випадок прямого застосування Конституції прямо зазначається в згаданій постанові Пленуму Верховного Суду України. Отже, застосування положень Конституції України, що не потребують конкретизації, за фактичної відсутності такої конкретизації, не передбачає оцінки закону чи іншого правового акту, питання про конституційність якого належить до повноважень Конституційного Суду, на предмет його відповідності Конституції. Це питання виникає стосовно положень, які потребують такої конкретизації або фактично конкретизуються в законах.

Поділ положень Конституції на такі, що потребують і не потребують конкретизації, з теоретичної точки зору викликає істотний інтерес. В Україні, як і на всьому пострадянському просторі, немає достатнього досвіду застосування положень конституцій загального змісту (положень, що потребують конкретизації в законі). Тому, наприклад, російський правознавець Н.С. Малєїн положення Конституції Російської Федерації називає правовими принципами та поділяє їх на принципи-норми (конкретні: заборона позбавлення громадянства; неопубліковані закони не застосовуються; заборона позбавити майна інакше, ніж за рішенням суду; презумпція невинуватості) і принципи-законоположення (наприклад, материнство і дитинство знаходяться під захистом держави; кожен зобов'язаний охороняти природу тощо) [4, с. 13]. Не було ніякої необхідності для позначення першої із двох груп наведених положень використовувати термін "принципи-норми". Це – звичайні правові норми, включені в текст Конституції. Їх вища юридична сила та принципове значення для налаштування життя суспільства самі по собі не є достатніми для того, щоб називати їх принципами, тому що і в теорії, і в практиці є проблема застосування принципів як таких положень, що потребують конкретизації. Що стосується названих Н.С. Малєїним норм-принципів, то вони застосовуються як будь-які правові норми, що включені до Конституції та не потребують додаткової конкретизації. Тому і Н.С. Малєїн пише: "Якщо суд визнає невідповідність нормативного акту (закону) принципу-нормі, він зобов'язаний вирішити справу на підставі норми-принципу [4, с. 13]. Зауважимо, що стосовно наших вітчизняних реалій такий висновок був би неправильним.

Що стосується принципів, які Н.С. Малєїн називає законоположеннями, то проблема їх застосування є надзвичайно складною. Відповідно до п. 1 розділу XV "Перехідні Положення" Конституції України закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції. Отже, всі акти законодавства, що прийняті до 28 червня 1996 р., у тому числі закони, втратили чинність у частині, що суперечить Конституції, і застосовуватись не можуть. Пленум Верховного Суду України також роз'яснює, що в таких випадках положення Конституції України підлягають прямому застосуванню. Виникає питання про те, чи маються тут на увазі також положення Конституції, які Н.С. Малєїн назвав принципами-законоположеннями? Відповідь на це питання залежить від рівня кваліфікації та умов роботи судів. Сьогодні покласти на суди загальної юрисдикції, в тому числі на суди першої інстанції, обов'язок застосовувати положення Конституції найбільш загального змісту – це було б для них навряд чи

посильно, в тому числі і тоді, коли йдеться про раніше прийняті закони, що увійшли в суперечність з Конституцією. Складно собі уявити, що місцевий суд загальної юрисдикції не буде застосовувати закон, прийнятий до 28 червня 1996 р., з тієї причини, що він не відповідає положенню ст. 1 Конституції України про правовий і соціальний характер нашої держави або положенню ст. 3 Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні вищими соціальними цінностями.

Далі Верховний Суд України роз'яснює, що положення Конституції підлягають прямому застосуванню, коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України, а також коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України. Тут помітна відсутність однакового підходу до вирішення питання про можливість застосування різних правових актів, що суперечать Конституції. По-перше, поряд називаються нормативно-правові акти Верховної Ради і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, які мають різний правовий режим. Вирішення питань про відповідність Конституції України правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим належить до повноважень Конституційного Суду України (п. 1 ст. 150 Конституції України), а справи про відповідність Конституції правових актів Ради Міністрів Автономної Республіки Крим Конституційним Судом вирішуватись не можуть. Логічним було б визнати, що у разі невідповідності Конституції України правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим суд має діяти в такий же спосіб, в який він діє при виявленні невідповідності Конституції інших актів, справи про конституційність яких належать до повноважень Конституційного Суду. Що стосується правових актів Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, то при виявленні їх невідповідності Конституції України, доцільним було б діяти так, як при виявленні невідповідності Конституції інших правових актів, справи про відповідність яких Конституції не належать до повноважень Конституційного Суду.

Одинаковий підхід не здійснюється і в зв'язку з зазначенням у згаданій постанові на необхідність прямого застосування Конституції у разі невідповідності Конституції указів Президента України. Як укази Президента, так і постанови Кабінету Міністрів України, можуть бути предметом розгляду в Конституційному Суді на предмет їх відповідності Конституції. То і питання про те, як має діяти суд загальної юрисдикції при виявленні невідповідності такого нормативно-правового акту Конституції має вирішуватись стосовно актів Кабінету Міністрів так же, як і стосовно указів Президента.

Слід погодитись з Верховним Судом в тому, що за наявності необхідності в додатковій регламентації законом відносин, врегульованих Конституцією, застосуванню в судах загальної юрисдикції підлягає лише закон, який не суперечить Конституції. Безумовно, це положення слід застосовувати до всіх правових актів, питання про відповідність яких Конституції згідно ст. 150 Конституції України належить до повноважень Конституційного Суду. Але ж із наведеного положення не можна робити

*ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
ПРИ ВИРІШЕННІ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ*

такий висновок, що суд загальної юрисдикції, виявивши невідповідність Конституції закону чи іншого правового акту, вирішення питання щодо конституційності якого належить до повноважень Конституційного Суду, має прямо застосовувати положення Конституції, що не потребують додаткової регламентації та не застосовувати положення акту, питання про відповідність якого Конституції належить до повноважень Конституційного Суду, та який не відповідає Конституції.

Якщо така суперечність виявлена, суд загальної юрисдикції не застосовує положення Конституції, якому суперечить закон, а зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом питання про відповідність Конституції закону чи інших нормативно-правових актів, питання про конституційність яких підсудні Конституційному Суду. Таке роз'яснення дає Верховний Суд України. Його доречно було б поширити і на інші нормативно-правові акти, питання про відповідність яких Конституції належить до повноважень Конституційного Суду.

Далі виникає питання про можливу невідповідність Конституції України нормативно-правових актів, питання про неконституційність яких не належить до повноважень Конституційного Суду. Ст. 21 Цивільного кодексу України надає суду право визнати незаконним і скасувати нормативно-правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси. При цьому не визначається те, які ж нормативно-правові акти можуть бути оспорені в суді та суперечність яким нормативно-правовим актам є підставою для визнання оспорюваного акта незаконним та для його скасування. Із ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства випливає, що предметом розгляду в адміністративному суді можуть бути справи щодо законності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим. При цьому не виключається пред'явлення вимоги про визнання таких актів незаконними та про їх скасування з мотивів їх невідповідності Конституції України. Юридичні особи та суб'єкти підприємництва можуть оспорювати правові акти на підставі ст. 12 Господарського процесуального кодексу.

Виходячи із змісту цих нормативно-правових актів, слід визнати, що підставою для визнання незаконним та скасування нормативно-правового акту, питання про конституційність якого не належить до повноважень Конституційного Суду, з мотивів невідповідності такого акту Конституції, має вирішуватись в загальному порядку. Між тим, в загальному порядку доцільно було б вирішувати тільки питання щодо невідповідності такого нормативно-правового акту тим положенням Конституції, які не потребують конкретизації. В решті не можна не враховувати ту обставину, що Конституція переважно формулює найбільш загальні положення, які підлягають застосуванню лише Конституційним Судом. Невипадково, що виявились розбіжності в тлумаченні ст. 1 Конституції про демократичну, соціальну, правову державу. В науково-практичному виданні стверджується, що законодавець, закріплюючи це положення, не стільки констатував реальний стан держави, скільки

висловив прагнення і створив конституційні передумови для подальшої реалізації названих принципів [1, с. 10]. Тим часом, Конституційний Суд на підставі положення про соціальний і правовий характер держави визнав неконституційним положення Закону “Про Державний бюджет України на 2001 рік” в частині зупинення дії положень деяких законодавчих актів щодо надання пільг, компенсацій і дотацій для певних категорій громадян [5]. І він мав повноваження на вирішення такої справи на відміну від суду загальної юрисдикції, який, на думку автора цієї статті, не може визнати нормативно-правовий акт міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади незаконним та скасувати його в зв’язку з невідповідністю такого акта положенням Конституції, що потребують конкретизації.

Водночас треба враховувати, що ст. 19 Конституції формулює положення, яке (в частині способів встановлення повноважень державних органів, в тому числі і органів, питання про конституційність нормативно-правових актів яких не може бути предметом розгляду в Конституційному Суді), не потребує конкретизації. Тому, якщо такий державний орган при прийнятті нормативно-правового акту діяв на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами, то такий нормативно-правовий акт підлягає застосуванню за умови, що він не суперечить положенням Конституції, що не помправовим актам вищої юридичної сили. Отже, і в цьому випадку доцільно було б у зазначений спосіб обмежити право судів загальної юрисдикції на безпосереднє застосування положень Конституції, що потребують конкретизації. Аргументом проти обмеження права судів загальної юрисдикції може бути визнання положень Конституції нормами прямої дії. Але ж не можна не враховувати ту обставину, що численні положення Конституції, що за своїм змістом потребують конкретизації, формулюють настільки загальні положення, що їх пряме застосування судами загальної юрисдикції привело б до численних випадків неоднакового застосування одних і тих же положень Конституції. Із практики Верховного Суду США, конституційних судів інших країн добре відомо, що ними на підставі конституцій відповідних країн приймалися рішення на межі правозастосування та політики. Це обумовлено не стільки волею відповідних судів, а найбільш загальним змістом багатьох положень конституції будь-якої країни. Тому навіть формулювання частини другої ст. 8 Конституції “звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується” не слід тлумачити в такий спосіб, що будь-який місцевий чи апеляційний суд може не застосовувати закон, що суперечить Конституції, а за наявності такої суперечності – безпосередньо застосовувати Конституцію. Верховний Суд роз’яснив, що в таких випадках слід діяти інакше (зупиняти розгляд справи і т.д., на що вище зазначалось).

У зв’язку з викладеним виникає питання про застосування ст. 925 ЦК і ст. 315 ГК. Як відомо, Конституційний Суд України в рішення від 9 липня 2002 р. у справі № 1-2/2002 [6] визнав, що право громадян, осіб без громадянства, іноземців, юридичних осіб на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Не вважається обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист, за рішенням Конституційного Суду, лише встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за воле-

*ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
ПРИ ВИРІШЕННІ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ*

виявленням суб'єктів відповідних правовідносин. При цьому Конституційний Суд дав припис Верховній Раді і Кабінету Міністрів привести нормативно-правові акти у відповідність з вимогами ст. 124 Конституції України та її тлумаченням у названому рішенні, а не визнав відповідні положення законів та інших нормативно-правових актів неконституційними, оскільки розглядалась справа про тлумачення положень Конституції, а не про визнання актів неконституційними.

Однак рішення Конституційного Суду не було повністю виконане, а при прийнятті Цивільного і Господарського кодексів було встановлено обов'язкове пред'явлення претензії до перевізника як умову виникнення права на пред'явлення до нього позову в зв'язку з перевезенням вантажу, багажу або пошти. Таке ж правило, але тільки стосовно перевезення вантажу, встановлене ст. 315 ЦК (оскільки пошта у відносинах щодо перевезення також є вантажем, то ст. 315 ГК поширюється і на перевезення пошти). Суттєво те, що ст. 925 ЦК поширюється і на перевезення багажу. Оскільки багаж має належати пасажирові (це впливає із п. 4.11 Правил перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України [7]), чинність ст. 925 ЦК поширюється і на відносини з участю фізичних осіб, безумовне право яких на судовий захист впливає із ст. 55 і 124 Конституції. І все ж це не може бути підставою для заперечення чинності ст. 925 ЦК (це ж стосується і ст. 315 ГК). Разом з тим і застосовувати ст. 925 ЦК і ст. 315 ГК суди загальної юрисдикції не вправі. Оскільки в процесі розгляду таких справ має виникнути питання про додержання позивачем обов'язкового претензійного порядку вирішення спору, встановленого названими статтями, суд повинен зупинити розгляд справи, як це передбачено п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя", та звернутись з мотивованою ухвалою до Верховного Суду з метою подальшого вирішення питання про конституційність ст. 925 ЦК і ст. 315 ГК.

Якщо Конституційний Суд визнає ст. 925 ЦК і ст. 315 ГК неконституційними в частині встановлення ними обов'язкового претензійного порядку вирішення відповідних спорів, не буде застосовуватись і правило ч. 3 ст. 925 ЦК про момент, з якого починається обчислення позовної давності. Застосуванню буде підлягати загальне правило ч. 1 ст. 261 ЦК, відповідно до якого перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права.

Звертає на себе увагу та обставина, що в процесуальних законодавчих актах не проводиться послідовно лінія щодо наслідків прийняття судового рішення на підставі законів та інших нормативно-правових актів, що суперечать Конституції. Стосовно розгляду справ у касаційному суді. Цивільний процесуальний кодекс підставою для скасування чи зміни судового рішення називає неправильне застосування закону, який не поширюється на дані правовідносини, або застосування закону, який не підлягав застосуванню (ст. 341). Інше положення встановлене ст. 11115 Господарського процесуального кодексу України стосовно підстав касаційного оскарження постанов Вищого господарського суду. Однією із таких підстав визнається застосування Вищим господарським судом закону чи іншого нормативно-правового акту, що суперечить Конституції. Підставою скасування постанов Вищого господарського суду визнається їх невідповідність, зокрема, Конституції (ст.

11119 ГПК). Що стосується Цивільного процесуального кодексу і Кодексу адміністративного судочинства, то застосування закону всупереч нормам Конституції не називається в них підставою для скасування судових рішень.

Ст. 11110 Господарського процесуального кодексу визнає підставою скасування Вищим господарським судом рішень місцевих та постанов апеляційних господарських судів неправильне застосування норм матеріального чи процесуального права. Щодо застосування Конституції тут не йдеться. На думку автора, розбіжності в підставах оскарження та скасування судових рішень, які (підстави) встановлені Цивільним процесуальним кодексом та Кодексом адміністративного судочинства, з одного боку, та Господарським процесуальним кодексом, – з іншого, є невиправдані. В принципі, можливе прийняття законодавцем одного або іншого варіанту. Надання Верховному Суду права оцінювати судові рішення та нормативно-правові акти, на яких вони ґрунтуються, на предмет відповідності Конституції, є припустимим. Та обставина, що нижчестоящі судові інстанції такого права зазвичай не мають, не є перешкодою для надання цього права Верховному Суду. Діяльність нижчестоящих судових інстанцій не може оцінюватись за кількістю скасованих судових рішень. Тому відсутність у Вищого господарського суду права скасовувати судові рішення з мотивів їх невідповідності Конституції та наявність такого права у Верховного Суду не можна оцінювати як явище ненормальне.

Наступне питання, пов'язане з застосуванням положень Конституції, стосується наслідків визнання неконституційним закону чи іншого акту, питання про конституційність якого належить до повноважень Конституційного Суду, або їх частини. Відповідно до частини другої ст. 152 Конституції закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані Конституційним Судом неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність. Якщо ж до цього дня на підставі закону чи іншого акту, що визнані неконституційними, було прийняте судове рішення, то ст. 152 Конституції не передбачає скасування судового рішення, оскільки судові рішення приймаються на підставі матеріального права, що було чинним на момент порушення права, яке є предметом захисту у суді. Тому твердження про те, що “не можуть також виконуватись і рішення правозастосовчих органів, що були прийняті відповідно до правового акту, визнаного пізніше неконституційним, а якщо виконання було розпочато, воно повинно бути припинене” [1, с. 767], не ґрунтується на законі. Якщо тільки Конституційний Суд не зазначив на преюдиційність рішення стосовно правовідносин, що виникли раніше внаслідок дії неконституційного акту, не буде підстав і для скасування судового рішення апеляційним чи касаційним судом, і для відмови у відкритті виконавчого провадження, і для його закриття. Втім, ст. 152 Конституції встановлює, що матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку. Це загальне правило доповнюється положенням ст. 74 Закону “Про Конституційний Суд України”, відповідно до якої Конституційний Суд може вказати на преюдиційність свого рішення при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акту.

**ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
ПРИ ВИРІШЕННІ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ**

Отже, у випадках, коли Конституційний Суд не зазначає в своєму рішенні на преюдіційність свого рішення, до моменту прийняття рішення Конституційним Судом, застосовується акти чи окремі його положення, визнані пізніше Конституційним Судом неконституційними. Тому Господарський процесуальний кодекс не передбачає можливості перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, які (рішення) ґрунтуються на акті чи окремих його положеннях, визнаних неконституційними. Інакше це питання вирішується в п. 4 ч. 2 ст. 361 Цивільного процесуального кодексу, який визнає підставою перегляду рішень або ухвал судів за нововиявленими обставинами встановлення Конституційним Судом неконституційності закону, іншого правового акту чи їх окремого положення, застосованого при вирішенні справи, за умови, якщо рішення ще не виконане. Це – доцільне обмеження. Очевидно, таке ж положення має бути включене і до Господарського процесуального кодексу.

За наявності спеціального правила ст. 112 Господарського процесуального кодексу України про підстави перегляду судових рішень (господарських судів) за нововиявленими обставинами не можуть застосовуватись положення п. 4 ч. 2 ст. 361 ЦПК. За таких умов є потреба в однаковому законодавчому вирішенні питання про можливість перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами стосовно рішень, ухвал, постанов господарських та інших судів. На думку автора, більш прийнятним є варіант, передбачений Цивільним процесуальним кодексом.

Отже, є потреба у подальшому науковому аналізі шляхів вдосконалення практики застосування Конституції при вирішенні судами цивільних справ та розробки пропозицій щодо внесення відповідних змін до законодавчих актів.

Література:

1. Конституція України: Науково-практичний коментар. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003.
2. Познер Р.А. Проблемы юриспруденции. – Х.: Акта, 2003.
3. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.96 № 9. – Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972-2002: Офіц. вид./ За заг. ред. В.Т. Маляренка. – К.: Видавництво "А.С.К.", 2003.
4. Маленин Н.С. Правовые принципы, нормы и судебная практика// Государство и право, 1966, №6.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" і підпункту 1 пункту 1 Закону України "Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів" (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 № 5-рп/2002// Офіційний вісник України, 2002, № 13, ст. 669.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю "Торговий Дім "Кампус Коттон клуб" щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 № 15-рп/2002// Офіційний вісник України, 2002, № 28, ст. 1333.
7. Правила перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 28.07.98 № 297// Офіційний вісник України, 1998, № 40, ст. 1506.

Надійшла до редакції: 28.04.2006 р.

УДК 347

Донська Л. Д.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ДІЯМИ В ПРОЦЕСІ КОНТРОЛЮ ТА ШКОДОЮ

Проблемність причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) в процесі контролю та шкодою умовлена двома чинниками. Першим із них є те, що спричинюючий імпульс при цьому іде зазвичай від бездіяльності, роль якої як причини є недостатньо ясною і на практиці і в теорії. Другим чинником є нездатність незалежною здійснення контролю породити певні наслідки без участі інших причин, а питання про причинний зв'язок при множинності причин залишається на цей час невирішеним. За таких умов інтереси учасників майнових відносин не отримують належного відображення в актах законодавства, а права, що закріплені в них, – належного захисту. Зауважимо, що обов'язок відповідних осіб здійснювати контроль може мати виключно цивільно-правовий характер, цей обов'язок може бути публічно-правовим, а може бути одночасно і публічно-правовим і приватно-правовим. В цій статті автор не буде зосереджуватись над особливостями відповідних правовідносин, оскільки її метою є аналіз причинного зв'язку.

Відповідно до ч. 22.6 ст. 22 Закону «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні» [1] обслуговуючий платника банк зобов'язаний перевірити відповідність номера рахунку платника і його коду (ідентифікаційного номера, за його наявності, тощо) та приймати цей документ до виконання тільки у разі їх збігу. Крім цього, обслуговуючий платника банк перевіряє повноту, цілісність та достовірність цього розрахункового документа в порядку, встановленому Національним банком України. У разі недотримання зазначених вимог відповідальність за шкоду, заподіяну платнику, покладається на банк, що обслуговує платника.

Національний банк України реалізував надане йому згадане вище повноваження та затвердив Указівки щодо заповнення реквізитів розрахункових документів на паперових носіях, їх реєстрів і заяви про відкриття акредитива (додаток 8 до Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті [2]). Відповідно до п. 2.3 названої Інструкції відповідальність за правильність заповнення реквізитів розрахункового документа, в тому числі номерів рахунків і кодів банків, суми податку на додану вартість і кодів бюджетної класифікації, несе особа, яка оформила цей документ і подала його до обслуговуючого банку. Крім того, Національний банк України приписав банкам перевіряти відповідність заповнення реквізитів розрахункових документів клієнтів вимогам зазначених Указівок (п. 2.4 названої Інструкції). При цьому в Інструкції повторюється правило про відповідальність банку за шкоду, заподіяну платнику (ініціатору переказу грошей).

Викладені положення актів законодавства виявляються вкрай складними для застосування. Ця складність дещо збільшується при здійсненні переказу грошей на рахунки нерезидентів в іноземній валюті. В таких випадках на уповноважені банки також покладається обов'язок перевірки відповідності заповнення реквізитів платіжних доручень в іноземній валюті та повернення платіжних доручень в

іноземній валюті без виконання, якщо в них хоча б один із реквізитів не заповнений або заповнений неправильно (п. 4.9 Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання [3]). Крім того, приписується, щоб резиденти при переказуванні коштів на користь нерезидентів у відповідних випадках додавали до платіжних доручень документи, що є цивільно-правовою підставою перерахування коштів – договори з нерезидентами, оформлені відповідно до вимог чинного законодавства України, або інший документ, який має силу договору, а також документи, які свідчать про фактично надані послуги, виконані роботи чи передані права інтелектуальної власності (п. 1 постанови Правління Національного банку України “Про переказування коштів у національній та іноземній валюті на користь нерезидентів за деякими операціями” [4]). У випадках, на які не поширюється чинність названої постанови, діють п. 4.4; 4.5; 4.10 названого вище Положення, що також передбачають обов’язок платника надавати уповноваженому банку документи, що підтверджують законність платежу, та обов’язок банку повернути платіжне доручення за відсутності таких документів.

Якщо йдеться про переказ грошей в межах України, то є ще одна сторона, що приймає участь у відповідних правовідносинах та несе певні обов’язки. Це – отримувач коштів, який у випадках, коли він є неналежним, зобов’язаний протягом трьох робочих днів від дати надходження повідомлення банку-порушника про здійснення помилкового переказу ініціювати переказ еквівалентної суми грошей банку-порушнику, за умови отримання повідомлення цього банку про здійснення помилкового переказу (ч. 35.1 ст. 35 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”).

Отже, зобов’язаними належне оформляти документи на переказ грошей і відповідальними за виконання цього обов’язку є клієнти банків – платники. Неналежне виконання зазначеного обов’язку може бути причиною настання шкідливих наслідків.

Іншою особою, дії чи бездіяльність якої стали причиною негативних наслідків неправильного переказу коштів, є банк, який неналежне виконав свій обов’язок перевірити правильність оформлення документа на переказ грошей, наявність та відповідність закону підстави для перерахування коштів. Є ще одна особа, бездіяльність якої знаходиться в причинному зв’язку із шкідливими наслідками, які виникли на боці платника внаслідок неправильного переказу грошей. Це – одержувач коштів, який не виконав свого обов’язку повернути безпідставно отримані гроші платникові в строк, передбачений ч. 35.1 ст. 35 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”.

Якщо як наслідок неправильного переказу коштів розглядати втрату платником грошової суми, що дорівнює сумі списаних з рахунку платника та неправильно перерахованих коштів, то у випадках неправильного перерахування коштів в межах України причинами мають визнаватись дії (бездіяльність) і самого платника, і банку, і одержувача коштів, тобто, наявним є причинний зв’язок між діями кожного із названих суб’єктів і втратою грошових коштів платником. Дії (бездіяльність) кожного

із цих суб'єктів мають ознаки правопорушення, що має цивільно-правове значення. Зазвичай цим діям (бездіяльності) притаманна ознака вини. Можна стверджувати, що стосовно кожного із цих суб'єктів може ставитись питання про їх цивільно-правову відповідальність.

Надалі вибір відповідальної особи має здійснюватись в умовах відсутності достатнього нормативного матеріалу, до якого необхідно внести відповідні доповнення. Логічним було б відповідальним за завдані платникові неправильним списанням з його рахунку та переказом грошей збитки визнати перш за все отримувача цих коштів, який не тільки порушив свій обов'язок повернути кошти, а і безпідставно отримав грошову суму, що дорівнює сумі збитків на боці платника. Якщо на момент розгляду спору судом ця особа втратила правоздатність (фізична особа померла та відсутня можливість пред'явлення вимоги до спадкового майна; юридична особа ліквідована), можливе пред'явлення вимоги до банку, що має нести субсидіарну відповідальність пропорційно мірі завдання. Відповідно до ч. 1 ст. 616 ЦК, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора (таким в правовідносинах, що розглядаються, є платник), суд відповідно зменшує розмір збитків, які стягуються з боржника.

Але, як повідомлялося в пресі [119], господарський суд при вирішенні конкретного спору такого змісту, не залучив до участі у справі іншого відповідача (особу, яка отримала грошові кошти) і навіть не зменшив розмір збитків, які було стягнуто з банку, з урахуванням вини позивача (платника, який неналежно оформив платіжне доручення).

Подібна справа, розглянута Господарським судом Автономної Республіки Крим, була пов'язана з перерахуванням за дорученням платника (клієнта банку) валютних коштів нерезиденту. В цьому випадку банк прийняв платіжне доручення, на якому не було другого підпису (головного бухгалтера), що порушувало п. 2.4 Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання. Крім того, до платіжного доручення було додано світлокопію зовнішньоекономічного контракту, що було кваліфіковано судом як порушення п. 4.4 того ж Положення. В цьому випадку також не було враховано ту обставину, що поряд з банком, який припустився формального порушення, є особа, що отримала неправильно переказані кошти. Суд взагалі не досліджував питання про те, чи були причинені банком клієнту (платнику) збитки. Вирішення цього питання залежало від того, чи було на стороні платника цивільно-правове зобов'язання перед нерезидентом. Якщо зобов'язання щодо сплати грошової суми на боці платника дійсно було, то підстав для стягнення збитків з банку не було із-за відсутності збитків на боці платника: до перерахування коштів у платника були кошти на поточному рахунку в банку, але ж були і грошові зобов'язання перед нерезидентом (кредиторська заборгованість) в тій же сумі; після списання коштів грошей не стало на рахунку платника в банку, але ж не стало і зобов'язання щодо сплати тієї ж грошової суми (кредиторської заборгованості). Між тим, рішення суду першої інстанції не було скасоване або змінене ні апеляційним, ні касаційними судами.

У наведених випадках суди твердо стояли на позиції прямого причинного зв'язку, який вони вбачали між діями (бездіяльністю) банку та збитками, які нібито настали на стороні платника, що подав неналежне оформлені платіжні документи. Оскільки між діями платника, що теж мали ознаки правопорушення і вини, та збитками, які виникли на його ж стороні, знаходились дії (бездіяльність) банку, що теж мали цивільно-правове значення, причинний зв'язок між діями платника і шкідливими наслідками не було визнано прямим, що і стало для суду підставою для стягнення всієї суми збитків з банку.

Така судова практика не витримує будь-якої критики, вона не ґрунтується на законі, а має місце ця практика виключно внаслідок недостатньої визначеності в розуміння причинного зв'язку. Положення, що містяться в актах законодавства і стосуються причинного зв'язку, в принципі, давали можливість для правового вирішення спору: відшкодуванню підлягають збитки, що завдані (ст. 22, 623 ЦК). Відповідно до ч. 22.6 ст. 22 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” відшкодуванню також підлягає шкода, яка заподіяна. Досить визначенням є і положення ч. 1 ст. 616 ЦК про зменшення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню, “якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора”. Наведені положення не дають ніяких підстав для визнання одних видів причинного зв'язку (прямого або необхідного) підставою відповідальності і невизнання такою підставою інших видів причинного зв'язку (непрямого або випадкового), а тим більше – для ігнорування причинного зв'язку дій чи бездіяльності одного суб'єкта і визнання причинного зв'язку тільки між діями іншого суб'єкта та шкідливими наслідками, які настали. Але ж правотворчі органи не повинні очікувати, коли ж суди змінять свою практику, що склалася під впливом недостатньої визначеності законодавства. Тому радикальні зміни в практиці вирішення майнових спорів можуть настати за умови включення до Цивільного кодексу легального визначення причинного зв'язку, яке б визнавало цивільно-правове значення як за прямим так і за опосередкованим причинним зв'язком, як за необхідним, так і за випадковим причинним зв'язком.

Що стосується розрахунків, то до Закону “Про платіжні системи і переказ грошей в Україні” слід включити положення про відповідальність платника за неправильне оформлення платіжних документів на переказ грошей (на цей час таке положення включене тільки до п. 2.3 Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті). Положення абзацу першого ч. 22.6 ст. 22 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” (“У разі недотримання зазначених вимог відповідальність за шкоду, заподіяну платнику, покладається на банк, що обслуговує платника”) слід викласти в новій редакції, яка може бути такою: “У разі недотримання зазначених вимог на банк може бути покладена відповідальність за збитки, що виникли на стороні платника у зв'язку з неправильним списанням з його рахунку та переказом коштів, за умови, що відповідна грошова сума не може бути стягнута з одержувача платежу. При стягненні з банку збитків, завданих неправильним списанням з рахунку платника та перерахуванням коштів, слід враховувати, що збитки виникли також внаслідок винних дій платника”.

Повстає також питання про можливість надання цивільно-правового значення публічно-правовим обов'язкам інших органів та організацій, їх посадових осіб здійснювати контроль та перевірки. Уявляється, що у всіх випадках здійснення такого контролю відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, а також госпрозрахункові державні організації (підприємства), підприємства, засновані на інших формах власності, ніж державна або комунальна, мають нести майнову відповідальність перед третіми особами за шкоду, що знаходиться в причинному зв'язку з діями чи бездіяльністю їх посадових осіб, які неналежно здійснювали відповідний контроль.

Підставою для відповідальності в таких випадках є, зокрема ст. 56 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, а також ст. 1172-1174 ЦК.

Розподіл відповідальності між відповідним контролюючим органом (зокрема державою) та володільцем відповідного об'єкта контролю має здійснюватись відповідно до міри завдання. При цьому слід враховувати, що шкода, завдана органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування відшкодовується незалежно від вини цього органу чи його посадових або службових осіб.

Є підстави для постановки та обговорення питання про доцільність правила про відповідальність незалежно від вини у випадках, що розглядаються. Але тут хотілось б звернути увагу тільки на необхідність однакового вирішення цього питання стосовно як державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, що здійснюють контроль з метою забезпечення благополуччя населення, прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, так і підприємств, яким такі функції надані в силу закону.

Гострота проблеми безпеки морського судноплавства обумовлює не тільки пред'явлення до судновласників жорстких вимог, а і здійснення в широкому спектрі державного нагляду за мореплавством. Цей нагляд здійснюється капітаном морського торговельного порту та підпорядкованою йому інспекцією державного портового нагляду, як це передбачено Положенням про капітана морського торговельного порту України [5], Положенням про інспекцію державного портового нагляду морського торговельного порту [6] та Положенням про Головну державну інспекцію України з безпеки судноплавства [7]. Виникає питання про причинний зв'язок між порушенням судновласником встановлених законодавством вимог до стану судна, порушенням порядку здійснення державного нагляду Інспекцією державного портового нагляду, з одного боку, та негативними наслідками, що виникли в результаті таких порушень, – з іншого. На думку автора, немає будь-яких підстав заперечувати наявність такого причинного зв'язку, оскільки недопущення як порушень судновласником обов'язків щодо стану судна, так і порушень Інспекцією державного портового нагляду порядку здійснення нагляду, виключало б настання негативних наслідків. Нормативно-правові акти також не виключають

відповідальності як судновласника, так і морського торговельного порту, який має відповідати за дії посадових осіб інспекції державного портового нагляду. Разом з тим, не можна не враховувати, що за відсутності нормативно-правових перешкод для покладення відповідальності на морський торговельний порт в Кодекс торговельного мореплавства [8] закладена інша "ідеологія". Достатньо звернути увагу на обмеження відповідальності порту за аварійні морські події десятима відсотками аварійного лоцманського фонду і десятима відсотками аварійного фонду служби регулювання руху суден (ст. 98, 114 КТМ [124]). Як би законодавець не вирішував питання про розподіл відповідальності, про яку йдеться, між судновласником та портом, зрозуміло, що порушення порядку здійснення державного нагляду Інспекцією державного портового нагляду не може вважатись причиною відповідних негативних наслідків.

Відповідно до ст. 22, 38 КТМ технічний нагляд за морськими суднами, незалежно від форм власності і їх власників, та їх класифікація здійснюється класифікаційним товариством, яке видає власникові судна свідоцтво про придатність до плавання, обмірне свідоцтво та інші суднові документи. Класифікаційним товариством, що створене в Україні, є Регістр судноплавства України. Положення про Регістр судноплавства України затверджене Кабінетом Міністрів України [9]. До Регістру судноплавства України не можуть застосовуватись положення про особливості відповідальності державних органів (незалежно від вини), оскільки Регістр діє на правах державного підприємства на засадах господарського розрахунку (п. 2 Положення про Регістр судноплавства України). За наявності причинного зв'язку між шкодою та порушенням, якого припустився Регістр та його посадові особи, та інших передбачених законом умов можливе покладення на Регістр судноплавства України обов'язку відшкодування шкоди відповідно до міри завдання (іншими відповідальними особами можуть бути власник судна, юридична особа, що здійснювала будівництво або ремонт судна).

Широкі повноваження на здійснення контролю та нагляду надаються органам стандартизації, метрології та сертифікації, що входять до складу Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики. Крім того, в цій сфері діють органи з сертифікації продукції, що не мають статусу державних органів. В зв'язку з цим викликає інтерес зміст Декрету Кабінету Міністрів "Про стандартизацію і сертифікацію" [10]. Названому Державному комітету надає повноваження затверджувати державні стандарти призначати органи з сертифікації продукції (ст. 14 того ж Декрету). Спеціальні правила про відповідальність названого Комітету та органів, що входять в його структуру, в Декреті не встановлюються, але на Комітет та його органи, як і на підприємства, установи, організації, що затвердили нормативні документи із стандартизації (до таких нормативних документів належать і державні стандарти), покладається відповідальність. При цьому в ст. 8 Декрету не встановлює, яку ж саме відповідальність несуть суб'єкти, що затвердили нормативні документи із стандартизації. Маючи на увазі загальні правила Цивільного кодексу України про відшкодування шкоди, слід визнати, що зазначені суб'єкти можуть нести обов'язок щодо відшкодування шкоди, якщо буде встановлено причинний зв'язок між порушенням, що полягає в незаконному

затвердженні стандарту чи технічних умов, та шкодою, що виникла на боці третіх осіб. При цьому не виключається відповідальність і інших осіб (розробників нормативних документів, осіб, які проводили їх експертизу), яка (відповідальність) має розподілятися пропорційно мірі завдання.

Більш визначені і жорсткі правила названий Декрет встановлює щодо органів з сертифікації, які припустилися порушення при проведенні обов'язкової сертифікації. Якщо зазначений орган припустився такого порушення, відповідальність національного органу з сертифікації, яким є Державний комітет з питань технічного регулювання та споживчої політики, виключається. Це впливає із ст. 20 Декрету, хоч цей Комітет призначає органи з сертифікації продукції і, в принципі, не виключається наявність причинного зв'язку між порушенням, якого припустився Комітет при призначенні органу із сертифікації, та шкодою.

Але ст. 20 Декрету звільняє від відповідальності за збитки, завдані споживачам, і шкоду, завдану природному середовищу порушенням правил сертифікації або необгрунтованою чи неправомірною видачею сертифіката відповідності, не тільки згаданий Комітет, а і підприємства, які є виготовлювачами продукції, що була неправомірно сертифікована. Немає будь-яких підстав заперечувати наявність причинного зв'язку між діями чи бездіяльністю як виробника неправомірно сертифікованої продукції, так і органу, що проводив обов'язкову сертифікацію, та шкодою, завданою неправомірно сертифікованою продукцією споживачам та навколишньому природному середовищу. Але ж і законодавець не був позбавлений права звільнити виробника продукції від відповідальності в таких випадках. Проте рішення, яке прийняв законодавець, навряд чи є доцільним: за наявності всіх загальних умов цивільно-правової відповідальності виробник продукції має нести обов'язок щодо відшкодування шкоди, завданої продукцією, яка була неправомірно сертифікована.

Широкі повноваження щодо контролю і нагляду за станом транспортних засобів і умовами їх експлуатації надаються органам внутрішніх справ та іншим державним органам.

Проте будь-яке положення про цивільно-правову відповідальність органів, що здійснюють перевірку, не встановлюється. Уявляється, що така відповідальність не виключається згідно з загальними правилами. При цьому має враховуватись ступінь завдання шкоди.

Викладене стосується численних інших державних органів, що здійснюють перевірки і контроль.

Література:

1. Про платіжні системи та переказ грошей в Україні: Закон України від 05.04.2001// Офіційний вісник України, 2001, № 17, ст. 801.
2. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті. Затв. постановою Правління Національного банку України від 21.01.04 № 22// Офіційний вісник України, 2004, № 13, ст. 98.
3. Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання. Затв. постановою Правління Національного банку України від 05.03.03 № 82// Офіційний вісник України, 2003, № 13, ст. 584.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ДІЯМИ В ПРОЦЕСІ КОНТРОЛЮ ТА ШКОДОЮ

4. Про переказування коштів у національній та іноземній валюті на користь нерезидентів за деякими операціями: постанова Правління Національного банку України від 30.12.03 № 597// Офіційний вісник України, 2004, № 6, ст. 340.

5. Положення про капітана морського торговельного порту. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 18.10.00 № 573// Офіційний вісник України, 2000, № 45, ст. 1968.

6. Положення про інспекцію державного портового нагляду морського торговельного порту. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 18.10.00 № 574// Офіційний вісник України, 2000, № 45, ст. 1969.

7. Положення про Головну державну інспекцію з безпеки судноплавства. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.98 № 2098// Офіційний вісник України, 1998, № 52, ст. 1953.

8. Кодекс торговельного мореплавства України. Прийнятий Верховною Радою України 23.05.95// Відомості Верховної Ради України, 1995, N 47, ст. 349.

9. Положення про Регістр судноплавства України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.98 № 814// Офіційний вісник України, 1998, № 23, ст. 829.

10. Про стандартизацію і сертифікацію: Декрет Кабінету Міністрів України від 10.05.93 № 46-93// Зібрання законодавства України. Т. 6. – К.: Ін Юре, 2000, 6(ДКМ)14.

Надійшла до редакції: 28.04.2006 р.

УДК 347

Лукашева Н. М.

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ ЗА ТРУДОВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Проблема нормативно-правового закріплення вимог до працівників має істотне соціально-економічне та юридичне значення. Але до останнього часу вона не стала предметом наукового дослідження. Це привело до того, що при формулюванні вимог до працівників використовується різноманітна термінологія, яка є недостатньо визначеною. Це утруднює тлумачення і застосування актів трудового законодавства.

Термін “вимоги” (до працівників чи до їх окремих категорій, до окремих якостей працівників) є звичайним для трудового законодавства України. Він вживається в частині третій ст. 22 КЗпП. Про “спеціальні вимоги” до працівників гірничих підприємств йдеться у ст. 40 Гірничого закону [1]. Спеціальні вимоги встановлюються до працівників, трудові обов’язки яких передбачають поводження з вибуховими матеріалами або керівництво вибуховими роботами, відповідно до ст. 18 Закону “Про поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення” [2]. В Законі “Про банки і банківську діяльність” [3] йдеться про вимоги до керівників банку (ст. 43), тимчасового адміністратора банку (ст. 78). Ст. 17 Закону „Про автомобільний транспорт” встановлює вимоги до персоналу автомобільного транспорту [4].

В актах нормативно-технічного характеру, до яких належить Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників, термін “кваліфікаційні вимоги” вживається в кожному параграфі, що присвячений окремій професії та кожному кваліфікаційному розряду.

Поширена практика прямого зазначення в актах законодавства на якості, які є необхідними для претендентів на відповідні посади та робочі місця і для працівників, що займають такі посади і робочі місця. Так, відповідно до ч. 1 ст. 46 Закону “Про правові засади цивільного захисту” [5] на службу до органів і підрозділів цивільного захисту приймаються відповідно до конкурсній та контрактній основі громадяни України, які досягли 18-річного віку та спроможні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров’я виконувати відповідні службові обов’язки. Згідно із частиною першою ст. 8 Закону “Про державну виконавчу службу” [6] “державним виконавцем може бути громадянин України, який має юридичну освіту, здатний за своїми особистими і діловими якостями виконувати покладені на нього обов’язки.

Частиною першою ст. 19 Закону “Про Службу безпеки України” [7] встановлюється, що кадри цієї Служби складають, зокрема працівники, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України. Передбачається також, що “до органів Служби безпеки України приймаються... громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем та станом здоров’я ефективно виконувати службові обов’язки”. Такі ж правила встановлені стосовно відповідних працівників

*КЛАСИФІКАЦІЯ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ
ЗА ТРУДОВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ*

ст. 16 Закону “Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб” [8].

У ст. 17 Закону “Про міліцію” [9] йдеться про здатність громадян, які приймаються на службу до міліції, виконувати покладені на міліцію завдання за своїми “особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров’я”. На ділові і моральні якості, що необхідні для прийняття на роботу в прокуратуру, зазначається в ч. 1 ст. 46 Закону “Про прокуратуру” [10]. Здатність громадян за своїми діловими і моральними якостями, освітнім рівнем та станом здоров’я виконувати відповідні завдання є умовою для прийняття на роботу до митних органів (ч. 1 ст. 413 Митного кодексу України [11]).

Професійно-ділові якості називаються в частині другій ст. 94 КЗпП і частині другій ст. 1 Закону “Про оплату праці” [12] як критерій визначення розміру заробітної плати.

Далі звернемося до проблеми визначення понять, в яких виражається зміст окремих вимог до працівників та їх розмежування (класифікації). Деякі із вимог за своїм змістом є само собою зрозумілими, тому немає потреби у визначенні кола явищ, які ними позначаються. Так, якщо встановлені вимоги до віку працівників, то тут проблем, які потребують наукового аналізу з метою виявлення змісту цієї вимоги, немає. Досить зрозумілими є вимоги щодо відсутності судимості, наявності громадянства. Але уже для визначення наявності чи відсутності судимості необхідно звернутись до відповідних правил Кримінального кодексу (ст. 89-91) [13]. Проблема встановлення наявності у відповідних випадках судимості є суто юридичною. Вона вирішується на підставі відповідних положень законодавства.

Більш складною є проблема визначення поняття рівня освіти, яке вживається, зокрема в частині третій ст. 22 КЗпП, в інших законах, а особливо часто – в Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників. Закон „Про освіту” [14] виходить із широкого розуміння поняття освіти, від якого поняття рівня освіти є похідним. Відповідно до ст. 30 цього Закону структура освіти включає дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Очевидно, про рівень самоосвіти як про юридичний факт трудового права зазвичай підстав говорити немає, оскільки в актах трудового законодавства про рівень самоосвіти працівників не йдеться. Крім того, в дослідженні з трудового права недоречно вести мову про юридичне значення дошкільної та позашкільної освіти. Всі інші складові структури освіти мають трудо-правове значення.

Закон „Про загальну середню освіту” [15] виокремлює такі загальноосвітні рівня як початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта і повна загальна базова середня освіта (ч. 1 ст. 9). Закон „Про вищу освіту” [16] називає такі освітні рівні як неповна вища освіта, базова вища освіта і повна вища освіта (ч. 1 ст. 6). Освіта розуміється в законодавстві як база для здобуття особою кваліфікації. Тому вища освіта відповідного рівня визначається в ст. 7 Закону „Про вищу освіту” як „освітній рівень вищої освіти, який характеризує сформованість її (особи – Авт.) інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікації” за відповідним освітньо-кваліфікаційним рів-

нем. Отже, освіта є основою для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня. Загальна середня освіта передбачає надання освіти, але не передбачає присвоєння кваліфікації. Тому стосовно загальної середньої освіти використовується тільки поняття „освітні рівні” (ст. 30 Закону „Про освіту”), а стосовно вищої освіти використовується і термін „освітні рівні”, і термін „освітньо-кваліфікаційні рівні”. Виокремлюються освітньо-кваліфікаційні рівні молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, магістра.

В Законі „Про професійно-технічну освіту” [17] про освітні рівні не йдеться, в цьому Законі вживається термін „освітньо-кваліфікаційні рівні професійно-технічної освіти” (ст. 15). Вискремлюються такі освітньо-кваліфікаційні рівні як „кваліфікований робітник” з набутої професії відповідної професії (категорії) та „молодший спеціаліст”. Останній професійно-кваліфікаційний рівень може присвоюватись випускникам, які закінчили відповідний курс навчання в акредитованому вищому професійно-технічному училище чи центрі професійно-технічної освіти певного рівня акредитації.

Про освітньо-кваліфікаційний рівень осіб, які опанували курс професійно-технічного навчання і успішно пройшли кваліфікаційну атестацію безпосередньо на виробництві, в Законі „Про професійно-технічну освіту” не йдеться, але передбачається можливість присвоєння робітничої кваліфікації таким особам (частина четверта ст. 16 названого Закону). Робітнича кваліфікація може бути присвоєна також учням професійно-технічних навчальних закладів, які з різних причин не завершили повного курсу навчання, але за результатами поетапної атестації здобули відповідну кваліфікацію [18, п. 9.3; 19, п. 17].

Отже, поняття освітньо-кваліфікаційного рівня виходить за межі поняття рівня освіти, що вживається в частині третій ст. 22 КЗпП, тобто відповідно до актів законодавства про освіту ці два поняття є суміжними і не співпадають навіть частково.

Разом з тим слід враховувати, що поняття кваліфікації, як воно вживається в п. 2 частини першої ст. 40 КЗпП, є широким, воно охоплює собою як рівень освіти, так і освітньо-кваліфікаційний рівень, а також деякі інші явища. Причому, тут йдеться не тільки про формальний рівень освіти та не тільки про формальний освітньо-кваліфікаційний рівень, які (рівні) підтверджуються відповідними документами, а про і фактичний рівень освіти та освітньо-кваліфікаційний рівень. Тому суддя, який допускає граматичні помилки в судовому рішенні, може бути звільнений з роботи у зв'язку з недостатньою кваліфікацією, хоч формально рівень його освіти є належним.

З огляду на викладене звертає на себе увагу визначення кваліфікації, що наводиться в науковій і навчальній літературі. О.І. Процевський визначає кваліфікацію як „ступень і вид професійної наученості, тобто рівень підготовки, досвіду, знань за даною спеціальністю, що визначається для робітників розрядами робіт, які вони можуть виконувати (наприклад, слюсар 3-го або 5-го розряду), а для службовців – спеціальною освітою, досвідом, займаною посадою, званням тощо” [20, с. 113]. Це – досить вузьке визначення, що враховує не всі складові кваліфікації, але відповідає рівню наукової дослідженості проблеми.

Більш широке визначення кваліфікації давав В.І. Прокопенко: „Кваліфікація – це рівень теоретичних і практичних знань за відповідною професією та спеціальніс-

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ ЗА ТРУДОВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

тю, який відповідає тарифному розряду, класу, категорії, вченому ступеню тощо” [21, с. 217]. Але і це визначення кваліфікації викликає зауваження. Правильно, що автор зазначає на рівень теоретичних і практичних знань, але ж далі вказується „за відповідною професією”, що дає підстави вивести за межі поняття кваліфікації загальну освіту, яка має входити до змісту кваліфікації за більшістю професій. У наведеному визначенні йдеться про „практичні знання” і не йдеться про уміння (навички роботи). Нарешті, визначенню поняття кваліфікації, яке давав В.І. Прокопенко, як і всім іншим визначенням, притаманна ознака відірваності від нормативно-правової бази. Такі визначення значною мірою запозичені із літератури з економіки та організації виробництва і не наближені до трудового права. Між тим, потреба в такому наближенні існує, бо недостатня визначеність поняття кваліфікації (працівників) та відірваність його від нормативно-правової бази створює труднощі при застосуванні положень актів трудового законодавства про неприпустимість необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу та дискримінації, про розірвання трудового договору у зв’язку з недостатньою кваліфікацією, інших положень актів трудового законодавства. Ця невизначеність в науці створює перешкоди для подальшого удосконалення відповідних положень актів трудового законодавства.

На відміну від поняття освіти, поняття кваліфікації використовується у відношенні до певної професії. Близькими до поняття професії є поняття спеціальності або фаху. Традиційно поняття професії та спеціальності (фаху) розрізнялись. „Професія – рід трудової діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок, які придбаваються шляхом загальної і спеціальної освіти або спеціального навчання та практичного досвіду. В межах професії існують і формуються спеціальності, які відрізняються більш вузьким характером трудової діяльності” [22, с. 674].

Викладене свідчить про те, що на доповнення до понять освіти і кваліфікації та похідних від них понять в актах законодавства використовуються поняття професії. Після затвердження Держстандартом України Класифікатора професій [23] з’явилися підстави для твердження про те, що поняття професії, спеціальності, фаху вживаються в актах законодавства як синоніми. Вони позначають напрямок (зміст) професійної підготовки чи професійної діяльності. На відміну від цього терміном „кваліфікація” позначається рівень професійної підготовки. Разом з тим, є більш широке розуміння категорії кваліфікації. Воно йде від прагнення до так званої економії нормативного матеріалу. Тому, коли йдеться про вимоги до кваліфікації, наявність професії презюмується, бо не можна говорити про рівень професійної підготовки за відсутності останньої взагалі. Разом з тим, слід враховувати, що в окремих випадках вимоги до освітньо-кваліфікаційного рівня працівників чи претендентів на посади чи робочі місця позначаються як вимоги до професійного рівня. Так, відповідно до ст. 46 Закону „Про правові засади цивільного захисту” на службу до органів і підрозділів цивільного захисту приймаються громадяни України, спроможні виконувати відповідні обов’язки, зокрема „за професійним рівнем”.

Слід також враховувати те розуміння кваліфікації, в якому цей термін використовується в Довіднику професійних характеристик професій працівників [24]. При формулюванні кваліфікаційних вимог до працівників часто зазначається на стаж роботи за „відповідною професією”. Отже, стаж включається до змісту поняття ква-

ліфікації як більш широкого. Іноколи до працівників та претендентів на посади та робочі місця ставиться вимога наявності досвіду відповідної роботи.

Крім прямого зазначення на формальні кваліфікаційні вимоги, в названому Довіднику встановлюються змістовні вимоги до знань працівників та претендентів на відповідні посади чи робочі місця. Немає будь-яких сумнівів в тому, що змістовні вимоги до знань також є вимогами до кваліфікації. Різниця тільки в тому, що в третьому розділі кваліфікаційних характеристик кожного розряду професії встановлюються суто формальні вимоги до кваліфікації, а в другому розділі встановлюються змістовні вимоги до знань працівника чи претендента на посаду (робоче місце), які (знання) є частиною кваліфікації.

В розділі „Завдання та обов'язки” кваліфікаційних характеристик наводиться перелік робіт, які повинен уміти виконувати працівник чи претендент на посаду чи робоче місце. Відповідні вміння також є складовою змістовною частиною кваліфікації працівників. Враховуючи ту обставину, що вимоги до кваліфікації працівників чи претендентів на посади встановлюються у вигляді формальних вимог, що передбачають наявність документа про освіту та про присвоєння освітньо-кваліфікаційного рівня (1), у вигляді вимог до стажу роботи за професією (2), у вигляді вимог до знань та умінь (3), відповідний нормативно-технічний документ позначається як Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників.

Поряд з терміном „професійний рівень” в законодавстві використовується термін „професійні якості” (ст. 3 Закону „Про дипломатичну службу” [25]). В цьому випадку поряд з вимогами до професійного рівня до працівників чи претендентів на посади ставиться вимога мати певні ділові якості, що мають значення для виконання трудової функції. Це дає підставу для висновку про те, що під професійними якостями тут розуміється професійно-кваліфікаційна підготовка та наявність інших ділових якостей, що мають значення для виконання трудової функції. Такий же зміст має термін „професійна придатність”, який вживається, наприклад, в ст. 19 Закону „Про Службу безпеки України” і ст. 16 Закону „Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб”. В ст. 94 КЗпП і ст. 13 Закону „Про оплату праці” йдеться про професійно-ділові якості працівників, що не виходить за межі термінів „професійні якості” та „професійна придатність”.

Як вимоги до ділових якостей працівників та претендентів на посади слід кваліфікувати вимоги до державних службовців, сформульовані в п. 2.7 Довідника типових професійних характеристик посад державних службовців [26]. Це – такі вимоги як вміння вільно орієнтуватися в соціально-політичному просторі, відбирати, узагальнювати інформацію, аналітично мислити, розуміти сучасні проблеми менеджменту, володіти технологією адміністративної роботи, здатністю продукувати нові ідеї, управлінські рішення, соціальні технології.

Законами „Про державну виконавчу службу” (ст. 8), „Про Державну кримінально-виконавчу службу” (ст. 14 [27]) до працівників ставиться вимога бути здатними (спроможними) виконувати покладені обов'язки за особистими якостями. При цьому зміст особистих якостей не розкривається. Відповідно до п. 28 Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців до особистих якостей належать принциповість, рішучість і вимогливість у дотриманні

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ ЗА ТРУДОВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

чинного законодавства щодо питань розбудови незалежної України, а також ініціативність, особиста ввічливість, тактовність та витримка. В такому розумінні особисті вимоги за змістом мають бути включені до змісту професійних вимог до працівників.

Отже, є потреба в об'єднанні в понятті професійних якостей таких якостей працівників: 1) рівень освіти; 2) освітньо-кваліфікаційний рівень; 3) рівень кваліфікації; 4) наявність нормативно передбаченої спеціальної підготовки, в тому числі з питань охорони праці та пожежної безпеки; 5) стаж або досвід роботи; 6) володіння державною мовою; 7) інші ділові та особисті якості. Поняття професійних якостей такого змісту, визначене в Кодексі законів про працю, має замінити термін „кваліфікація”, що використовується в п. 2 частини першої ст. 40 КЗпП.

Поряд з професійними вимогами до працівників можуть встановлюватись вимоги до їх здоров'я. В кінцевому рахунку, неналежний стан здоров'я веде до неможливості виконувати роботу за відповідною професією, тобто, він має професійне значення. Але, принаймні, для цілей юридичного дослідження, стан здоров'я як явище та наукове юридичне поняття має бути виокремлений хоч би з огляду на значний обсяг спеціального нормативного матеріалу, що встановлює критерії відповідності працівників виконуваній роботі, порядок встановлення такої відповідності та наслідки невідповідності.

В науковій літературі із соціальної психології значна увага приділяється психофізіологічним і психологічним якостям персоналу підприємств, установ, організацій. Цій проблемі присвячені численні наукові публікації. Є досвід, коли нормативно-правовими актами про медичний та психіатричний огляд працівників передбачається встановлення відповідності працівника певним вимогам такого змісту. Це дає підставу вимоги психологічних та психофізіологічних якостей працівників визнати такими, що охоплюються поняттям стану здоров'я працівників чи претендентів на посади. Тут хотілося б звернути увагу на те, що знання, які накопичені в науках психології і соціальної психології, на цей час дуже слабо сприймаються наукою трудового права, що відповідно впливає і на законодавство про працю (слід, однак, визнати, що є випадки нормативного закріплення вимог до психологічного рівня працівників. Така вимога ставиться, зокрема ст. 4 Закону „Про аварійно-рятувальні служби” [28] до рятувальників). Міністерством внутрішніх справ затверджена низка нормативно-правових актів, що стосуються психологічного обстеження кандидатів на посади [29]. Таке обстеження за відсутності встановлених нормативно-правовими актами чітких вимог до відповідних осіб може привести до порушення права на державну службу.

Про вимоги до фізичної підготовки (фізичного рівня) йдеться в законах „Про міліцію” (ст. 17) та „Про аварійно-рятувальні служби”. На цей час місце вимог до фізичного рівня працівників в системі вимог до працівників в загальних актах законодавства не визначається. В принципі, практика виходить із того, що зниження рівня працездатності у зв'язку із зниженням фізичного рівня свідчить про невідповідність працівника виконуваній роботі за станом здоров'я. Це відповідає визначенню здоров'я у частині першій ст. 3 Основ законодавства про охорону здоров'я України [30]. Але ж слід звернути увагу, що здоров'я тут визначається занадто

широко – як стан певного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів. Пряме застосування наведеного визначення здоров'я до трудових правовідносин навряд чи було б прийнятним. Тому в законодавстві доцільно було б більш чітко визначити вимоги до фізичної підготовки відповідних працівників. За основу для подальшої правотворчої діяльності при цьому має бути взяте чинне Положення про державні тести і нормативи оцінки фізичної підготовленості населення України, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України [31]. Крім того, має бути використаний як такий, що має загальне значення, досвід регулювання відносин щодо медичних оглядів працівників, що належать до категорії авіаційного персоналу цивільної авіації України. Медичними стандартами, що затверджені для цієї категорії працівників [32], встановлені, зокрема вимоги до фізичного розвитку. При цьому поняття фізичного розвитку в названих стандартах розуміється широко. До нього включаються навіть антропометричні дані – зріст, відповідність маси тіла зросту та віку, а також дані спірометрії.

Ціла низка законів ставить до працівників та претендентів на посади моральні вимоги. Переважно зазначається на здатність чи спроможність працівників чи претендентів на посади виконувати свої трудові обов'язки за моральними якостями. В інших випадках вимагається наявність високих моральних якостей.

В законодавстві зустрічаються зазначення і на інші якості працівників або особливості їх правового статусу, інші особливості працівників. Такими є стать, вік, громадянство, проживання в Україні, наявність права голосу, наявність організаторських здібностей, наявність дієздатності, відсутність судимості тощо.

Подальше дослідження проблеми класифікації вимог до працівників за трудовим правом України передбачає аналіз положень окремих актів законодавства та розробку пропозицій щодо приведення термінології, яка використовується в таких актах, у відповідність до науково осмисленої класифікації вимог до працівників.

Література

1. Гірничий закон України: прийнятий Верховною Радою України 06.10.99// Офіційний вісник України, 1999, № 43, ст. 2125.
2. Про поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення: Закон України від 23.12.04// Офіційний вісник України, 2005, № 2, ст. 68.
3. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.00// Офіційний вісник України, 2001, № 1-2, ст. 1.
4. Про автомобільний транспорт: Закон України в ред. від 23.02.06.
5. Про правові засади цивільного захисту: Закон України від 24.06.04// Офіційний вісник України, 2004, № 29, ст. 1946.
6. Про державну виконавчу службу: Закон України від 24.03.98// Офіційний вісник України, 1998, № 15, ст. 566.
7. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.92// Бюлетень законодавства і юридичної практики, 2001, № 8, с. 235.
8. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.98// Офіційний вісник України, 1998, № 13, ст. 481.
9. Про міліцію: Закон України від 20.12.90// Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2001, № 8, с. 235.
10. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.91// Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2001, № 8, с. 181.

**КЛАСИФІКАЦІЯ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ
ЗА ТРУДОВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ**

---

11. Митний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 11.07.02// Офіційний вісник України, 2002, № 31, ст. 1444.
12. Про оплату праці: Закон України від 24.03.95// Відомості Верховної Ради України, 1995, № 17, ст. 121.
13. Кримінальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 05.04.01// Офіційний вісник України, 2001, № 21, ст. 920.
14. Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96// Зібрання законодавства України. Т. 2. – К.: Ін Юре, 2000, 2(3)7.
15. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99// Офіційний вісник України, 1999, № 23, ст. 1033.
16. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.02// Офіційний вісник України, 2002, № 8, ст. 327.
17. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10.02.98// Офіційний вісник України, 1998, № 9, ст. 319.
18. Положення про організацію навчально-виховного процесу в професійно-технічних закладах. Затв. наказом Міністерства освіти від 18.05.98 № 181// Офіційний вісник України, 1998, № 30, ст. 1146.
19. Положення про порядок кваліфікаційної атестації та присвоєння кваліфікації особам, які здобувають професійно-технічну освіту. Затв. наказом Міністерства праці та соціальної політики і Міністерства освіти від 31.12.98 № 201/496// Офіційний вісник України, 1999, № 9, ст. 357.
20. Советское трудовое право. – К.: Вища школа, 1981.
21. Прокопенко В.І. Трудове право. Підручник. – Х.: Консум, 1998.
22. Малая Советская Энциклопедия. Т. 7. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1959.
23. Класифікатор професій. Затв. наказом Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 27.07.95 № 257. – К.: Госстандарт, 1995.
24. Довідник професійних характеристик професій працівників. Випуск 1. Розділ 1. Професії керівників, професіоналів, фахівців та технічних службовців, що є загальними для всіх видів економічної діяльності. Затв. наказом Міністерства праці та соціальної політики від 29.12.04 № 336. – Краматорськ: Центр продуктивності, 2005.
25. Про дипломатичну службу: Закон України від 20.09.01// Офіційний вісник України, 2001, № 42, ст. 1881.
26. Довідник типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців. Затв. наказом Головного управління державної служби України від 01.09.99 № 65// Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2002, № 1, с. 156.
27. Про Державну кримінально-виконавчу службу: Закон України від 23.06.05// Офіційний вісник України, 2005, № 24, ст. 1946.
28. Про аварійно-рятувальні служби: Закон України від 14.12.99// Офіційний вісник України, 2000, № 4, ст. 25.
29. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.10.04 № 1365/9964// Офіційний вісник України, 2004, № 44, ст. 2922.
30. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Прийняті Верховною Радою України 19.11.92// Зібрання законодавства України. Т. 5. – К.: Ін Юре, 2000, 5(3)10.
31. Положення про державні тести і нормативні оцінки фізичної підготовленості населення України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15.01.96 № 80// Зібрання постанов Уряду України, 1996, № 6, ст. 181.
32. Правила медичної сертифікації авіаційного персоналу цивільної авіації. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 20.11.00 № 641// Офіційний вісник України, 2000, № 52, ст. 2296.

Надійшла до редакції: 28.04.2006 р.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

УДК 342.922(477)

Анохін. О. М.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТА АДМИНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ

У процесах реформування адміністративно-правової сфери особливе місце належить вдосконаленню правового статусу суб'єктів адміністративної юрисдикції. Збалансованість елементів правового статусу суб'єктів і належна нормативна регламентація сприятимуть вдосконаленню всієї системи адміністративної юрисдикції України.

Проблема вдосконалення правового статусу суб'єктів адміністративної юрисдикції знайшли своє часткове вирішення в роботах Якімова А.Ю. [2], Шергина А.П. [8], Комзюка А.Г. [7], Саліщевой Н.Г. [10] та ін. Проте комплексне дослідження проблем правового статусу адміністративної юрисдикції проведено не було.

Мета статті – дослідити зміст поняття «суб'єкт адміністративної юрисдикції», вивчити складові його елементи, виробити рекомендації практико-прикладного характеру. Відповідно до поставленої мети необхідне вирішення наступних задач: встановлення логіко-юридичної конструкції правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції, визначення системної взаємодії між елементами статусу, розкриття основних рис характерних для правового статусу адміністративної юрисдикції в цілому. Рішення даних проблем є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри конституційного і міжнародного права юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського по проблемі « Інституційна система держави: теоритичні та конституційно-правові засади, практично-прикладні та науково-теоритичні проблеми функціонування та розвитку (державний номер реєстрації 0105V002997).

Вірне розуміння сутності та структури правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції передбачає попереднє визначення цього поняття. Слово “статус” в перекладі з латинської означає положення, стан когось чи чогось. Тому правовий статус можна визначити як юридично закріплене положення, стан когось чи чогось в суспільстві. Цей статус надає можливість учасникам відносин виступати в якості їх суб'єктів, а самі відносини при цьому стають правовими. Стосовно цього дослідження, правовий статус суб'єкта адміністративної юрисдикції – це його юридично закріплене положення при вирішенні конфлікту (спору), який виник в сфері адміністративних (управлінських) правовідносин між громадянином

*ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
СУБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ*

(юридичною особою), з одного боку, та адміністративним органом (посадовою особою) з іншого боку, в зв'язку з порушенням законних прав громадян (юридичних осіб) або посяганням на відносини, які входять в сферу державного управління.

Правовий статус суб'єкта адміністративної юрисдикції є складною логіко - юридичною конструкцією. З метою успішного його дослідження важливо з'ясувати співвідношення правового статусу органу держави та посадової особи. Для посадової особи вихідним моментом виступає категорія "посада". Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України "Про державну службу", посада – це визначена структурою і штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень [1]. Тому "посада" завжди похідна від "органу держави", і ці категорії співвідносяться між собою як "часткове" – посада і "загальне" – орган держави. Таким чином, правовий статус посадової особи обумовлений місцем і роллю конкретної посади в структурному механізмі органу держави. А це дозволяє провести дослідження органу держави, припускаючи, що статус посадової особи інтегрований в нього і не має відокремленого, самостійного значення. Крім того, враховуючи, що повноваження виконавчих органів місцевого самоврядування в адміністративно-юрисдикційній сфері є делегованими державою, логічно дослідити статус цих органів як суб'єктів адміністративної юрисдикції в межах правового статусу адміністративно-юрисдикційних органів держави.

На думку Якімова О.Ю., складовими частинами правового статусу органу держави і посади є чотири елементи:

- цільовий блок; компетенція;
- організаційний блок елементів;
- відповідальність [2, с. 106].

При цьому в цільовий блок автор включає такі категорії як «мета», «завдання», «функції». У зв'язку з цим доцільно дослідити ці категорії щодо органу держави загалом і органу адміністративної юрисдикції – зокрема, розглянувши їх разом з поняттям "компетенція".

На нашу думку, функції – це основні взаємопов'язані напрямки діяльності, які реалізуються як органом в цілому, так і його структурними підрозділами, посадовими особами і службовцями для виконання загальної мети. Функціям властиві безперервність і постійність, необумовленість конкретними подіями і діями. Щодо завдань, то вони, по суті, мають тимчасовий характер. Передбачається, що після їх досягнення в процесі діяльності ці завдання буде або знято, або змінено новими. Не можна проголошувати як завдання положення постійного змісту.

Разом з тим, досить складно назвати функцію, не вказавши на призначення, тобто не визначивши відповідне завдання. Інколи на основі того, що "за суттю і за формою викладення функції і завдання співпадають", фактично виправдовується думка про самостійне існування так званих "функцій – завдань" і "функцій – дій" [3, с. 25]. Можливо, слід говорити або про завдання (цілі), або ж про функції як безперервну єдність завдання (належного) і дію цього завдання (сутнього). Тому в статусі державного органу, в тому числі й органу адміністративної юрисдикції, чітке

закріплення (і розмежування) функцій можливе і доцільне шляхом вказівки на завдання, поставлені перед ними.

Характеризуючи компетенцію органів держави, Кутафін О.Е. і Шермет К.Ф. говорили про те, що вона по своїй суті становить правовий засіб (форму) суспільного розподілу праці щодо управління державою і суспільством [4, с. 26]. Наділення органів держави компетенцією є однією з передумов ефективності використання можливостей держави в керівництві суспільно-політичними процесами. Чим вірніше визначена компетенція органу, тим злагоженіше працює апарат, ефективніше використовуються правові, організаційні і інші засоби для вирішення завдань суспільного розвитку.

Обґрунтованою на думку автора є позиція, що компетенція органу включає в себе два елементи – по-перше, “предмети відання” (суспільні відносини), по-друге, “права та обов’язки” або “владні повноваження” органу [5, с. 23, 26].

Мета створення органу вже передбачає ті головні галузі суспільних відносин, в яких йому потрібно діяти. Для забезпечення чіткого і нормального функціонування державного апарату кожен орган держави має діяти у визначеній галузі суспільних відносин, тобто спеціалізовано і диференційовано. Звичайно, сфера діяльності органу повинна знайти відображення в його компетенції, бути юридично виправданою. Ось чому компетенція логічно починається з встановлення суспільних відносин, в межах яких діє орган держави, тобто “кола” його діяльності. Це коло діяльності “органу” держави в його юридично значущому відображенні в законодавстві можна назвати предметом його відання (або ж в лінгвістичній інтерпретації “підвідомчістю”). При цьому важливо пам’ятати, що предмети відання (підвідомчість) – це не окремі питання і не сукупність будь-яких питань, а конкретні галузі державної діяльності. Предмети відання (підвідомчість) – перший складовий елемент компетенції органів адміністративної юрисдикції. Це ті суспільні відносини (адміністративно-правові), в яких органи адміністративної юрисдикції юридично компетентні.

Тому, слід підтримати позицію, що встановлення підвідомчості – це розмежування компетенції між органами (посадовими особами). Кожен орган або посадова особа має право розглядати і вирішувати тільки ті питання, які належать до його відання. І тому, коли говорять, що справа підвідомча якомусь органу, то під цим розуміють, що саме цей орган займається даною справою, що його уповноважено вирішувати такі справи. Встановлення підвідомчості справ – спосіб визначення компетенції. Розрізняють два різновиди підвідомчості – предметну та територіальну. Предметна (видова) підвідомчість – це нормативне вирішення питання про те, якому виду органів доручено розглядати відповідну категорію справ. Для цього в КпАП передбачена гл. 17. Головний критерій закріплення предметної підвідомчості – категорія адміністративних правопорушень. Під територіальною підвідомчістю розуміють нормативне вирішення питання про те, де (а тому і яким органом) повинна вирішуватися конкретна справа. Головне правило територіальної підвідомчості: справа розглядається за місцем вчинення правопорушення [6, с. 43].

Другим елементом компетенції органу держави є його повноваження, які, з одного боку – пряме вираження державного владування, а з другого – специфічна оз-

нака органу. Враховуючи, що в юридичній літературі виділяють функціональну та територіальну компетенцію [2, с. 107, 7], предметну компетенцію [8, с. 67], процесуальну компетенцію [9, с. 16], доцільно відмітити відповідні групи повноважень.

Так, Якімов О.Ю. під функціональними повноваженнями розуміє повноваження щодо розгляду справ про адміністративне правопорушення та прийняття рішень про накладення адміністративного стягнення конкретного виду та розміру, про передачу справи на розгляд іншому суб'єкту адміністративної юрисдикції або про припинення провадження у справі; повноваження щодо перегляду справи та прийняття рішення про залишення постанови без змін, її зміну або скасування з надісланням справи на новий розгляд або з її припиненням. Ці повноваження передбачені статтями, які містяться практично у всіх розділах Кодексу України про адміністративні правопорушення [2, с. 107, 108]. Ці повноваження, наприклад, закріплені в ст. ст. 284, 294 КпАП. Процесуальні повноваження, на думку Саліщевої Н.Г., обумовлені процесуальними особливостями здійснення адміністративної юрисдикції. До них належать порядок підготовки справи до розгляду, порядок (наприклад, строки) розгляду справи, форма актів, які фіксують процесуальні дії, рішення, які приймаються у справі, тощо [10, с. 36, 37]. З метою уточнення формулювання, що категорію повноважень правильно було б визначити як процедурно-процесуальні, тому що адміністративні провадження є елементом адміністративного процесу.

Предметні та територіальні повноваження органів адміністративної юрисдикції тісно пов'язані з відповідною підвідомчістю. Слід звернути увагу на невизначеність в питанні закріплення в КпАП цих повноважень органів адміністративної юрисдикції. Так, ст. 214 КпАП "Розмежування компетенції органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення", реально закріплює не повноваження (компетенцію), а підвідомчість справ, що є суттєвою прогалиною та недоліком в нормативному регулюванні. Про це свідчить також аналіз ст. ст. 218–244 КпАП, тобто законодавець в статтях, присвячених конкретним органам адміністративної юрисдикції, закріпив тільки підвідомчість їм справ (предмети відання) і зовсім не передбачив зазначені категорії повноважень. Тому ми можемо говорити про фактичне закріплення тільки процесуальних (функціональних) повноважень, що не можна визнати правильним.

Структура компетенції органів адміністративної юрисдикції не вичерпуються тільки такими компонентами як "предмети відання" (підвідомчість) і "повноваження". Її з'ясування передбачає також характеристику "обов'язків" та їх співвідношення з іншими елементами компетенції.

Важливо відзначити, що повноваження державних органів одночасно є їх обов'язками перед державою. Так само і повноваження юрисдикційних органів щодо здійснення своєї діяльності одночасно є обов'язками перед державою.

Але більш глибоке вивчення проблеми співвідношення між повноваженнями та обов'язками приводить до висновку про необхідність обов'язкового розмежування їх змісту. Зрозуміло, що різниця між повноваженнями та обов'язками в структурі компетенції не може похитнути того факту, що права органів адміністративної юрисдикції слід трактувати і як їх обов'язки. Але, в цілому, обов'язки повинні бути

ширші, ніж повноваження. Це пояснюється тим, що актами вищих державних органів на органи адміністративної юрисдикції можуть покладатися додаткові обов'язки, які вони здійснюють в межах своїх повноважень, а також тим, що крім "прав – обов'язків" на органи адміністративної юрисдикції покладаються обов'язки у власному розумінні цього слова. Все це і обумовлює специфіку співвідношення структурних елементів компетенції органів адміністративної юрисдикції.

На додаток до цього відзначимо, що компетенція є правовою формою здійснення функцій, і цим категоріям властивий зв'язок як форми і змісту. Зміст значною мірою визначає форму, але вона має відносну самостійність. Форма впливає на зміст, сприяючи або заважаючи його реалізації та розвитку. Якщо форма (компетенція) не буде відповідати змісту (функціям), то діяльність органів адміністративної юрисдикції втрачає своє цільове призначення.

Наступним складовим елементом правового статусу органу адміністративної юрисдикції виступає організаційний блок. До нього належать положення, які визначають порядок утворення і структуру органу, порядок встановлення посади, а також порядок виборів (призначення) до складу колегіального органу і заміщення відповідної посади. Оскільки значна більшість суб'єктів адміністративної юрисдикції є представниками виконавчої влади, які займають різні посади в державних органах, то всі організаційні елементи їх правового статусу закріплені у відповідних положеннях про дані органи [2, с. 111].

Що стосується питань створення і структури виконавчих органів місцевого самоврядування (а також адміністративних комісій при них), то вони врегульовані законодавством України про місцеве самоврядування.

Відповідальність є невід'ємною частиною правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції, який зобов'язаний її нести у випадку порушення законності, прав особи в процесі здійснення своїх функцій [8, с. 70]. Згідно з ч. 2. ст. 19 Конституції України органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на основі, в межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією і законами України. Стаття 56 Конституції України передбачає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Таким чином, в межах загальної відповідальності суб'єктів адміністративної юрисдикції необхідно виділити відповідальність органів і посадових осіб. На органи може покладатися цивільно-правова відповідальність, що ж стосується посадових осіб, то, для них основною є дисциплінарна відповідальність. Згідно з ч. 1 ст. 14 Закону України "Про державну службу" дисциплінарні стягнення до державних службовців застосовуються за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинки, які плямують їх як державних службовців або дискредитують державні органи, в яких вони працюють.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
СУБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ**

Що стосується відповідальності органів місцевого самоврядування, які входять до системи суб'єктів адміністративної юрисдикції, то, згідно з ч. 1 ст. 74 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", органи і посадові особи місцевого самоврядування несуть відповідальність за свою діяльність перед територіальною громадою, державою, юридичними та фізичними особами. Статті 75–77 цього Закону конкретизують зміст цієї відповідальності. Причому, складно встановити зміст відповідальності адміністративних комісій при виконавчих органах сільських, селищних, міських рад, оскільки вони не входять до переліку органів, які складають систему місцевого самоврядування (ст. 5 Закону). Виходить, що відповідальність за можливі неправомірні дії адміністративних комісій має нести відповідний виконавчий орган, і це повинно знайти нормативне закріплення.

Література

1. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
2. Якимов А.Ю. Статус субъекта административной юрисдикции // Гос-во и право. – 1996. - № 8.
3. Дюрягин И.Я. Стадии и функции управления // Правоведение. – 1977. – № 1.
4. Дюрягин И.Я. Стадии и функции управления // Правоведение. – 1977. – № 1.
5. Кутафин О.Е., Шеремет К.Ф. Компетенция местных Советов. – Изд-е 2-е, доп. – М.: Юрид. лит-ра, 1986.
6. Адміністративна відповідальність в Україні: Навч. посібник / За заг. ред. доц. А.Т. Комзюка. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998.
7. Комзюк А.Т., Гуменюк В.А. Організація контролю органів внутрішніх справ за об'єктами дозвільної системи // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. 9-11 листопада 1995р. — Харків: НЮА України, 1995.
8. Шергин А.П. Административная юрисдикция. – М.: Юрид. лит-ра, 1979.
9. Петухов П.А. Административный процесс в юридической деятельности органов советского государственного управления: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Л., 1981.
10. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. – М.: Юрид. лит-ра. АН СССР Ин-т гос-ва и права, 1964.

Надійшла до редакції: 28.11.2005 р.

УДК 351.9.001

Анохіна Л. С.

АДМІНІСТРАТИВНА ЮРИСДИКЦІЯ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ЗМІСТ

Адміністративна реформа, що проводиться в Україні, охоплює широкий спектр відносин вимагаючих поліпшення і перетворення. Істотне місце у сфері даних відносин займають адміністративно-юрисдикційні. Наукові дослідження проблеми адміністративної юрисдикції сприятиме підвищенню якості чинного законодавства і вдосконаленню цього виду юридичної діяльності.

Різноманітні проблеми адміністративної юрисдикції як особливого виду діяльності одержали певне розв'язання в роботах Шергина А.П. [4], Тищенко М.М. [6], Бітяка Ю.П. [5] та ін. Проте комплексне дослідження категорії «адміністративна юрисдикція в Україні» не проводилося. Не розроблені повною мірою практичні пропозиції по вдосконаленню адміністративно-юрисдикційного законодавства.

Мета статті – проаналізувати поняття адміністративної юрисдикції, визначити її суть, зміст, характерні властивості, підходи до розуміння. Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати наступні задачі: встановити об'єм змісту поняття адміністративна юрисдикція, визначити перелік адміністративно-юрисдикційних відносин, конкретизувати риси адміністративної юрисдикції.

Рішення даних проблем знаходиться в контексті науково-дослідної роботи кафедри конституційного і міжнародного права юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського по проблемі «Інституційна система держави: теоритичні та конституційно-правові засади, практично-прикладні та науково-теоритичні проблеми функціонування та розвитку (державний номер реєстрації 0105V002997).

Одним із напрямків адміністративної реформи в Україні є суттєве покращення організації та діяльності суб'єктів адміністративної юрисдикції. Від функціонування цих суб'єктів як специфічних структурних елементів державного апарату значною мірою залежать забезпечення належного правопорядку, захист прав і свобод громадян. Вихідним моментом у вирішенні цієї проблеми слід вважати вірне розкриття змісту категорії «адміністративна юрисдикція», оскільки існують різні підходи до її розуміння, до параметрів адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Під юрисдикцією (від латинського «юрис» – право, «дико» – кажу) розуміють встановлену законом (чи іншим нормативним актом) сукупність правових повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, в тому числі вирішувати справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи чи іншого об'єкта права з точки зору їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників [1, с.16]. Нерідко юрисдикцію ототожнюють з правосуддям, судовим провадженням, з підвідомчістю чи підсудністю [2, с.133]. Стосовно державного органу «юрисдикція» визначалась як правова сфера, на яку поширюються повноваження даного державного органу [3, с.320].

Враховуючи викладене, спробуємо виділити характерні особливості поняття “юрисдикція”. Перед усім юрисдикція – це сукупність правових повноважень відповідних державних органів (посадових осіб) щодо вирішення справ про правопорушення. Тобто зміст повноважень в своїй сукупності визначає параметри “юрисдикції” того чи іншого суб’єкта. При цьому думається, що “правові спори” зайве розширюють “юрисдикцію”, тому обґрунтовано обмежитися “вирішенням справ про правопорушення”.

Юрисдикція має державно-владну специфіку, тому що владні повноваження відповідні органи (посадові особи) здійснюють від імені держави. Це стосується також органів місцевого самоврядування та утворених ними структур, оскільки в цьому випадку вони здійснюють делеговані функції виконавчої влади.

Юрисдикційні повноваження відповідних суб’єктів завжди встановлюються законом чи іншим нормативно-правовим актом. Тобто суб’єкти, які здійснюють юрисдикційну діяльність, не вправі на свій розсуд виходити за нормативно встановлені межі.

Термін “юрисдикція” охоплює повноваження суб’єктів, які здійснюють правозастосовчу та правоохоронну діяльність. Ці повноваження не передбачають можливості розробляти та приймати нові норми права, вони спрямовані на реалізацію чинних норм.

Юрисдикція нерозривно пов’язана з функціонуванням інституту юридичної відповідальності, оскільки остання може бути реалізована тільки в межах юрисдикційного процесу.

Залежно від галузевої приналежності правовідносин, які при цьому виникають, можна виділити кримінально-правову, цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну юрисдикцію. Тобто адміністративна юрисдикція є частиною юрисдикційної діяльності держави в цілому. При цьому адміністративній юрисдикції властиві характерні риси загального поняття “юрисдикція”, крім того, вона має також ряд специфічних особливостей.

В юридичній літературі адміністративна юрисдикція визначалась з функціональної точки зору як сукупність повноважень відповідного суб’єкта в статичному та динамічному вираженні [3, с.10]. В цьому випадку адміністративна юрисдикція розглядалась як особливий вид діяльності. Саме розуміння адміністративної юрисдикції як діяльності дозволяє оптимально використовувати дану категорію в теоретико-прикладному плані.

У широкому розумінні адміністративну юрисдикцію можна характеризувати як врегульовану законодавчими актами діяльність органів виконавчої влади та посадових осіб щодо вирішення індивідуальних адміністративних справ і застосування відповідних юридичних санкцій в адміністративному порядку без звертання до суду. Це виконавчо-розпорядча діяльність щодо застосування встановлених державою нормативних приписів стосовно конкретних випадків, вирішення конфліктних правових ситуацій в разі виникнення спору про право чи порушення встановлених законодавством правил [1, с.414]. Адміністративна юрисдикція визначалась також як врегульована законом діяльність уповноваженого органу державної влади, посадової особи щодо вирішення індивідуальних адміністративних справ (спорів),

пов'язаних з адміністративно-правовими відносинами громадянина або недержавної організації з державним органом (його посадовою особою) при здійсненні цим органом публічної влади, як правило, виконавчої влади [3, с.10]. Підкреслювалося також, що адміністративна юрисдикція полягає в розгляді адміністративно-правових спорів, справ про адміністративні правопорушення у встановленій законом адміністративно-процесуальній формі спеціально уповноваженими на те органами (посадовими особами), які наділені правом розглядати справи та накладати адміністративні стягнення [4, с.196]. Як бачимо, такий підхід фактично розширює адміністративно-юрисдикційну діяльність до меж розгляду будь – якого адміністративно-правового спору (конфлікту), тобто до меж всього адміністративного процесу, виключаючи при цьому суди, в тому числі й адміністративні.

Значно частіше зустрічається вузький підхід до розуміння змісту та об'єму адміністративної юрисдикції. Вона при цьому визначається як діяльність щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та винесення відповідних постанов у встановлених законом формах та порядку [5, с.9], або як врегульована законом діяльність уповноваженого органу, посадової особи щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та застосування заходів адміністративної відповідальності – адміністративних стягнень [3, с.11]. Така позиція отримала також підтримку в характеристиці адміністративно-юрисдикційної діяльності органів внутрішніх справ, де така діяльність була названа адміністративною практикою [2, с.132].

Відокремлювалися риси властиві для адміністративної юрисдикції:

- 1) наявність правового спору (правопорушення), що виникає між сторонами суспільних відносин, які регулюються адміністративно-правовими нормами;
- 2) ця діяльність внаслідок своєї особливої соціальної гостроти вимагає належного процесуального регулювання;
- 3) особливість прийняття рішення у вигляді юридичного акту;
- 4) різноманітність органів її здійснення [6, с.132-134].

Отже, аналіз численних праць адміністративістів дозволяє зробити висновок про те, що поняття “адміністративна юрисдикція” використовується і в широкому, і в вузькому розуміннях, які одне одному абсолютно не суперечать. Разом з тим в повсякденному вжитку набагато частіше зустрічається вузьке її трактування, в якому вона ототожнюється з діяльністю щодо застосування санкцій правових норм, тобто реалізації адміністративних стягнень.

Таким чином, адміністративна юрисдикція – це врегульована адміністративно-правовими нормами діяльність відповідних суб'єктів щодо розгляду і вирішення справ про адміністративні правопорушення і застосування за їх вчинення адміністративних стягнень.

Адміністративна юрисдикція в цьому випадку обмежується рамками правовідносин, які виникають внаслідок вчинення адміністративного правопорушення та вирішення даної справи з винесенням правозастосовчого акту. При цьому суб'єкти адміністративної юрисдикції діють у зазначених межах і їх правовий статус обумовлений параметрами відповідних адміністративних правовідносин.

Література

1. Юридический энциклопедический словарь. Гл. Ред. А.Я. Сухарева. - М.: Советская энциклопедия. 1984.
2. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підручник. – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995.
3. Словарь административного права / Кол. авт. - М.: Фонд «Правовая культура». - 1999.
4. Шергин А.П. Административная юрисдикция. – М.: Юрид. лит-ра, 1979.
5. Адміністративне право України [Підручник для юрид. вузів і фак. / А 31 Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, В.М. Гаращук та ін.]; За ред. Ю.П. Битяка. – Харків: Право, 2000.
6. Тищенко М.М. Система адміністративно-процесуальних проваджень // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. – 131-137.

Надійшла до редакції: 28.11.2005 р.

УДК 343.163(477)

Клименко В. Ф.

НАДЗОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОКУРАТУРЫ КАК ОДНА ИЗ ФУНКЦИЙ И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

Государственные органы о которых будет идти речь ниже и которые уполномочены вести борьбу с преступностью, в том числе с организованной, и коррупцией не достигли должного уровня и качества в этом виде государственной деятельности. В соответствии со ст. 121 Конституции Украины [1] и ст. ст. 5, 10, 19-25 Закона Украины «О прокуратуре» [2] на органы прокуратуры возложены функции координации деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью и коррупцией, а также осуществление прокурорского надзора по соблюдению соответствующего законодательства. Применительно к проблеме исследования под функциями понимается работа, производимая органом, организмом..., обязанность, круг деятельности [3, с. 658]. Следовательно, исходя из содержания выше приведенных правовых норм прокуратура, как орган, занимающийся одним из видов государственной деятельности отвечает перед государством и народом Украины за состояние борьбы с преступностью вообще и коррупцией в частности, что также вытекает из требований ст. 26 Закона Украины «Об организационно-правовых основах борьбы с организованной преступностью» [4], ст. 17 Закона Украины «О борьбе с коррупцией» (далее Закон) [5]. Прокурорский надзор за соблюдением законодательства о борьбе с коррупцией в теории и практике рассматривается не только как функция и способ противодействия коррупции, но и как отрасль (вид) прокурорско-надзорной деятельности. Для успешной реализации рассматриваемого вида деятельности необходимо иметь твердые знания: нормативно-правовой базы; о субъектах коррупционных правонарушений; понятия и содержания коррупции и коррупционных действий и других правонарушений, связанных с коррупцией; об органах, ведущих борьбу с коррупцией: критериев разграничения видов коррупционных правонарушений и ответственности за их совершение; методики проведения прокурорских проверок; формы, содержания актов прокурорского реагирования и требований, предъявляемых к этим актам. Исследуем каждую из перечисленных позиций.

Рассматривая вопрос о нормативно-правовой базе прокурорско-надзорной деятельности соблюдения законодательства о борьбе с коррупцией необходимо учитывать, что основными и руководящими правовыми актами в данной отрасли являются: Конституция Украины; Законы Украины «О прокуратуре»; «О борьбе с коррупцией»; «Об информации»; «О государственной службе»; «О предпринимательстве»; «О местном самоуправлении»; Указы Президента Украины «О национальной программе борьбы с коррупцией» № 319 от 24 апреля 1997 года; «О неотложных дополнительных мерах по усилению борьбы с организованной преступностью и коррупцией на 1988 – 2005 годы» №621 от 24 апреля 1998 года; Концеп-

НАДЗОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОКУРАТУРЫ КАК ОДНА ИЗ ФУНКЦИЙ И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

ция борьбы с коррупцией на 1998 – 2005 годы утвержденная Указом Президента Украины №367/98 от 24 апреля 1998 года; Национальная программа борьбы с коррупцией, утвержденная Указом Президента Украины №3119/97 от 10 апреля 1997 года; соответствующие нормы Уголовного и Уголовно-процессуального законодательства; гражданского и гражданско-процессуального законодательства; законодательства о труде; законодательства об административных правонарушениях и о административном судопроизводстве. В своей деятельности по рассматриваемой проблеме работники прокуратуры должны руководствоваться так же разъяснениями постановления Пленума Верховного Суда Украины «О практике рассмотрения судами дел о коррупционных действиях и других правонарушениях, связанных с коррупцией» №13 от 25 сентября 1998 года, приказов Генерального прокурора Украины: «Об организации работы и контроле исполнения в органах прокуратуры Украины» №1 от 19 января 2004 года; «Об организации аналитической и методической работы в органах прокуратуры» №1/1 от 19 января 2004 года; «Об организации прокурорского надзора за исполнением законов специальными подразделениями и другими государственными органами ведущими борьбу с организованной преступностью» №4/2 от 28 октября 2002 года; «Об организации прокурорского надзора за соблюдением законодательства в сфере борьбы с коррупцией» №10гн от 7 мая 2004 года.

Закон (ч. 1 ст. 1) закрепляет понятие коррупции, как деятельность лиц, уполномоченных на исполнение функций государства, направленных на противоправное использование данных им полномочий для получения материальных благ, услуг, льгот и других преимуществ. Там же предусмотрено два вида коррупционных действий: а) незаконное получение лицом, уполномоченным на исполнение функций государства в связи с исполнением этих функций материальных благ, услуг, льгот или иных преимуществ, в том числе принятие или получение предметов (услуг) путем их приобретения по цене (тарифам), которая является естественно низшей от её фактической (действительной) стоимости; б) получение лицом, уполномоченным на исполнение функций государства кредитов или займов, приобретения ценных бумаг, недвижимости или иного имущества с использованием при этом льгот или преимуществ, не предусмотренных действующим законодательством. Квалифицирующими признаками первой группы коррупционных действий являются наличие связи между получением материальных и нематериальных благ и непосредственным исполнением лицом своих служебных функций. Вторая группа коррупционных действий характеризуется такими квалифицирующими признаками как: -конкретным правонарушением в виде кредитов, займов, ценных бумаг, недвижимости и другого имущества; - определенным способом получения благ путем использования льгот или преимуществ не предусмотренных действующим законодательством; -противоправностью приобретения специальных видов преимуществ в зависимости от того предусмотрены ли они в законодательстве или предусмотрены для иных категорий лиц; -закреплением получения определенных благ хотя и не в связи с непосредственным исполнением лицом своих служебных обязанностей, но возможностью осуществления, благодаря авторитету должности. Рассматриваемые коррупционные действия в зависимости от характера и условий

совершения с учетом содержания ст. ст.1, 3, 7, 8 Закона, при отсутствии состава преступления, влекут меры административного воздействия. Закон содержит так же исчерпывающий перечень иных правонарушений, связанных с коррупцией: нарушения специальных ограничений для государственных служащих и других лиц, уполномоченных для выполнения функций государства, направленных на предупреждение коррупции (ст. 5 Закона); нарушение требований финансового контроля (ст. 6 Закона); непринятие мер по борьбе с коррупцией со стороны руководителей (ст. 10 Закона); умышленное неисполнение своих обязанностей по борьбе с коррупцией (ст. 11 Закона). В административном порядке за совершение коррупционных действий привлекаются лица в действиях которых нет состава преступления и которые совершили иные правонарушения связанные с коррупцией.

Субъектами коррупционных правонарушений, несущих ответственность за совершение коррупционных действий и иных правонарушений связанных с коррупцией являются лица уполномоченные на исполнение функций государства: государственные служащие; депутаты всех уровней; должностные лица органов местного самоуправления; военнослужащие (кроме тех, которые проходят срочную службу), которые в соответствии с действующим законодательством несут ответственность за административные правонарушения на основании положений дисциплинарных уставов (ч.2 ст.3 Закона). Ответственность за коррупционные действия по отдельным нормам закона могут нести лишь специальные субъекты, правовой статус которых закреплен в Законах Украины «О государственной службе», «О статусе народного депутата Украины», «О Конституционном Суде Украины», «О статусе судей», «О судостроительстве Украины», «О прокуратуре», «О милиции», «О нотариате», «Об органах регистрации актов гражданского состояния» и другие, а также военнослужащие, проходящие службу на должностях органов управления воинскими формированиями.

В ходе подготовки и проведения прокурорской проверки соблюдения Закона Украины «О борьбе с коррупцией» необходимо иметь в виду, что указанный закон закрепил ведомства непосредственно ведущие борьбу с коррупцией: органы прокуратуры Украины; Министерство внутренних дел Украины; налоговая милиция; Служба безопасности Украины; подразделения Военной службы правопорядка в Вооруженных Силах Украины, а также иные органы и подразделения, которые создаются для борьбы с коррупцией в соответствии с действующим законодательством (ст. 4 Закона).

Вопрос о видах и сроках привлечения к ответственности за совершение коррупционных действий является одним из важных при подготовке и проведении прокурорской проверки.

Органы прокуратуры, а также иные органы и должностные лица, ведущие борьбу с коррупцией (ст. 4 Закона) испытывают трудности в правоприменении рассматриваемого Закона поскольку в нем отсутствуют, а должны быть закреплены, точно сформулированные понятия: «коррупция»; «коррупционное правонарушение»; «коррупционное деяние». При наличии вышеупомянутых категорий было бы легче выработать критерии разграничения видов правонарушений и ответственности за их совершение. Прокурорско-надзорная, следственная и судебная практика

НАДЗОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОКУРАТУРЫ КАК ОДНА ИЗ ФУНКЦИЙ И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

показывает, что за одни и те же деяния лица, уполномоченные на выполнение функций государства в одних случаях несут административную ответственность, а в других – уголовную. Это лишний раз подтверждает, что в Законе четко не определены условия и основания видов ответственности за совершение коррупционных действий. А поэтому необходимо предусмотреть разграничение коррупционных деяний, которые наказуемы в уголовном порядке, от тех, которые подлежат наказанию в административном. Думается, что одним из таких основных критериев может быть ценовая стоимость вознаграждения.

При осуществлении прокурорского надзора в данной отрасли, и в частности, законности составления протоколов о совершении коррупционного деяния или иного правонарушения, связанного с коррупцией при наличии к этому оснований или умышленного не представления в суд протокола о совершении коррупционного деяния или иного правонарушения, связанного с коррупцией, лицом на которое возложены эти обязанности или составление самим прокурором такого протокола по результатам прокурорской проверки следует обратить внимание на малозначительность правонарушения с освобождением от ответственности. Проблема состоит в том, что Закон и Кодекс Украины об административных правонарушениях не содержат понятия «малозначительности коррупционного правонарушения». Суды, при применении ст. 22 КоАП в каждом конкретном случае дают оценку малозначительности по своему усмотрению порой без учета наличия или отсутствия у правонарушителя устойчивых антиобщественных установок, отсутствия большой общественной опасности, существенного вреда общественным, государственным интересам, правам и свободам человека и гражданина. Эти признаки необходимо закрепить в вышеназванных законах тогда и суду и прокурору будет легче решать эти вопросы в правоприменительной практике, освободив их от ненужной формальной процедуры. Среди административных взысканий основным видом является штраф от 15 до 100 необлагаемых минимумов доходов граждан (ст. ст. 7-11 Закона) в порядке, предусмотренном Кодексом Украины об административных правонарушениях. В соответствии с трудовым законодательством вопрос об увольнении правонарушителя с работы или иное отстранение его от исполнения функций государства решается в дисциплинарном порядке соответствующим органом и руководителем. Гражданско-правовая ответственность применяется в виде возмещения вреда, отмены неправомерных актов и решений, а также восстановления прав юридических и физических лиц (ст. ст. 14-15 Закона).

Ст. 38 Кодекса Украины об административных правонарушениях предусматривает, что административное взыскание может быть применено к виновному лицу не позднее 2-х месяцев со дня совершения коррупционного правонарушения, а в случае отказа в возбуждении уголовного дела или прекращения уголовного дела, но при наличии в действиях лиц признаков коррупционного правонарушения, административное взыскание может быть применено не позднее 1 месяца со дня принятия решения об отказе в возбуждении уголовного дела или его прекращении.

Одной из важных задач прокурора при организации надзора по рассматриваемому вопросу, кроме вопросов о привлечении виновных к ответственности, является принятие мер по возмещению вреда, причиненного коррупционными

действиями. Основными нормативными актами при подготовке прокурором соответствующего искового заявления являются: Конституция Украины, как закон прямого действия; Гражданский кодекс Украины – ст. ст. 215, 216, 228, Гражданский процессуальный кодекс Украины – ст. ст. 118-120; Хозяйственный кодекс Украины – ст. 2; Хозяйственный процессуальный кодекс Украины – ст. ст. 54-57; Уголовно-процессуальный кодекс Украины – ст. 28; Кодекс законов о труде – ст. ст. 130, 134.

Название и содержание исковых заявлений вытекают из сущности ч. 3 ст. 1; п «б», ч. 2 ст. 1; ч. 1, 2 ст. 13; ст. 14 Закона.

Производство прокурорской проверки в поднадзорных учреждениях, предприятиях и организациях является наиболее эффективным способом противодействия коррупции. Проверка исполнения Закона Украины «О борьбе с коррупцией» это целенаправленная деятельность прокурора в виде совокупности действий, направленных на установление нарушений указанного Закона, причин этих нарушений и условий им способствующих с целью принятия мер по их устранению, восстановлению нарушенных прав и привлечению виновных к ответственности [6, с. 111]. Основными и предметными ведомственными руководящими актами в рассматриваемой сфере прокурорской деятельности являются приказы Генерального прокурора Украины: №6 гн от 15 апреля 2004 года «Об организации надзорной деятельности органов прокуратуры по защите прав и свобод граждан и интересов государства» [7]; №10 гн от 7 мая 2004 года «Об организации прокурорского надзора за соблюдением законодательства в сфере борьбы с коррупцией» [8]. В указанных документах содержатся конкретные цели, задачи, функции, принципы, способы прокурорско-надзорной деятельности, меры и акты прокурорского реагирования, направленные на обеспечение результативности прокурорских проверок и своевременное устранение причин нарушений законности и условий их порождающих. Работа прокурора в данной области состоит из следующих этапов: определение объектов прокурорских проверок с получением необходимой информации; ознакомление с руководящими законодательными и ведомственными актами; планирование проведения прокурорской проверки; само производство проверки; объявление результатов проверки руководителю проверяемого объекта и внесение акта прокурорского реагирования; контроль исполнения акта прокурорского реагирования и его результатов. Перечисленные этапы являются наполнением содержания методики прокурорского надзора и проверки соблюдения законодательства о борьбе с коррупцией. Умение правильно определить и реализовать методы и приемы наилучшей организации и осуществления надзорной и другой деятельности, учет конкретных обстоятельств, которые сложились с целью достижения оптимального результата составляет тактику прокурорско-надзорной деятельности прокурора [9, с. 52]. Рассмотрим некоторые положения методики проведения отдельных прокурорских проверок соблюдения законодательства Украины о борьбе с коррупцией в некоторых ведомствах.

Методика проведения прокурорской проверки в государственной налоговой инспекции. Для успешного, результативного производства рассматриваемого вида проверки прокурору необходимо знать: Законы «О борьбе с коррупцией», «О системе налогообложения», «О налогообложении прибыли предприятий», «О государственной налоговой службе в Украине», «О милиции», «О порядке погашения

НАДЗОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОКУРАТУРЫ КАК ОДНА ИЗ ФУНКЦИЙ И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

обязательств плательщиков налогов перед бюджетами и государственными целевыми фондами», «О налоге на добавленную стоимость», «О применении регистраторов расчетных операций в сфере торговли общественного питания и услуг», Кодекс Украины об административных правонарушениях, Указ Президента Украины «Об упрощенной системе налогообложения, учета и отчетности субъектов малого предпринимательства» и др. При проверке необходимо выяснить следующие основные вопросы: - проводились ли плановые и внеплановые проверки и сличение с данными о результатах и устранением выявленных нарушений; - оказывались ли должностным лицам, проводившими проверки какие-либо бесплатные услуги; - как ведется контроль соблюдения сроков сообщения субъектами предпринимательской деятельности и финансовыми учреждениями об открытии и закрытии счетов: - привлечены ли правонарушители к другим видам ответственности по отказным материалам; - имели ли место факты привлечения правонарушителей к административной ответственности за действия уголовного характера; - все ли имущество подвергнутое конфискации реально конфисковывалось; - законно ли и в полном объеме применялись штрафные санкции; - внедрялись ли организационные методы для предотвращения и противодействия коррупционным проявлениям и правонарушениям, связанным с коррупцией; - сколько служащих налоговой службы привлечено к уголовной ответственности за служебные и коррупционные преступления; - какова практика реагирования руководства на совершенные должностными лицами правонарушения, связанные с коррупцией; - каковы данные и принятые меры, по обращению граждан в органы прокуратуры, за нарушение законодательства о борьбе с коррупцией служащими налоговой инспекции и милиции и другие вопросы.

Имеет определенные особенности методика производства прокурорской проверки в органах внутренних дел. Перед началом проверки, а в случае необходимости и в ходе самой проверки необходимо обратиться к основным положениям Законов Украины: «О милиции»; «Об оперативно-розыскной деятельности»; «Об административном надзоре за лицами, освобожденными с мест лишения свободы»; «О предварительном заключении»; Уголовного и Уголовно-процессуального кодекса; Кодекса Украины об административных правонарушениях; приказов МВД Украины: «О дисциплинарном Уставе органов внутренних дел Украины» №403 от 18 сентября 1991 года; «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности дежурной службы органов внутренних дел Украины» №485 от 18 августа 1992 г.; «О порядке приема регистрации и рассмотрения в органах и подразделениях внутренних дел Украины заявлений и сообщений о совершенных и готовящихся преступлениях» №400 от 14 апреля 2004 года и др. При проведении рассматриваемой прокурорской проверки в первую очередь необходимо ознакомиться и проанализировать заявления граждан, их жалобы на неправомерные коррупционные действия работников органов внутренних дел и принятых руководством мерах. Проверкой выясняются такие основные вопросы как: - составлялись ли протоколы о коррупционных действиях на служебных лиц в отношении которых в возбуждении уголовного дела было отказано за отсутствием состава преступления по малозначительности; - имелись ли случаи вымогательств оплаты за услуги не предусмотренные законодательством; - законно ли производилось изъятие вещей и документов и их последующее возвра-

щение; - были ли факты составления различных соглашений с хозяйствующими субъектами с нарушением действующего законодательства; - принимались ли незаконные процессуальные решения по материалам уголовных или административных дел с предоставлением каких-либо преимуществ физическим или юридическим лицам.

Прокурорские проверки соблюдения законодательства о борьбе с коррупцией по такой же методике с выяснением предметных специфических вопросов, предварительным изучением специальных законодательных и ведомственных актов должны производиться в подразделениях: органов местного самоуправления; Государственной контрольно-ревизионной службы; Министерства по чрезвычайным ситуациям в Украине; военных комиссариатов; Государственного архитектурно-строительного контроля и др.

Очень важным, ответственным и завершающим этапом прокурорской деятельности является внесение прокурором актов прокурорского реагирования. К таким основным актам в соответствии со ст. ст. 21-24 Закона Украины «О прокуратуре» относятся: протест; представление; предписание и постановление. Кроме того, как показывает правоприменительная практика, прокуроры вносят заявления в суд о признании изданного акта и противоречащего закону не действительным с момента издания, а также требования (о проведении проверки, о выделении специалиста). Основными требованиями к перечисленным прокурорским документам являются: отражение положения закона которое нарушено; обоснование в чем по существу состоит нарушение закона; в какой срок должностное лицо или орган должны принять меры по устранению выявленных нарушений. Содержание каждого из перечисленных актов прокурорского реагирования дано в Законе Украины «О прокуратуре» (ст. ст. 21-24), а критерии оценки несоответствия правового акта закону нигде не закреплены. Нам представляется, с учетом сложившейся практики, что к таким критериям относятся: - применение (умышленно или по незнанию) не надлежащего закона, т.е. ссылка не на тот закон, который служит основным целям и решениям задач, соответствующего рода деятельности предприятия, учреждения, организации; - издание правового акта на основании закона, который утратил силу по различным законным основаниям; - издание правового акта не надлежащим должностным лицом или с превышением властных полномочий или с нарушением согласовательного процесса; - издание правового акта с нарушением самой формы и процедуры принятия.

Таковы основные концептуальные подходы и практические рекомендации результативности прокурорско-надзорной деятельности по противодействию коррупции.

Литература

1. Конституция Украины. Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1996 г. №30, ст. 141.
2. Закон Украины «О прокуратуре» // Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1991 г. №53, ст. 793.
3. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1997. – 944 с.
4. Закон Украины «Об организационно-правовых основах борьбы с организованной преступностью» // Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1993, №35, ст. 358.

**НАДЗОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОКУРАТУРЫ КАК ОДНА ИЗ ФУНКЦИЙ
И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ**

---

5. Закон Украины «О борьбе с коррупцией». // Ведомости Верховной Рады (ВВР), 1995 г. №34, ст. 266.
6. Півненко В.П. Прокурорський нагляд в Україні. Курс лекцій. – Харків: ЮВПІ “Харків юридичний”, 2005. – 240 с.
7. Приказ Генерального прокурора Украины № 6гн от 15 апреля 2004 г. «Об организации надзорной деятельности органов прокуратуры по защите прав, свобод граждан и интересов государства».
8. Приказ Генерального прокурора Украины № 10 гн от 7 мая 2004 г. «Об организации прокурорского надзора за соблюдением законодательства в сфере борьбы с коррупцией».
9. Прокурорський нагляд в Україні: підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / І.Є. Марочкін, П.М. Каркач, Ю.М. Грошевой та ін. за ред. проф. І.Є. Марочкіна, П.М. Каркача.– Х.: ТОВ “Одісей”. – 2005.–240 с.

Поступила в редакцію: 07.12.2005 г.

Трибуна молодого ученого

УДК 340.12

Токмеджи Р. Р.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ I МИЛЛИ-ФИРКА – БОРЬБА ЗА НАЦИОНАЛЬНУ ВОЛЮ В ПЕРИОД БИЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ

Исследуемый период – 1917-1918 гг. – время активной национально-освободительной борьбы крымскотатарского народа в Крыму. Управление краем становится яблоком раздора в политических кругах полуострова. В наше время крымскотатарский вопрос вновь попал в прицел государственной политики и политической борьбы. Многонациональное население полуострова, наблюдая конфликты с участием крымских татар, задается вопросами "как решится крымскотатарский вопрос?", "к чему приведет это политическое противостояние?", "какие методы борьбы изберут крымские татары в достижении своих целей?".

Для того чтобы давать какой-либо политический прогноз развития событий необходимо обратиться к прошлому. Нужно исследовать истоки национально-освободительной борьбы крымскотатарского народа, проследить динамику ее развития, дать оценку политико-правовым взглядам политических лидеров крымских татар. И только, исходя из этого, делать какие либо предположения о возможности насильственных действий со стороны крымских татар либо решения вопросов цивилизованными демократическими методами.

Анализ исследований. Большой трудностью, при исследовании данной проблематики, явился довольно скудный объем материала, не позволяющий в полной мере осветить объект изыскания. Лишь работы некоторых исследователей того периода, разрешают частично восполнить пробелы в этом вопросе. Научная работа – "Милли-фирка": национально-буржуазная контрреволюция в Крыму", автором которой является Бочагов А.К. К сожалению, работа Бочагова А.К. была издана в 1930 году, в период активного утверждения Советской власти и, соответственно не может быть оценена объективно. Научная работа Тимошука А.В., Тарана П.Е. "Крымскотатарская политико-правовая мысль конца 18-го – начала 20 ст.: особенности генезиса и процессы эволюции", на сегодняшний день, представляется наиболее фундаментальным исследованием политической деятельности этой партии. Существенную помощь при написании данной статьи оказали материалы таких исследователей, как Зарубин А.Г., Зарубин В.Г., Возгрин В.Е., Елагин В.Л., Никольский П.А., Надинский П.Н., хотя и тема статьи непосредственно не пересекается с предметами исследований вышеприведенных авторов. Она затронута ими фрагментарно в контексте масштабной проблематики.

*ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ І МИЛЛИ-ФИРКА – БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ
ВОЛЮ В ПЕРІОД БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ*

Цель исследования состоит в освещении характерных аспектов политической деятельности "Милли-фирка" и участие в ней Джафера Сейдамета на основе анализа политико-правовой деятельности в составе национально-освободительного движения.

Задачей данного исследования является освещение общественно-культурных, политико-правовых и военно-политических тенденций в деятельности "Милли-фирка".

Лидеры, организованного 25 марта 1917 года Мусульманского исполнительного комитета – крымско-татарского правительства Джафер Сейдамет и Челеби Джихан составили ядро, созданной в июле 1917 года «Милли фирка» («Национальной партии»), ставшей идейным стержнем крымскотатарского национально – освободительного движения. Джафер Сейдамет принимал активное участие в разработке программы партии, которая была выдержана в общедемократическом духе с народническим оттенком. Основными целями в ней были: суверенитет народа и основные политические свободы, отмена сословных различий, паспортов, признавалось равенство всех граждан перед законом, утверждались демократические выборы, признавалась неприкосновенность личности, жилища, писем, декларировалась социализация фабрик и заводов, вакуфное землевладение и имущество передавались в управление Мусисполкома. Был выдвинут лозунг: «Вся земля общинам» по принципу «каждому землевладельцу столько земли, сколько он сможет обработать без применения наемного труда» [1, с. 25]. Оговаривались культурно-просветительские задачи: создание школ на основе обязательного, всеобщего и бесплатного образования. Особый интерес вызывает идея равноправия женщин в общественно-политической жизни государства. В вопросе национально государственного устройства «Милли фирка» выступала за федеративную Россию, в которой будут равны все языки, а Крыму отводилось бы место ее субъекта. Организационное строение партии, закрепленное «Партийной инструкцией», базировалось на строжайшем централизме, на национальных и религиозных ограничениях [1, с. 25]. Партия не афишировала своей деятельности, предпочитая затушевать свои стремления к созданию национально-культурной автономии общедемократическими моментами. Однако продолжая вести революционную агитацию среди народа. Партия состояла в оппозиции к консервативному духовенству, не поддерживала контактов с российскими либералами, и была более близкой к сотрудничеству с социалистическими партиями, она стала первой официальной, революционной партией крымских татар [2, с. 114]. С одной стороны она была официальной, легализованной партийной организацией, представлявшей интересы крымскотатарского народа, а с другой мощной подпольной структурой, имевшей в своем составе сильную разветвленную пропагандистскую сеть. Партия продолжала вести национально-освободительную борьбу за кулисами политической сцены, посылая своих агитаторов даже в самые глухие и забытые деревни и села.

Центральным печатным органом партии стала газета «Миллет», главным редактором которой был Асан Сабри Айвазов, кстати, входивший в правую группу Джафера Сейдамета. Первый номер этой газеты вышел 27 июля 1917 года [3, с. 389]. Чуть ранее, 22 июля начал издаваться еженедельник Мусульманского исполнительного комитета на русском языке «Голос татар», под редакцией А. Боданинского и Х. Чапчаки [4, с. 84]. Этими печатными изданиями комитет устанавливал

связь с широкими татарскими массами. Они не только влияли на национальное и культурное возрождение крымскотатарского народа, но и содействовали его политической консолидации. «Милли фирка» была выразительницей национально культурных идеалов и передовой роли крестьянского класса, а вскоре стала партией всего крымскотатарского народа. Во многом это было заслугой лидеров партии, в частности Джафера Сейдамета; который все-таки сумел объединить народ, дав ему надежду на освобождение и повести его к заветной цели.

5-9-го сентября Джафер Сейдамет, возглавляя крымскую делегацию, в которую входили Амет Озенбашлы и еще две женщины, официально присутствовал на проходившем в Киеве съезде народов [12, с.132]. Этот съезд представителей народов бывшей российской империи, поддержал идею демократической федерации. "Съезд в демократическом духе предложил решать межнациональные отношения: бывшая "тюрьма народов" должна стать федеративной демократической республикой, с равноправными языками" [5, с. 28]. Здесь Джафер Сейдамет выступил с предложением о реформировании государственного устройства в Крыму. И, именно здесь прозвучал лозунг «Крым для крымцев!», кстати, одобренный председателем Центральной Рады Михаилом Грушевским, который, провожая крымскую делегацию, сказал о необходимости создания в Крыму Парламентского органа крымских татар (Меджлиса), который бы наладил связи с Центром. Михаил Грушевский так же уверил крымскую делегацию в том, что в следующем универсале будет отмечено: «Крым для крымцев» [6, с. 201]. И как выяснится позже, М.Грушевский сдержал свое обещание, отметив в принятом 7 ноября 1917 г. Центральной Радой III Универсале, провозгласившем независимую Украинскую Народную Республику (УНР) в составе еще не существующей демократической Российской Федерации. В состав УНР были включены три северных уезда Таврийской губернии, но без Крыма, разорвав губернию на две части. В этом же месяце Центральная Рада известила Мусисполком, что Украина не имеет территориальных претензий к Крыму и поддерживает национальное движение крымских татар [1, с. 47]. Этот факт свидетельствует о довольно тесных и прочных дипломатических отношениях между Центральной Радой и Мусисполкомом. Организации эти, не смотря на национальные различия, были объединены общностью целей. Центральная Рада, как представительный орган украинского народа, осуществляющий свою политику на основах искреннего демократизма и стремлении к национальному освобождению, служил во многом тем ориентиром, на который равнялись лидеры крымскотатарского национально-освободительного движения, при достижении поставленных задач. В своих мемуарах Джафер Сейдамет не редко вспоминает о деятельности украинского правительства и, особенно о его лидерах – Михаиле Грушевском и Симоне Петлюре, с которыми его связывали не только межправительственные, но и дружеские отношения.

Нараставшая анархия в России, близость революции, укрепление власти большевиков заставили Мусульманский исполнительный комитет прибегнуть к организации военных формирований для защиты достигаемых им задач. Было решено перебросить в Крым мусульманские полки стоявшие в Херсоне. С этой целью 10 октября 1917 года Джафер Сейдамет, как лидер партии и уполномоченный Крымским Мусульманским исполкомом отправляется в Херсон, с официальной просьбой о предоставлении

*ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ І МИЛЛИ-ФИРКА – БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ
ВОЛЮ В ПЕРІОД БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ*

помощи. Это было не простой задачей. Так как херсонские войска находились под защитой царя и воспринимали революционеров как врагов, а железные дороги, для переброски этих частей в Крым находились в ведении большевиков. Однако, Джафер Сейдамет умело лавируя между этими противостоящими силами, добился переброски в Крым 8-ми, 10-ти поездов солдат бывших царских полков. [6, с. 222].

Блестяще справившись с этой миссией, Джафер Сейдамет отправляется в Киев на встречу с М.С.Грушевским, О.Шульгиным и национальным министром обороны С.В. Петлюрой. Суть их встречи сводилась к тому, что обе стороны обязались оказывать друг другу поддержку, в том числе и военную [6, с. 225].

Октябрьскую социалистическую революцию Джафер Сейдамет назвал «преступной авантюрой», открывшей путь для анархии и гражданской войны.

События октября побудили правящие круги Крыма объединиться перед лицом надвигающейся угрозы со стороны большевиков и перейти к более решительным действиям. Таким образом, возник Крымский революционный штаб, возглавляемый военным директором Джафером Сейдаметом. Штаб состоял из 5-ти отделов: политический, интендантский, юридический, санитарно-ветеринарный, снабжения и канцелярии самого военного директора. Костяк штаба представляли 1-й и 2-й крымско-татарские полки (эскадронцы), а так же 1-й мусульманский полк свободы. Войска Крымского штаба насчитывали от 2-х до 5-ти тысяч солдат. Ко времени наступления большевиков в декабре 1917 года к войскам штаба примкнули свыше 2-х тысяч офицеров от Совета народных представителей [7, с. 30]. Русские офицеры были объединены под командованием полковника Макухина. К тому времени Крымский революционный штаб представлял серьезную опасность для большевиков, которые называли его "сосредоточением контрреволюции" и «контрреволюционной армией курултая» [8, с. 58].

Повсюду разгорающиеся большевистские костры послужили не только к организации военных формирований – Крымского революционного штаба, но и политической консолидации властных структур полуострова перед надвигающейся большевистской бурей. Вследствие этого 20 ноября 1917 года делегаты от земств, городов, советов, профсоюзов и Мусульманского исполнительного комитета собрались на Губернский съезд представителей городских и земских самоуправлений. Результатом съезда стало образование временного высшего органа губернской власти – Совета Народных представителей (СНП), в составе 48-ми членов, от разных национальных представительств. Таким образом, в Крыму возникает троеставительство из Мусисполкомовцев, СНП и большевиков, чье движение нарастало с каждым днем. Но, если курултаевцы, не смотря на все разногласия, все же сотрудничали с СНП, объединенные общими задачами, то по отношению к большевикам, они заняли довольно непримиримую позицию. Это во многом было определено взглядами и убеждениями Джафера Сейдамета, который был против даже самого мелкого компромисса с большевиками.

Наступление красного знамени не заставило себя долго ждать. Полуостров потрясают ужасы кровавых расправ. С целью прекращения кровопролития Мусисполком, точнее его левоцентристское образование во главе с Челеби Джиханом предлагает компромисс: создание органа власти, включающего по 10 представите-

лей от СНП, большевиков и татар – трех структур, имеющих реальный вес в Крыму [1, с. 63]. Вполне возможно, что Курултай принял бы это предложение. Если бы не полная неуступчивость его правого крыла, возглавляемого Джафером Сейдаметом, которые отказывались признавать Советы демократическим органом, и были бескомпромиссными противниками советской власти. Они отстаивали предельно жесткую позицию по отношению к власти коммунистов. Джафер Сейдамет предпочел объединиться с Советом Народных Представителей перед лицом общей угрозы. С этой целью, выступая на заседании Курултая, он говорил: «Наши притязания на высокую краевую власть незаконны, татарский национальный парламент не имеет никакого права на высшую власть, на гегемонию в крае... у нас есть краевая власть – Совет народных представителей. Кто мешает нам работать рука об руку с ним? В эту грозную минуту нам следует думать не о захвате власти, а о том, чтобы тушить повсеместно разгорающийся в крае пожар» [1, с. 62]. Таким образом, на заседании Курултая 10 декабря 43-мя голосами против 12-ти было принято решение об организации краевой власти по соглашению с СНП, без большевиков. Эти действия поставили курултаевцев в оппозицию к большевикам. Челеби Джихан подал в отставку. На несколько дней его заменил Джафер Сейдамет [1, с. 64].

Обе стороны готовились к решительным схваткам. Мощной опорой большевистских организаций, в борьбе с контрреволюционными силами, являлся Черноморский флот, перешедший на сторону Советов. А интересы курултаевцев и СНП защищали войска Крымского революционного штаба, под командованием Джафера Сейдамета. Как пишет П.А.Никольский - «Гарнизоны из татарских частей, подчиненных Крымскому революционному штабу, стояли по всем, кроме Севастополя городам Крыма» [9, с. 38]. Первыми к решительным действиям перешли революционные моряки и рабочие Севастополя [10, с. 48-53]. Джафер Сейдамет активизировал силы Крымского штаба и направил их для борьбы с большевиками в Феодосию, Евпаторию, Ялту и другие города Крыма. 10-11 января он организовал блокаду Севастополя с участием эскадронцев, 12-13 января возглавлял войска эскадронцев в битве с Севастопольскими матросами под Бахчисараем [11, с. 1]. Но численное превосходство большевистских войск делали все эти предприимчивые попытки малоэффективными. К концу января 1918 года на полуострове установился большевистский режим.

Исследование того, что уже было, сопоставление его с настоящим не только помогает лучше проследить основные этапы развития современных явлений, но и предостерегает от повторения ошибок прошлого, делают обоснованными прогностические предположения, устремленные в будущее. Выводом для вышеприведенной статьи может послужить следующее развитие мысли. Опыт прошлого показывает, что в период мирного и "беззаботного" времени каждые политические структуры полуострова были относительно самостоятельны и обособлены, зачастую пренебрегая сотрудничеством и союзами. Официальными мотивами, вуалировавшими основные причины для отказа от сотрудничества, могли быть самые разные и абсурдные. А основной причиной всегда было и остается стремление к политическому господству, отсутствие желания разделять с кем-либо кусок пирога власти. Однако в смутные времена безысходности те же самые политические группы, забывают о

*ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ І МИЛЛИ-ФИРКА – БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ
ВОЛЮ В ПЕРІОД БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ*

принципиальних несовпадениях политических программ, национальных и религиозных различиях, на время растворяются обиды, исчезают угрозы. Перед лицом общей опасности они объединяются и действуют как единый, гармоничный, сбалансированный организм, достигая поставленных задач гораздо быстрее и качественнее.

Данная статья, далеко не последняя в исследовании данной проблемы, следом планируется более глубокое изучение в данном направлении, ведется активная творческая работа над кандидатской диссертацией, в предмет исследования которой входит и эта тема.

Литература:

1. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352с;
2. Ficher Alan W. The Crimea tatars. – Stanford, California.: Hoover institution press, 1978. – 264с.
3. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар.- М.: Мысль, 1992. – 447с.
4. Елагин В.Л. ст. Национальные иллюзии крымских татар, в кн. Забвению не подлежит. – Казань, 1992. – 74 – 117с.
5. История Украины под ред. Темко Г.Д., Тугченко Л.С. – К.: в.ц. "Академия", 2001. – 479с.
6. Vazi Natiralar (Некоторые воспоминания). Джафер Сейдамет. – Istanbul 1993г. – 328с.
7. История городов и сел УССР. В 26 т. – 1-е изд. – К., 1974.
8. Агаджанов С. Г., Сахаров А.Н. Крым: прошлое и настоящее. – М.: Мысль, 1988. – 109с.
9. Никольский П.А. Крым. От Крымского ханства до наших дней. – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 39с.
10. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. В 4-х ч. – Часть 1. – Симферополь: Крымгосиздат, 1957. – 303с.
11. Бочагов А.К. Милли-фирка: национально-буржуазная контрреволюция в Крыму. 2-е изд. Крымское государственное издательство. 1930. – 117с.
12. Тимошук А.В., Таран. П.Е. Крымскотатарская политико-правовая мысль конца 18-го – начала 20 ст.: особенности генезиса и процессы эволюции – Х.: СПДФО Вапнярчук Н.М., 2004. – 176с.

Поступила в редакцию: 01.11.2005 г.

УДК. 349.41(094) «1941/1944»

Мельников А. В.

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПРАВООТНОШЕНИЯ В КРЫМУ В ПЕРИОД НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

Историко-правовой аспект немецко-фашистского оккупационного режима на территории Крыма интересовал ученых, исследователей и ранее. Особо выделяются работы В. Брошевана, В. Гурковича, В. Яковлева, Н. Мюллера, О. Романько, П. Рекотова, Д. Мельникова, Л. Черной и В. Штрик-Штрикфельдта. Научная новизна данной статьи заключается в незначительном количестве исследований правового режима земельных и аграрных правоотношений на Крымском полуострове в указанный период [1]. Следует отметить, что в некоторых работах раскрываются отдельные стороны нацистского оккупационного режима: организационная, фискальная, жилищная, национальная, идеологическая [2]. Однако, почти нигде не проводится анализ фашистской организации сельского хозяйства в Крыму. Поэтому предметом настоящей статьи является статус земельных, аграрных правоотношений в Крыму в 1941–1944 гг. Основной задачей работы ставится исследование деятельности немецко-фашистских оккупационных органов в области сельского хозяйства и землеустройства.

Первые месяцы Великой Отечественной войны, отмеченные быстрым продвижением немецких войск на восток, укрепили у высшего руководства Третьего рейха убеждение в том, что скорая победа над СССР делает поиски какой-либо поддержки населения в оккупированных районах излишней. Однако, оккупированные районы Украины и Крыма должны были стать «житницей» вермахта, поэтому фашистам необходимо было заставить крестьян работать на благо Германии. Так, инструктивное письмо начальника полиции безопасности и СД Германа Геринга от 2 июля 1941 г. определяло, что ближайшей целью в завоеванных вермахтом районах является «политическое, то есть фактическое успокоение оккупированных территорий. Конечная цель – экономическое успокоение». На местном уровне все земельные и аграрные вопросы находились в ведении хозяйственного командования «WIKO», а также областных и районных сельскохозяйственных управлений. При комендантах городов и поселков были созданы сельскохозяйственные отделы, в которых предусматривались должности агрономов и зоотехников. При городских управах, подконтрольных местной германской военной комендатуре, находились земельные отделы [3, л. 47–50].

Первым шагом в становлении нового аграрного порядка в оккупированной сельской местности Крыма стала пропаганда вводимых немцами земельных нормативно-правовых актов и критика советских сельскохозяйственных отношений в прессе немецко-фашистских оккупационных властей. Так, 16 февраля 1942 г. был принят закон «О новом аграрном порядке в освобожденных областях», а в июне 1943 г. – декларация «О крестьянской частной собственности на землю в освобож-

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПРАВООТНОШЕНИЯ В КРЫМУ В ПЕРИОД НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

денных от большевиков русских, украинских и белорусских областях». Цель нового аграрного порядка заключалась в скорейшем превращении колхозной собственности в систему частной собственности крестьян. Для этого указанные нормативно-правовые акты провозгласили ликвидацию колхозного строя и переход крестьян к индивидуальному хозяйству.

Указанная декларация, подписанная рейхсминистром занятых восточных областей Альфредом Розенбергом и согласованная с Г. Герингом, в значительной степени расширяла принципы закона «О новом аграрном порядке в освобожденных областях», опубликованного в генеральном комиссариате Таврия 26 февраля 1942 г. В частности, она содержала принцип того, что германское правительство способствует возникновению и развитию частной собственности на землю. «Право на землю» возникало у всех обрабатывающих земельный участок своим трудом. Такие участки передавались крестьянам оккупированных районов для индивидуального постоянного пользования и признавались их частной собственностью [4]. Помимо этого, новый земельный порядок предусматривал, также оказание весомой государственной помощи крестьянам, которая при переходе и к частновладельческому хозяйству выражалась бы в предоставлении им на льготных условиях посевного материала, инвентаря и т.п. Новый земельный порядок планировалось организовать по принципу добровольности, однако зачастую это только декларировалось, так как все крестьяне были обязаны обеспечить продуктами немецкую армию.

Одним из важных моментов аграрного закона стал тезис о том, что крестьянский приусадебный участок тоже признавался частной собственностью и не облагался налогами. Однако, не многие колхозники получили земельные участки в частную собственность. Так, в разработанном немецкой администрацией уставе земледельческого товарищества описывалась поэтапная процедура перехода от коллективного владения и пользования землей к единоличному, т.е. частному [5]. Немецкое правительство считало, что «если бы германские власти немедленно приступили к передаче земли крестьянам в собственность, то скачок от большевизма к частному владению был бы столь резок и крут, что повлек бы за собой отрицательные в последствии: землеустройство сорвалось бы и начались бы земельная анархия и хаос». Этим немцы объясняли необходимость постепенного, поэтапного перехода от коллективной к частной собственности на землю.

Следует отметить, что оккупанты считали земледельческие товарищества эффективной формой хозяйствования. Поэтому с ухудшением военного положения Германии эта форма получила широкое распространение: если на начало 1942 г. по уставу земледельческих товариществ работало лишь 10% бывших колхозов, то на конец оккупации почти 30 %. Устав земледельческого товарищества (сельскохозяйственной артели) устанавливал три формы землепользования: общественные хозяйства, земледельческие товарищества и индивидуальные хозяйства. Крестьяне, объединенные в общественные хозяйства, земледельческие товарищества, т. е. фактически те же колхозы, получали расчет по истечении хозяйственного года. Местными сельскохозяйственными управлениями оценивались в целом также общие итоги работы колхоза [6].

В соответствии с новым аграрным порядком урожаем с приусадебного участка крестьянин мог распорядиться самостоятельно, например, продавать на рынке. Налоги с урожая, собранного сельскохозяйственным товариществом, планировалось рассчитывать таким образом, чтобы заинтересовать крестьян в повышении труда [7].

Крымское немецкое командование считало, что с провозглашением частной собственности на землю и появлением единоличных крестьянских хозяйств введенный аграрный порядок укреплялся, а также что земельная декларация стала последовательным развитием тех мероприятий, которые осуществляло германское правительство в отношении землеустройства в рейхскомиссариате «Украина», составной частью которого являлся генеральный комиссариат Таврия.

В отличие от советской аграрной политики, запрещавшей аренду земли, немецкая администрация предлагала долгосрочную аренду земли. Так, Симферопольским городским управлением было принято решение о предоставлении гражданам на правах аренды земельных участков для ведения огородничества. Заинтересованные лица могли получить их на правах аренды сроком на один год с последующим продлением. Передача участков в аренду осуществлялась земельными отделами управ [8].

Таким образом, провозглашенные нормативно-правовые акты были направлены на частичную ликвидацию советской коллективизации и на установление нового земельного порядка в сельской местности.

Активная пропагандистская работа проводилась крымской оккупационной прессой. Она пестрила заявлениями следующего характера: «Освобожденный крестьянин становится прочно и твердо на свою собственную землю, на этой почве он найдет самого себя. А когда крестьянин найдет, самого себя он будет представлять собой такую национальную и моральную силу, перед которой не устоят «врата ада» жидовского большевизма, и колхозный строй, еще остающийся в не освобожденной еще от сталинской власти России, рухнет в пропасть» [9]. «Новый земельный порядок явился могучим фактором действительного сельскохозяйственного прогресса [10].

Таким образом, согласно опубликованным в профашистских газетах «Голос Крыма», «Евпаторийские известия», «Феодосийский вестник», «Азат Крым» и «Сакские известия» статьям, посвященным сельскохозяйственным вопросам, новый земельный правопорядок должен был освободить крестьян от тех моральных и материальных страданий, которые они испытали при коллективизации, избавить колхозников от хозяйственного обнищания и рабства, а также дать им долгожданную свободу и превратить их собственников земельных участков.

Существовала и другая сторона фашистской деятельности в области земельных правоотношений и сельского хозяйства. Так, в Коричневой папке А. Розенберга (секретной инструкции немецкого командования по ведению хозяйства в рейхскомиссариате «Украина») указывалось на необходимость сохранения колхозной системы. В плане реализации указанной директивы, колхозы преобразовывались в общественные хозяйства (сельские общины), и в них вводилась обязательная трудовая повинность. Обещанная передача земли крестьянам в собственность фактически оставалась лишь пропагандным шагом. Индивидуально-частное землевладение вводилось оккупантами только в зонах наиболее активного партизанского движения, к

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПРАВООТНОШЕНИЯ В КРЫМУ В ПЕРИОД НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

которым оккупанты относили также горные, лесные районы Крымского полуострова [11, л. 66 об.]. В первых же приказах оккупационной администрации определялось, что «...колхозная земля, колхозное имущество переходят в собственность немецкой армии. За невыполнение сдачи колхозного имущества – расстрел». Эти же приказы обязывали население Крыма сдать продукты питания на соответствующие склады управ, а крупнорогатый скот в соответствующие колхозы [12, с. 5, 24].

Если в рейхскомиссариате «Остланд» колхозы были ликвидированы и возобновлена частная собственность на землю, то в рейхскомиссариате «Украина» нацисты воздержались от полной ликвидации коллективизации, опасаясь дезорганизовать сельскохозяйственное производство. О том, что немцы уделяли чрезвычайное значение надлежащей организации сельскохозяйственных работ, имея своей целью обеспечить продовольствием как армию, так и гражданское население Германии, говорят статистические данные, которые базируются на немецких архивных материалах [13, с. 13– 14]. Так, только с апреля по сентябрь 1942 г. немцы завезли в рейхскомиссариат «Украина» 1900 молотилок, 126 веялок, 8850 жаток, 208 сноповязалок, 735568 кос, 767577 рукоятей для кос, 431450 брусков для затачивания кос. До декабря 1942 г. из рейха в Украину было ввезено 2901 трактор, 1 миллион кос, 116 тысяч серпов. Для молотбы и вывоза зерна командование немецких вооруженных сил выделило 35483 тонн горючего для тракторов, 17063 тонн бензина для автомашин, 3962 тонн дизельного топлива и 3600 тонн смазочных масел.

Анализ механизма действия немецкой оккупационной системы на протяжении 1941–1944 гг. в сфере земельных отношений в Украине показывает, что во многом они были схожи с теми, которые использовались сталинской методологией управления. Поэтому, на наш взгляд, во время оккупации Крыма коренных изменений в земельных правоотношениях не произошло. Тем не менее, причиненный Второй мировой войной ущерб сельскому хозяйству Крыма был огромен [14, л. 5]. Так, республиканская комиссия по расследованию злодеяний, причиненных немецко-фашистскими оккупантами Крымской АССР, оценила ущерб, причиненный советским колхозам, совхозам и гражданам, в сумме 4708652,9 тысяч рублей. В послевоенный период восстановление сельского хозяйства происходило медленно. Ценой невероятных усилий крестьянства только в конце первой пятилетки в колхозах и совхозах удалось достичь довоенного уровня производства. Таким образом, освещенный исторический опыт открывает один из малоизученных аспектов истории права Украины.

Литература:

1. Гуркович В. М. Окупаційний режим в Криму (1941–1944). – Сімферополь: Таврія, 1996 – 120 с.; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органах в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974; Брошеван В. Симферополь 1941–1944: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. – Симферополь, 1994.
2. Рекотов П. В. Немецко-фашистский оккупационный режим на территории Украины (1941–1944 гг.). Дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. – К., 1997; Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 312 с.; Мельников А. В. О некоторых вопросах финансово-хозяйственной политики Третьего рейха на территории рейхскомиссариата «Украина»//Материалы I Всеукраинской научно-практической конференции «Науковий потенці-

МЕЛЬНИКОВ А. В.

ал України». – К., 2005; Мельников Д., Черная Л. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской германии 1933-1945. – М., 1987; Мельников А. В. Жилищные правоотношения на оккупированном фашистами Крымском полуострове// Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 57.

3. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. – Ф.1. – Оп. 23. – 533. – Л. 47–50.

4. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГА АРК). – Газетный фонд. – Оп. 5. – Д. 77. – Л. 9.

5. Голос Крыма. – 1943. – 27 февраля.

6. Там же. – 1942. – 16 апреля.

7. Евпаторийские известия. – 1942. – 14 марта.

8. Голос Крыма. – 1943. – 13 февраля.

9. ГА АРК. – Газетный фонд. – Оп. 5. – Д. 77. – Л. 146.

10. Голос Крыма. – 1942. – 8 марта.

11. ГА АРК. – Ф. 151. – Оп. 1. – Д. 391.

12. Гуркович В.М. Окупаційний режим в Криму: 1941–1944 рр. – Сімферополь: «Таврия», 1996.

13. Рубаник В.Е. «Собственность в истории Российской и Украинской систем права: общее и особенное. – Харьков: «Консум», 2004.

14. ГА АРК. – Ф. 156. – Оп. 1. – Д. 32.

Поступила в редакцию: 02.11.2005 г.

УДК 341.43(477.75)

Хаваджи Д. Р.

ПРОВЕДЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ ЗА СОЦІАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР У 30-40-Х РР. ХХ СТ.

Проблема куркульства постійно обговорювалася в радянській економічній і політичній літературі наприкінці 20-х років ХХ ст. Історія „куркульницького посилення” є складовою й невід’ємною частиною історії розкуркульовання і колективізації, центральними ідеями якої були недопущення куркуля в колгоспи, експропріація його майна, ізоляція й депортація (а при опорі – і знищення) куркульства як класу.

Даній проблематиці присвячені монографічні праці українських та російських вчених. Зокрема, російські дослідники Н.Ф. Бугай [1], В.М. Земсков [2], П.М. Полян [3] у своїх роботах вперше опублікували виявлені у фондах російських державних архівів документи і матеріали з історії депортації народів СРСР. У дослідженнях вітчизняних учених розглядається політика радянського режиму в Криму щодо примусових переселень так званих „куркулів”. Зокрема, кримський дослідник В.М. Брошеван [4] у своїй роботі наводить добірки документів, що стали підставою для кримських партійних і радянських органів при проведенні операції по знищенню „куркульства”, запланованої вищим керівництвом радянської держави.

Автор, ґрунтуючись на теоретичному і емпіричному матеріалі, пропонує сутність та визначення поняття одного із різновидів депортацій за радянських часів – депортації за соціальною ознакою.

В офіційних документах сталінських часів термін „депортація” не фігурував, у них використовувався термін „спецпереселення” [5, с. 22]. При цьому об’єктом переселення сталінські політики обирали не тільки який-небудь певний народ чи етнічну групу. Переслідуванням підлягали цілі соціальні прошарки суспільства, що в різний час і з різних причин не вписувалися в чергову сталінську доктрину.

Учені-дослідники виділяють дві основні так звані „сталінські доктрини”: політичну й інтернаціоналістську. На думку Б.П.Курашвілі політична доктрина Й.Сталіна переслідувала наступні завдання: перша – звільнення суспільства від так званих діючих і потенційних „ворогів соціалізму”. Він вважає, що не слід робити велику різницю між діючими й потенційними ворогами соціалізму. Потенційні вороги соціалізму, різноманітного тлумачення, які принишки в несприятливих для них обставинах, не становлять великої актуальної небезпеки в умовах соціалістичного будівництва. Вони виявлять себе в наступний критичний період, у період війни, найбільш небезпечним чином – масовим зрадництвом, повстаннями, актами диверсій, розкладаючим впливом на оточуючих.

Друга, не менш важлива конструктивна мета репресивної політики, – „масове примушування до залізної дисципліни, масове виховання громадської чесності й обов’язковості” [6, с. 68-69].

На думку Н.Ф.Бугая, так названа „інтернаціоналістська доктрина” Й.Сталіна пролягала в площині проведення національної політики. Так, за роки радянської влади в СРСР було проведено роботу історичного значення щодо вирішення національного питання. Було досягнуто високих результатів у забезпеченні фактичної рівності націй і народностей, зміцненні братніх відносин між народами, інтернаціональному вихованні трудящих. Однак у часи культу особи Сталіна ленінська національна політика була деформована, що призвело до ряду негативних явищ, у тому числі до примусових переселень народів. Почавши з репресій проти своїх соратників з революційної боротьби і партії, які наслідком мали власну думку, не кажучи вже про найменші спроби протидії з їхнього боку, Й.Сталін логічно поширив свої так звані „методи” на цілі народи.

У тодішніх партійних і державних діячів СРСР, зокрема й у Й.Сталіна, поступово склалися судження щодо питання про роль і місце народів, національних груп у будівництві соціалізму. Виходячи з цього, в 1923 р. Й.Сталін виклав свою позицію на XII з'їзді РКП (б) і домігся того, що вона знайшла відображення в рішеннях з'їзду. Значення її зводилося до наступного: якщо у національній групі немає своєї історично сформованої території, то цю групу можна легко й просто переселити [7, с. 5].

На наш погляд, виявляється можливим виділити ще й третю сталінську доктрину – соціально-економічну. Суть її полягає в проведенні суцільної колективізації сільського господарства. Автором терміну „суцільна колективізація” можна вважати Й.Сталіна. Запланувавши таку акцію, він ставив за мету забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, перерозподіл сільських ресурсів у державний бюджет.

Депортація за соціальною ознакою пов'язана з суцільною колективізацією сільського господарства шляхом виселення так званих „куркулів” у північні і східні регіони СРСР. Поняття „суцільна або всеосяжна колективізація” передбачало примусове перетворення приватної власності дрібних виробників у власність колективу. Примусове тому, що добровільність більш-менш одночасного об'єднання власності кожного представника цілого класу була б явищем неймовірним [8, с. 73].

Російський історик С.Максудов наводить відомості про те, що всіх куркулів прийнято було поділяти на три категорії. Першу категорію – „контрреволюційний актив” було вирішено негайно ізолювати шляхом ув'язнення у виправно-трудових таборах. А до організаторів контрреволюційних виступів і повстанських організацій передбачалося застосовувати й вищу міру покарання. Другу категорію – „куркульський актив”, особливо найбагатших куркулів, – виселяти у віддалені місцевості СРСР. До третьої категорії відносили „всіх інших куркулів”. Передбачалася конфіскація їхнього майна за рішенням місцевої адміністрації та переселення в межах того ж району [9, с. 177-179].

Наприкінці січня 1930 р. було видано Постанову ЦК ВКП (б) „Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Хід репресій визначався таємним Указом ОГПУ № 44/21 від 2 лютого 1930 р., таємною Інструкцією ЦВК і Раднаркому СРСР від 4 лютого 1930 р. „Захід” планувався як великомасштабна військова операція. Вирішальну роль у його здійсненні зіграли

ПРОВЕДЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ ЗА СОЦІАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ
НА ТЕРИТОРІЇ СРСР У 30-40-Х РР. ХХ СТ.

органи ОГПУ. Операцію було розраховано на три місяці: лютий, березень, квітень 1930 р. Переселені направлялися до Північного краю, Уралу, Сибіру і Казахстану. Розкуркулювання супроводжувалося правовим свавіллям і насильством стосовно селянства. До числа розкуркулених зараховувалися середняцькі, бідняцькі сім'ї та сім'ї сільської інтелігенції [10, с. 151].

У Кримській АРСР також здійснювалися репресії відносно так званих „куркулів”. На думку В.М.Брошевана знищення будь-якого класу теоретично зовсім не означає знищення людей. Мова йде про перетворення соціально-економічних порядків, що забезпечують відтворення його соціального стану. Однак після переходу до суцільної насильницької колективізації положення змінилося. Відтоді знищення куркульта проводилося таким чином, що разом з перетворенням соціально-економічних умов стали здійснюватися й репресивні заходи проти селян, віднесених до числа куркулів.

Підставою для кримських партійних і радянських органів при проведенні операції, запланованої вищим керівництвом радянської держави, стали наступні документи: 1. Резолюція XV з'їзду ВКП (б) (1927 р.) з питання „Про роботу в селі”: „...Користуючись всією міццю господарських органів й, як і раніше, спираючись на бідняцько-середняцькі маси селянства, розвивати надалі наступ на куркульта”. 2. Постанова Пленуму ЦК ВКП (б) (листопад 1929 р.) з питання „Про колективізацію сільського господарства”. 3. Виступ Генерального Секретаря ЦК ВКП (б) Й.Сталіна 27 грудня 1929 р. на конференції студентів-марксистів з аграрного питання. Зокрема, на цій конференції керівник комуністичної партії заявив, що в державній політиці відбувся новий поворот, спрямований на ліквідацію куркульта як класу на основі суцільної колективізації. 4. Постанова ЦК ВКП (б) від 5 січня 1930 р. „Про темп колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. „Боротьба за здійснення ленінського кооперативного плану вступила у вирішальний період... переходу від політики обмеження й витіснення куркуля до політики ліквідації куркульта як класу...полягала в позбавленні його засобів виробництва”. 5. Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 30 січня 1930 р. „Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Зазначалося, що „вибір методів ліквідації куркульта залежав від ступеня його опору, а також від співвідношення сил між соціалізмом і капіталізмом і гостроти класової боротьби в країні”.

Пропонувалося куркулів поділити на три категорії, до кожної застосовувати свої заходи покарання. Так, особи, які належать до 1-ї категорії (організатори й учасники контрреволюційних повстанських організацій, масових антирадянських виступів) підлягали негайному арешту з передачею справи органам ОГПУ. Осіб, віднесених до 2-ї категорії (найбільш заможних й впливових куркулів та колишніх напівпоміщиків), пропонувалося вивозити в порядку примусової колонізації в необжиті райони Півночі країни. До 3-ї категорії належали інші куркулі. Вони переселялися на землі, що перебували за межами колгоспів.

Боротьбу з куркульством у Кримській АРСР проводили спеціально створені для цього органи. При Президії КримЦВКа були створені Центральна особлива „трійка” з виселення куркулів з Криму; Комісія зі справ про куркулів. Крім того, у штат

КримЦВКа було введено спеціального референта з питань розкуркулювання при Голові ЦВК Криму. При Раднаркомі Криму було створено особливу комісію з розселення куркулів 3-ї категорії [4, с. 79 – 82].

Після радянсько-німецької війни в Україні ситуація в галузі земельних відносин відрізнялася особливою складністю. Тривала німецька окупація сформувала негативне ставлення до колгоспів, особливе становище існувало в західних областях УРСР – Закарпатській, Львівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях, де переважали індивідуальні селянські господарства. Відновлення радянської влади та відповідних земельних порядків на цих територіях відбувалося не тільки шляхом ліквідації хутірської системи та утворення земельних товариств (громад), але й у ході колективізації.

Розпочата незабаром суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу в районах Західної України за своїми методами мало чим відрізнялися від подібних акцій, проведених у російському селі. Для залякування владою села необхідно було створити ефективний засіб для зміцнення трудової дисципліни в колгоспах. І тоді, 21 лютого 1948 р., було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя”. Відповідно до указу в республіці за короткий час було засуджено до виселення кілька тисяч чоловік. У разі ухилення від трудової діяльності поселення замінялося позбавленням волі терміном на вісім років. Селяни висилалися в Карелію, Сибір, Далекий Схід; їх працевлаштовували переважно на об'єктах, що перебували у віданні МВС СРСР (золотодобування, гірничорудна й лісова промисловість, залізничне будівництво), незначна їхня частина працювала в радгоспах та інших підприємствах [11, с. 31 – 32].

У структурі основних цілей сталінського політичного режиму конфіскація майна куркулів відступала на другий план, пріоритетного значення набувало завдання забезпечення економіки примусово використовуваною селянською „робочою силою”.

Таким чином, саме потреби економіки в 30-х р. викликали спочатку істотний, а потім і вирішальний вплив не тільки на терміни та масштаби кампаній по виселенню селян, але й на територіальний розподіл спецпоселенців по регіонах Крайньої Півночі, Східного й Західного Сибіру, республіках Центральної Азії. Відправлені в куркульське виселення називалися до 1934 р. спецпереселенцями, в 1934 – 1944 р. – трудопоселенцями, з 1944 р. – спецпоселенцями.

Отже, на нашу думку, депортація за соціальною ознакою – це суперечне нормам радянських законів, санкціоноване органами державної влади примусове переселення окремих категорій громадян, так званих „куркулів”, з метою соціалістичної перебудови села, з місць постійного проживання в інші регіони країни, на невизначений строк і без права повертатися в рідні місця, що тягне за собою конфіскацію майна, позбавлення цивільних і політичних прав.

Тобто, примусове переселення проводилося не тільки як репресивний захід, але й з метою економічного освоєння окремих трудонедостатніх районів. Саме тому головним завданням переселенських заходів мало бути заселення Далекого Сходу,

**ПРОВЕДЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ ЗА СОЦІАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ
НА ТЕРИТОРІЇ СРСР У 30-40-Х РР. ХХ СТ.**

Сахаліну, Сибіру й Карело-Мурманського краю з одночасним розгортанням у цих районах промислового і залізничного будівництва.

Література:

1. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х гг. // Истрия СССР. – 1989. – № 6. – С. 135-145.
2. Земсков В.Н. Спецпоселенцы по документам НКВД-МВД СССР // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – 3-17.
3. Полян П.М. Не по своей воле ... История и география принудительных миграций в СССР. – М.: ОГИ – Мемориал, 2001. – 328 с.
4. Брошеван В.М. Раскулачивание в Крыму. – Симферополь, 1999. – 120 с.
5. Брошеван В.М., Тыглиянц П.К. Изгнание и возвращение. – Симферополь, 1994. – 160 с.
6. Курашвили Б.П. Политическая доктрина сталинизма // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60-78.
7. Бугай Н.Ф. Л.Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию... – М., 1995. – 320 с.
8. Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на окраине // История СССР. – 1989. – № 11. – С. 70-78.
9. Максудов С. Некоторые документы Смоленского архива о раскулачивании и высылке кулаков // Минувшее: исторический альманах. – 1991. – № 4. – С. 169-250.
10. Шашков В.Я. К вопросу о выселении раскулаченных семей в Северный Край. 1930-1933 гг. // Отечественный архивы. – 1996. – № 5. – С.150-154.
11. Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (о подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. – 1993. – № 2. – С. 31-38.

Надійшла до редакції: 24.02.2006 р.

УДК 342.24.(477.75)

Заулочная С. А.

АВТОНОМНИЙ УСТРІЙ КРИМУ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЇ РСФРР 1937 Р.

Сучасне конституційне визначення правового статусу Автономної Республіки Крим у складі унітарної Української держави остаточно не вирішило всіх проблем правової природи автономії.

Для вирішення цього питання важливим є вивчення и використання досвіду українського державотворення минулих поколінь, зокрема, державно-правових процесів, що здійснювалися в Криму в 1930-і рр.. Йдеться насамперед про систему організації державної влади та нормативно-правову діяльність органів місцевого самоврядування.

Про актуальність вивчення тенденцій особливостей державного будівництва цього періоду свідчать і взаємо-заперечні оцінки, наявні у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Наукове вивчення процесів державного будівництва того періоду дасть можливість розв'язати чимало дискусійних питань, у тому числі про мету і характер Кримської автономії, використати цей досвід для вдосконалення правової системи України, реформування сучасного механізму держави як організаційної основи унітарного устрою України.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні організаційно-правових засад формування і функціонування органів влади та підпорядкованим їм місцевим адміністраціям, охоронних і судових органів як елементів, що у своїй сукупності склали механізм державного утворення на території Кримського півострова протягом 1930-х рр.

Історіографічний масив, що стосується нашого дослідження, досить великий. Вивчення історії створення і розбудови Кримської АСРР починається в 20-40-і рр.. Були опубліковані інформаційно-пропагандистські збірки, приурочені до річниць встановлення Радянської влади в Криму [1]. Цій проблемі було присвячено низку наукових статей та монографію С. Усова "Історико-економічні нариси Криму. Минуле і сучасне сільського господарства".

В 50-80-і рр. наукові пошуки в цій області носили фрагментарний і безсистемний характер. У радянській історіографії, фактично єдиним виданням, стали багатотомна науково-популярна книга П. Надинського "Нариси з історії Криму" та "Нариси історії Кримської обласної партійної організації". У нашій статті так звані "партійні" монографії і статті використовувалися, оскільки вони містять фактичний матеріал, що з певною поправкою на тенденційність його підбору має наукову значущість.

Характеризуючи сучасну історіографію проблеми, зазначимо, що великий фактичний матеріал уведено до наукового обігу в працях С. Бородіна, Ю. Дубка,

І. Іванця, О. Копиленка, А. Мальгіна, А. Радіонова, В. Сергійчика, Є. Смирнової, О. Тимошука.

У 2005 р. була захищена кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Д. Велігодським. Предмет його дослідження – державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історико-правове дослідження – безпосередньо межує з нашою темою і має відношення до процесу створення Кримської АСРР. Отже, стан наукової розробки теми засвідчив потреби поглиблення її розробок, нові напрямки яких відкриваються зокрема й нашою статтею.

18 жовтня 1921 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет та Раднарком ухвалили декрет «Про Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку» [2].

Нова автономна республіка утворювалася в межах кримського півострова, включаючи Джанкойський, Євпаторійський, Керченський, Севастопольський, Сімферопольський, Феодосійський та Ялтинський округи». Спеціально обумовлювалася наявність проблеми північних кордонів автономії, для розв'язання якої утворювалася комісія у складі представників наркоматів внутрішніх справ та у справах національностей РСФРР, а також УСРР та самої Автономної Кримської СРР.

Цей декрет лише схематично окреслював її статус як частини Російської Федеративної Соціалістичної Республіки. Встановлювалося, що «апарат державної влади Автономної Кримської СРР» формується на основі Конституції Російської Федерації, складаючись з «місцевих Рад, Центрального виконавчого комітету та Раднаркому Автономної Кримської СРР». Визначався також і перелік кримських наркоматів, загалом дванадцять, зокрема, внутрішніх справ, юстиції, фінансів, праці, соціального забезпечення, охорони здоров'я, продовольства, просвіти, землеробства, робітничо-селянської інспекції, народного зв'язку та управління комунального господарства і статистики.

10 листопада 1921 р. 1-й Всекримський Установчий з'їзд Рад ухвалив Конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Вона проголошувалася Республікою трудового народу – робітників і селян, влада яких на території Криму здійснюється радами робітничих, селянських, червоно-армійських й військово-морських депутатів та іншими органами за вибором рад» [3].

Ця Конституція мала певні специфічні риси. По-перше, подібно до Декрету від 18 жовтня 1921 р., вона не містила положень, які б визначали розгорнутий перелік прав і свобод людини.

Суть радянської автономії в Криму відображало положення Конституції, за якими «влада трудящих в Криму є організацією диктатури робітничого класу й біднішого селянства, спрямована на остаточне придушення їх вікових гнобителів: поміщиків та капіталістів», а завдання цієї диктатури полягають у переході «від буржуазного ладу до соціалізму».

Але Конституція взагалі не торкалася проблеми компетенції автономної республіки. Її межі чітко окреслювалися декретом, тому в ній бачимо лише обов'язкову констатацію того факту, що автономна республіка вважає себе часткою єдиного пролетарського фронту: «Кримська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість залишитися однією з складових частин загальної

федерації Великої Російської Республіки на засадах цільного й повного політичного й економічного об'єднання для спільної боротьби за тріумф Комуністичної Революції».

Проф. Копиленко О. вважає, що кримська Конституція 1921 р. вирішувала фактично дві справи [4, с. 68].

Насамперед – це організація влади в автономії. Її уособлювали Всекримський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів як «Вища Влада на території Кримської СРР», Кримський Центральний виконавчий комітет – «вищий в Криму законодавчий та контролюючий орган у період між з'їздом Рад», а також Раднарком – «для управління справами Кримської СРР». На місцях владу представляли відповідні міські та сільські ради робітничих, селянських, червоно-армійських і військово-морських депутатів, окружні та робітничі з'їзди рад та їх виконавчі органи.

Друге положення Конституції 1921 р., стосувалося врегулювання національних відносин на півострові. Проголошувалося, що «колонізаторській політиці царського уряду, а потім урядів наступників його генералів Денікіна й Врангеля, політиці, спрямованій на пригноблення на користь можновладних класів панівної нації й придушення економічного і культурного розвитку відсталих народностей, з числа яких найбільш значна в Криму татарська, з встановленням влади рад трудящих покладено край».

Декларувалося також, що політика царату, спрямована на розпалювання національної ворожнечі, «замінена вільним рівним і цільним союзом національних груп трудящого населення Криму», а «Крим. С.Р.Р. стає до лав тих федерацій Великої Радянської Республіки, котрі усім своїм існуванням кажуть: тільки в умовах диктатури робітничого класу і біднішого селянства можна розв'язати національні протиріччя».

Відповідно Конституція 1921 р. скасовувала усі попередні національні та національно-релігійні привілеї й обмеження. «Державними мовами Крим.С.Р.Р.» визначалися російська та татарська.

Потім це положення, вирване з контексту Конституції, використовувалося для того, щоби обґрунтувати національний, точніше «національно-татарський» характер кримської радянської автономії. Однак, як вважають більшість істориків і правознавців, для подібного висновку немає підстав. Радянська автономія в Криму мала виключно територіальний характер, а наявність двох державних мов покликана була символізувати ліквідацію будь-якого національного гніту та переваг однієї над іншою (для порівняння варто нагадати конституцію Курултаю від 13 грудня 1917 р.).

1929 р. VI з'їзд Рад Кримської АРСР ухвалив нову редакцію Конституції, яка, зберігаючи засадничі позиції попереднього варіанту, містила деякі суттєві новації [5, с. 10-30].

Значно удосконалювалася норма, що регулювала сферу застосування мов. Крім російської та татарської, які, щоправда, називалися «загально-вживаними», а не «державними», як у попередній Конституції, йшлося про право кожного громадянина у відносинах з державними органами, громадянами, організаціями користуватися своєю мовою.

О. Копиленко вважає, що включення до Конституції масиву статей, які стосувалися прав і свобод громадянина, обумовило й появу поняття «кримського громадянства». Специфіка цього інституту на радянському ґрунті полягала насамперед у тому, що і в кримській Конституції 1929 року практично не вживався термін «держава», «державний» по відношенню до Кримської АСРР. Через те її громадянство позначалося досить делікатним формулюванням «громадяни, які проживають на території Кримської АСРР, є громадянами Російської СФРР і Союзу СРР» [4, с. 70-71].

Кримська Конституція 1929 р. практично вперше регулювала проблеми відносин центру й автономії. Значно докладніше окреслено межі компетенції та права Кримської СРР та її органів. У межах цих прав автономна республіка в особі своїх органів влади наділялася повноваженням видавати законодавчі акти, обов'язкові на всій її території.

Незважаючи на те, що сфера компетенції республіки, як і раніше, обмежувалася другорядними питаннями, саме включення до Конституції чіткого переліку її прерогатив, безумовно, підносило статус автономії.

ЦВК Кримської АСРР та його Президія наділялися правом вносити до Всеросійського ЦВК і через Раду національностей Радянського Союзу до союзного ЦВК «подання про скасування чи зміну декретів і постанов усіх центральних органів, котрі визнаються ними недоцільними з огляду на місцеві умови».

Раднарком Кримської АСРР мав повноваження «контролю і ревізії діяльності» на своїй території усіх урядових установ і підприємств, що були безпосередньо підвідомчі центру, і не входили до складу народних комісаріатів і управління Кримської Автономної СРР.

Показово, що певною мірою модель «стримувань і противаг» застосовувалася й у внутрішньому житті автономії. Наприклад, на місцевому рівні районні виконкоми, що формувалися відповідно на районних з'їздах рад, могли призупиняти «переведення в життя розпоряджень» наркоматів Кримської АСРР, щоправда, лише у виключних випадках і «в разі явної невідповідності цього розпорядження постановами ЦВК та Президії чи Раднаркому Кримської АСРР».

Прийнята в рік «великого перелому», кримська Конституція 1929 року з усіма її цікавими новаціями проіснувала недовго. 4 червня 1937 р. ІХ надзвичайний з'їзд Рад Кримської АСРР затверджує нову Конституцію. На відміну від Конституції 1921 р. нова Конституція Кримської АСРР складалася із 11 розділів та 114 статей.

Стаття 1 визначала Кримську АРСР як «соціалістичну державу робітників і селян». Порівняно з попередньою Конституцією запроваджувалося чітке поняття кримського громадянства у нерозривній єдності з громадянством Союзу РСР та Російської Федерації: «Кожен громадянин Кримської АСРР є громадянином РСФРР та СРСР. Громадяни РСФРР і всіх інших союзних республік користуються на території Кримської АРСР однаковими правами з громадянами Кримської АСРР» [6].

Відповідно вже йшлося про основні права і обов'язки громадян Кримської АСРР.

Глава II мала назву «Державний устрій», глава III – «Вищі органи державної влади Кримської АРСР». Принагідно варто зазначити, що структура цих органів мінялася відповідно до загальної схеми організації влади в СРСР. Зокрема, скасову-

валися з'їзди рад та ЦВК. Натомість «вищим органом державної влади Кримської АРСР» проголошувалася Верховна Рада Кримської АРСР, яка визнавалася ще й «єдиним законодавчим органом Кримської РСР». У подібному означенні не слід шукати елементи розподілу влад, якщо нагадати, що й нинішній український парламент теж називається єдиним органом законодавчої влади. Просто з огляду на те, що попередні владні інститути Кримської АРСР, так само як і Союзу РСР та Російської Федерації – з'їзди рад, ЦВК усіх рівнів та їх президії мали право видавати законодавчі акти, виникла необхідність закріпити цю функцію лише за Верховною Радою, точніше за Верховними Радами Союзу РСР, союзних і автономних республік.

Повертаючись до проблеми вживання терміна «державний» в Конституції Кримської АРСР, то у главі IV йшлося про Рад-нарком Кримської АРСР як «вищий виконавчий і розпорядчий орган» її державної влади, а в главі V – про місцеві органи державної влади в особі районних, місцевих, сільських і селищних Рад.

Чому на це слід звернути увагу? У ході конституційного процесу на кримському рівні особливо тоді, коли після прийняття в 1996 році нового Основного Закону України ініціатива в цій справі перейшла до рук центру, старанно блокувалися будь-які спроби вживання в усіх варіантах кримської Конституції, що подавалися на затвердження Верховної Ради України, терміна «державний». Це пояснювалося тим, що після того, як кримські політики намагалися надати кримській автономії ознак повносуверенної держави, що найяскравіше проявилось у Конституції від 6 травня 1992 року, навіть суто формальне використання у будь-яких варіантах конституції прикметника «державний» викликало рішучу протидію центру.

У 1937 році тодішній центр не тільки не протидіяв, а навпаки – заохочував надання Кримській АРСР (втім, як і всім іншим союзним і автономним республікам) усіх зовнішніх ознак державності, позбавляючи водночас її будь-яких реальних повноважень. Яскравим свідченням цього стала ліквідація систем «стримувань і противаг» між центром і автономією, що була унікальною ознакою Конституції 1929 року. У новій кримській Конституції 1937 року її замінило лаконічне положення, за яким «у випадку розбіжностей закону Кримської АРСР і законів СРСР та РРФСР діють закони СРСР та РРФСР».

У червні 1940 р. III сесія Верховної Ради РСФРР розглянула питання про затвердження Конституції Кримської АСРР. На сесії з доповіддю виступив голова Президії Верховної Ради Кримської АСРР А. Менбарієв, який звернув увагу депутатів на особливості республіки, що знайшли юридичне оформлення в Конституції. Так, стаття 14 закріплювала районування Кримської АСРР із врахуванням національних особливостей Криму. Території з компактним розселенням татарського населення були виділені у самостійні райони: Ялтинський, Алуштинський, Судакський, Бахчисарайський, Карасубазарський, Куйбишевський, Балаклавський, Ленінський.

Статті 24, 78, 88 забезпечували розвиток національних мов і передбачали видання законів національними мовами. Судочинство здійснювалося російською і татарською мовами, а для представників інших національностей надавалася можливість виступати рідною мовою.

**АВТОНОМНИЙ УСТРІЙ КРИМУ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
КОНСТИТУЦІЇ РСФРР 1937 Р.**

Стаття 13 проголошувала Кримську АСРР у складі РСФРР на автономних засадах. Зміни Конституції Кримської АСРР здійснюються за рішенням Верховної Ради Кримської АСРР, за які проголосують не менше двох третин депутатів і підлягають затвердженню Верховної Ради РСФРР (ст.114).

Верховна Рада Кримської АСРР, як і раніше, обиралася громадянами Криму на 4 роки за нормою: 1 депутат на 10 тисяч виборців.

Література

1. Четыре года Советской власти в Крыму (1920-1924) Изд. Крым ЦИК и Совнаркома. Симферополь, 1924; Весь Крым (1920-1925) Юбилейный сборник ЦИК. Симферополь, 1926; Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный 10-летию советизации Крыма 1920-1930. Под ред. И. Козлова. Крымиздат, Симферополь, 1930; Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат. Симферополь, 1940.
2. Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов. -- 1921. -- № 234 (19 октября).
3. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительств Крмской Социалистической Советской Республики. -- 1922. -- № 1. -- Ст. 1.
4. Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. -- Монографія. -- К.; Таксон, 2002. -- 342 с.
5. Конституция Крым АССР и положения, постановления и инструкции о строении органов власти Крым АССР, объем их прав и круг деятельности. Выпуск 1. -- Симферополь: ЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крым АССР, 1930.
6. Конституция (Основной Закон) Крымской АССР -- Симферополь, 1938. -- 34 с.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.

УДК 340.12

Гафаров Э. Э.

ВЛИЯНИЕ «МЛАДОТУРЕЦКОЙ» РЕВОЛЮЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ Ч. ЧЕЛЕБИЕВА

Важными элементами становления современной демократической украинской государственности является полиэтничность и идеологический плюрализм. Отказ от советской идеологии должен сопровождаться пересмотром схем развития государства и права, более глубоким, чем просто изменение оценочных показателей. Речь идет о концептуальном переосмыслении самых основ процесса государственного строительства на украинских территориях. Внимание историков и правоведов сосредотачивается практически на всех хронологических периодах формирования украинской государственности. Однако остается еще довольно много малоисследованных объектов, в частности, историко-правовая проблематика Крымской автономии, разработкой которой на сегодня занимается узкий круг исследователей. Учитывая определенную научную неизученность данного вопроса, целесообразно обратить внимание на формирование политико-правовых взглядов Ч. Челебиева, одного из ведущих лидеров крымскотатарского национального движения.

Актуальность научного изучения автономистских идей крымскотатарского национального движения возрастает в условиях реализации политической реформы. Современным политикам, правоведам полезно учитывать достижения регионального историко-правового наследия народов, которые населяют украинские территории, в частности, принадлежащей крымским татарам. Таким образом, не выяснив данные тенденции и проблемы, нельзя обеспечить стабильность правопорядка, реализовать гражданами свои конституционные гарантии прав и свобод, активизировать их участие в процессе государственного строительства.

Целью данной научной публикации является изучение автономистских идей становления национального правосознания Ч. Челебиева в контексте освещения особенностей формирования правовой психологии и развития правовой идеологии крымскотатарского народа для определения юридической ценности этих идей относительно законодательной деятельности исследуемого периода, современной теории и практики государственного строительства.

Историография политической и государственной деятельности Ч. Челебиева ограничена. В 20-е гг. прошлого века его жизнь и политико-правовые взгляды были исследованы в монографии В. Елагина «Национальные иллюзии крымских татар», Т. Боятжиева «Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистически-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма».

После депортации в 1944 г. крымских татар исследования политико-правовых взглядов лидеров крымскотатарского народа осуществлялись за границей, главным образом в Турции [1].

**ВЛИЯНИЕ «МЛАДОТУРЕЦКОЙ» РЕВОЛЮЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ Ч. ЧЕЛЕБИЕВА**

В начале 90-х гг. появляются разнообразные исследования по проблемам депортированных народов и, прежде всего крымскотатарского. Некоторые материалы, которые касались обстоятельств жизни, взглядов Ч. Челебиева были изложены в работах В. Возгрина, Д. Велигодского, Ю. Зинченко, А. Зарубина, В. Зарубина, В. Королева, А. Тимощука, П. Тарана [1].

Весомый вклад в изучение политических и правовых взглядов Ч. Челебиева внес Ю. Кандымов. Однако много страниц государственной и политической деятельности Ч. Челебиева, формирования его политических и правовых взглядов остаются, не изучены.

При изучении данной проблемы необходимо учитывать стамбульский период жизни Ч. Челебиева, в частности движение младотурок, которые возглавили борьбу за политическое реформирование Османской империи. Это движение сыграло огромную роль в формировании политико-правовых взглядов молодого Ч. Челебиева.

С 1906 по 1912 г. он учится в Стамбуле сначала в лицее Мерджан, а затем на факультете права Стамбульского университета, одновременно посещая занятия по теологии. Именно в этот период у Ч. Челебиева сформировались политико-правовые взгляды. Эти взгляды вырабатывались под влиянием идеологии движения младотурок. Ч. Челебиев и его соратники внимательно следили за деятельностью младотурок, читали их периодические издания.

К тому времени движение младотурок прошло достаточно продолжительный период своего развития. Его основным лозунгом был «Мешрутует» – термин, который подразумевал метод правления, основанный на свободе и опоре на национальную власть [2]. В результате бурных дискуссий на рубеже XIX и XX веков определились три основных направления, которые возглавляли три видных деятеля младотурецкого движения: Ахмед Риза-бей, Мизанджи Мурад-бей и принц Сабахеддин.

Лидер первого направления Ахмед Риза-бей был сыном видного султанского чиновника. После окончания Галатасарайского лицея в Стамбуле он окончил сельскохозяйственную школу в Париже. С 1895 г. Ахмед Риза издает газету «Мешверет». Первоначально его деятельность ограничивалась антиправительственной агитацией в «Мешверет», издававшейся на турецком и французском языках, причем эти издания не были идентичными. Умеренные взгляды Ахмеда Ризы отражало французское издание, а более радикальные воззрения Абдуллаха Джевдета и Исхака Сюкути – турецкое. На страницах обеих изданий «Мешверет» резко критиковался султанский режим, пропагандировалось единение всех турок-османов в борьбе за восстановление конституции 1876 г., предлагались средства спасения империи от раздела. Газета твердо выступала против вмешательства западноевропейских держав в турецкие дела. «Мы считаем позором для национальной чести и достоинства не только засилье иностранцев в нашей стране, но даже их вмешательство в наши дела» писала газета в 1896 г. [3].

Второе идейное течение младотурок формировалось вокруг Мурад-бея, более известного, как Мизанджи Мурад, который в Египте издавал газету «Мизанджи» («Весы»). Эта газета являлась органом «Османского общества Единение и прогресс» с девизом «Единение и прогресс, безопасность и равновесие, совещательный принцип, суверенитет нации, равенство в обязанностях и ответственности». Мурад-

бей не имел цельной и определенной программы преобразований в Османской империи. Через все политические статьи его газеты «Мизан» проходили две основные темы: 1) обязанности и ответственность правительства; 2) альтернатива – реформы и спасение государства или отказ от реформ и его гибель. В конце XIX в. его концепция преобразований в турецком государстве была сформулирована в обращении на имя султана – «Проект реформ». Она сводилась к тому, чтобы передать дела государства ответственному министерству, установить со стороны сената контроль над работой министерств, узаконить подсудность чиновников, в пределах закона предоставить свободу печати, создать благоприятные условия для развития торговли и национальной промышленности. Мурад-бей рассчитывал мирным путем склонить султана к преобразованиям в государстве, которое будет способствовать тому, что «покачнувшееся здание выпрямится. Народ, вопиющий от произвола, увидит свет». Он утверждал, что в результате преобразований финансовое положение государства улучшится, а «капитуляции исчезнут сами по себе» [4]. Мурад-бей был против революционных преобразований в обществе. В газете «Мизан» от 23 января 1896 г. он писал: «Наша цель состоит не в том, чтобы распространять революционную идею: в делах государства наш принцип – быть умеренными настолько, чтобы в цивилизованном мире нас считали бы консерваторами» [4]. В 1897 г. султану удалось уговорить Мурад-бея вернуться в Турцию, обещая ему провести в стране требуемые им реформы. Мурад-бей, возглавлявший правое крыло младотурок, не являясь противником монархического принципа правления, пытался совместить ее с возможностью введения парламентской системы, но одновременно считал, что в то время турецкое общество еще не созрело для парламентского правления.

Во главе третьего течения младотурок стоял принц Сабахеддин. Его политическая платформа основывалась на идее освобождения Османской империи от чрезмерного централизма путем введения децентрализации и развития личной инициативы. Причину экономической отсталости Турции он видел в сохранении средневекового экономического строя и отсутствии частной предпринимательской инициативы. Сабахеддин придавал большое значение вопросам воспитания, которое формировало бы в людях качества, необходимые для активной созидательной деятельности. Он считал, что конституция – это лишь первый шаг по пути преобразования страны и что многое будет зависеть от развития личной инициативы. «Нас спасут не законы, не государственные деятели, а только наша собственная работа», говорил Сабахеддин [4]. Он утверждал, что люди не должны быть зависимыми от государства, они должны иметь полную возможность свободно развивать свои творческие способности. Сабахеддин, таким образом, выступил как активный сторонник развития свободного предпринимательства. Он был за привлечение к реформированию Турции европейских держав, отстаивал идею широкого доступа в страну иностранных инвестиций.

В кругу этих направлений и идей младотурок находился Ч. Челебиев и его соратники из числа крымскотатарских студентов в Турции – Д. Сейдамет, А. Сеит, А. Сукутий, А. Ильмий. В кругу крымскотатарского студенчества распространялись названные выше газеты младотурок, различными путями попадавшие в Стамбул, программные документы этого движения. Эти публикации активно обсуждались на

*ВЛИЯНИЕ «МЛАДОТУРЕЦКОЙ» РЕВОЛЮЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ Ч. ЧЕЛЕБИЕВА*

собраниях студентов. Делались попытки применить их к условиям жизни и политической борьбы крымских татар в условиях Российской империи. Помимо упомянутых выше изданий, важнейшим средством получения информации о взглядах и деятельности младотурок, которым располагал Ч. Челебиев в Стамбуле была свободная турецкая пресса, которая издавалась за рубежом и нелегально доставлялась в Турцию. Основными ее центрами были: Женева, Фолкстон (Англия) и Каир. Наиболее активно работала женеvская группа младотурок, которая с 1897 г. начала издавать газету «Османлы» («Османец»). Газета именовала себя органом «Молодой Турции» и до 1902 г. была важнейшим изданием на турецком языке. В связи с тем, что «Османлы» находилась в разные периоды в руках различных политических сил, на ее страницах в разные периоды по-разному трактовались вопросы путей достижения целей младотурок. По сравнению с «Мизан» и «Мешверет» язык «Османлы» был более прост, она предназначалась для более широкой аудитории. На ее страницах велась резкая антиправительственная и антисултанская пропаганда, а сам Абдулхамид II именовался не иначе, как «преступник», «безбожник», «узурпатор престола халифата», «творец зла и предательства», «кровавый», «подлый Абдул Хамид», «величайший враг османского мира», «большое несчастье османского султаната». В конце XIX в. (женеvский период) газета не поднимала каких-либо новых теоретических проблем по сравнению с «Новыми османами». Ее программные установки совпадали с идеями «Мешверет». «Османлы» проповедовала доктрину «османизма», видя в ней главное средство для спасения и сохранения целостности Османской империи. С 1900 г. начинается новый период деятельности газеты, английский, продолжавшийся до 1904 г. В это время газету контролировал принц Сабихеддин и «Османлы» стала пропагандировать идею децентрализации и тем оттолкнула от себя тех младотурок, которые придерживались политики «централизма». «Османлы», наряду с «Мизан» и «Мешверет» были самыми стабильными и популярными из изданий младотурок и именно из них молодой Ч. Челебиев черпал сведения об их идеях и деятельности. Другие политические газеты младотурок: «Харекет» («Действие»), «Хакикат» («Истина»), «Джорет» («Отвага»), «Селямет» («Благополучие») существовали недолго и не получили широкого распространения и признания ни в Турции, ни за ее пределами. Ч. Челебиев активно знакомится с содержанием этих газет, но, несомненно, не они оказали решающее влияние на формирование его политических и правовых взглядов.

Под влиянием революционных событий начала XX в. активизировалось и младотурецкое движение. Уже во время пребывания Ч. Челебиева в Стамбуле, в декабре 1907 г. состоялся Парижский конгресс младотурок, на котором произошло объединение всех оппозиционных султанскому режиму сил и создан блок младотурок и оппозиционных организаций угнетенных Османской империей народов. Блок этот носил временный, тактический характер и преследовал исключительно цель консолидации сил для свержения власти Абдулхаида II и восстановления в стране конституции 1876 г. В Декларации Конгресса был сознательно опущен вопрос о будущем политическом режиме страны. Объединение политических сил против султанского режима и решение конгресса встать на путь революции подняли антисултанскую борьбу на более высокий уровень. Парижский конгресс принял ре-

шение о вооруженном восстании против султана и наметил срок этого восстания – конец августа 1909 г. Руководство практической подготовкой восстания взяло на себя «Общество прогресса и единения». Когда революционные войска подходили к окраинам Стамбула, некоторые студенты из числа крымских татар выразили желание добровольно записаться в армию младотурок. Ч. Челебиев остановил их: «Здесь революционеры опираются на армию, они победят, это неизбежно. Но мы будем бороться против русских, нынешних врагов всех тюрок. И надо к этому готовиться» (другой перевод – «Здесь надеются на войско революционеров, а то, что оно победит – это достоверно. Но мы будем бороться за свободу против настоящих врагов тюрок – русских. Мы должны готовиться к этому») [5]. Исходя из этих соображений Ч. Челебиев сосредоточил внимание своих сторонников на том, чтобы «как можно быстрее подготовить народ, в первую очередь молодежь» к новой революции, которая должна была рано или поздно вспыхнуть в России [6].

Большой интерес Ч. Челебиева и его соратников вызвал процесс подготовки к выборам в меджлис (парламент). В середине августа 1908 г. комиссия младотурок опубликовала первый проект политической предвыборной программы движения. Она была составлена с учетом требований различных организаций национальных меньшинств Османской империи и формулировала основные политические и экономические положения будущей деятельности младотурок. Во введении к программе младотурки обещали отстаивать конституционную форму правления и ограничить прерогативы султана. Они предлагали упразднить сенат и оставить только палату депутатов, избираемую народом. Предполагалось ввести всеобщее избирательное право для достигших 21 года «без различия их социального положения с точки зрения их богатства и собственности» [4, с. 179]. Хотя в программе и декларировалась свобода политических организаций, но выдвигалось условие, что эти организации не будут в оппозиции к конституции 1876 г. Провозглашалось равенство всех османов перед законом, без различия расы и религии, право свободного выбора профессии и занятия всех должностей» согласно склонностям и способностям», право христиан нести военную службу наравне с мусульманами.

Национальный вопрос младотурки решали с шовинистических позиций, но будучи не в состоянии игнорировать требования национальных меньшинств о предоставлении им автономии в рамках Османской империи, они записали в проекте программы, что в соответствии со статьей 108 конституции будет осуществляться более широкое применение принципа увеличения прерогатив местной власти в управлении вилайетами при условии, что это не нанесет ущерба административным связям.

Младотурки выступили за установление контроля со стороны правительства за светскими школами, обещали ввести обязательное и бесплатное начальное обучение. В начальных школах занятия должны были вестись на родном языке обучающихся, а в средних и высших – на турецком, который оставался государственным.

В социально-экономической части проекта программы младотурки весьма кратко и неопределенно заявили, что «рабочие всех профессий будут объектом покровительства со стороны правительства» [4, с. 180]. Младотурки также декларировали улучшить положение крестьян, на основе ст. 21 конституции 1876 г., которая

*ВЛИЯНИЕ «МЛАДОТУРЕЦКОЙ» РЕВОЛЮЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ Ч. ЧЕЛЕБИЕВА*

защищала право частной собственности на землю. Кроме того, младотурки пообещали наделить крестьян землей за счет пустующих земель «меват», что, впрочем, мало что давало крестьянам ввиду необходимости больших расходов на обустройство этих земель. Кроме того, в проекте предполагалось ввести прогрессивный налог в зависимости от дохода и «налоги должны быть ограничены и справедливы». Младотурки планировали открыть сельскохозяйственные, промышленные и торговые школы, принять меры, чтобы «обеспечить и гарантировать экономический прогресс и в особенности всему, что имеет отношение к сельскохозяйственному прогрессу империи» [4, с. 181].

Проект младотурок оказался в целом весьма умеренным, консервативным. Он свидетельствовал, что младотурки выступают за сохранение в неприкосновенности помещичьего землевладения и полуфеодальных форм эксплуатации крестьянства. Этот проект стал основой программы, которую конгресс младотурок утвердил в октябре 1908 г. На этом конгрессе «Общество прогресса и единения» было преобразовано в политическую партию. Изменения в программе коснулись конституционного ограничения власти султана и расширения прав парламента, было введено требование ответственности министров перед парламентом, выборности 2/3 сената и предоставление султану права назначения только 1/3 членов сената. Было отменено положение конституции, дававшее право султану высылать неугодных ему лиц за пределы империи, предлагалось предоставить депутатам право вносить законопроекты, если последние будут подписаны не менее, чем 10 депутатами. Провозглашалась свобода слова, печати, организаций, собраний. Были ограничены гарантии в рабочем вопросе. Они свелись к попытке выработать закон, который определит взаимные права и обязанности между рабочими и работодателями. В налоговой сфере предполагалась замена натурального налога системой денежного обложения урожая с постепенным введением кадастровой системы.

Среди оппонентов младотурок следует выделить «Общество частной инициативы и децентрализации во главе с принцем Сабахеддином. Политическая часть программы во многом совпадала с предложениями младотурок, но были и отличия. Если младотурки предлагали, чтобы 2/3 сената избирались народом а треть назначалась султаном, то либералы были за то, чтобы 2/3 сената избирались членами городских советов, а треть назначалась правительством. В отличие от младотурок, либералы отстаивали принцип децентрализации управления, но они выступали не за политическую, а лишь за административную децентрализацию. В экономической части программы обращал на себя внимание пункт о предоставлении иностранным монополиям концессий, хотя и оговаривалось, что это следует делать только, если это отвечает интересам народа и государства. В крестьянском вопросе либералы ограничились лишь обещанием установить контроль над сбором налогов и отменить произвольные налоги. В отношении рабочих в общей форме предлагалось улучшить их положение, но с оговоркой «не нарушая общих интересов страны и предпринимателей». Либералы высказались в программе против создания профсоюзов. Таким образом, программа эта выглядела весьма консервативно.

Знакомство с этими программами способствовало росту политического сознания Ч. Челебиева и его соратников. Они набирались опыта формулирования поли-

тических требований, составления программных документов, что позже было использовано в период событий 1917-1918 гг.

Важным моментом становления Ч. Челебиева как политика стало участие в демократических выборах, прошедших в острой политической борьбе, изобиловавших злоупотреблениями и нарушениями избирательного закона, в том числе и со стороны младотурок, делавших все возможное, чтобы обеспечить за собой большинство в парламенте. 17 декабря 1908 г. новоизбранный парламент начал свою работу. В его нижней палате, состоявшей из 275 депутатов, большинство – около 150 мест получили младотурки, создавшие свою фракцию. В оппозиции оказались сторонники партии «Ахрар» и «Общества частной инициативы и децентрализации». Ч. Челебиев по материалам периодической печати внимательно следил за дебатами в парламенте, особенно за борьбой вокруг выдвинутой фракцией «Ахрар» во главе с Исмаил Кемаль-беем запроса «О беспорядках в империи», в котором вновь говорилось о введении в стране принципа децентрализации, за судьбой запросов депутатов от Измира, Восточной Анатолии и македонских вилайетов, обеспокоенных социально-экономическим положением в своих регионах.

Ч. Челебиев стал свидетелем мятежа 13 апреля 1909 г., в результате которого реакционные силы вновь восстановили на недолгое время самовластие султана и утвердили политическое господство партии «Ахрар». Видимо, с этим политическим событием было связано и выступление против руководства Ч. Челебиева, проведенное студентами медресе, временно захватившими власть в обществе крымскотатарских студентов. Мятеж сторонников султана был к 27 апреля 1909 г. подавлен, а султан Абдулхамид II низложен. На волне успеха младотурки проводят в парламенте пересмотр конституции 1876 г. Поправки в конституцию лишали султана права назначать и увольнять министров, заключать всякие договоры с иностранными державами (для этого теперь требовалось согласие парламента), распускать и созывать палату депутатов (теперь парламент собирался ежегодно в определенный срок независимо от указа султана), султан лишался права сокращать продолжительность сессий парламента, а также высылать за пределы империи неугодных ему лиц. Султан утратил право выбирать председателя палаты депутатов и двух его заместителей. Это право переходило к парламента, а султан только утверждал его выбор. Значительно расширились права парламента. Если раньше законодательная инициатива исходила только от совета министров, то теперь она могла исходить от любого министра, члена палаты депутатов или сената. Проекты новых законов, принятые одной из палат, обязательно должны быть одобрены другой палатой, а затем уже представлены на одобрение султана. Согласно новой редакции конституции правительство было поставлено в зависимость от палаты депутатов. Палата могла делать министру по любому случаю запросы. Если после запроса большинство палаты депутатов выражало недоверие одному из министров, он был обязан подать в отставку. Выражение недоверия великому везиру означало падение всего кабинета. В новой редакции конституции было записано положение о ликвидации предварительной цензуры и о свободе печати в пределах закона, а также об обеспечении подданным Османской империи тайны частной переписки и предоставления им права проведения собраний и создания союзов.

**ВЛИЯНИЕ «МЛАДОТУРЕЦКОЙ» РЕВОЛЮЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ Ч. ЧЕЛЕБИЕВА**

Все эти акты младотурецкого руководства произвели глубокое впечатление на Ч. Челебиева. Он приходит к выводу, что без сильной политической организации и активных действий по демократизации общества невозможна борьба за политические права крымскотатарского народа. Под руководством Ч. Челебиева такая политическая организация была создана в 1909 г. Она получила название «Ватан» («Родина»). К 1917 г. усилиями вернувшегося в Крым Ч. Челебиева и его соратников отделения «Ватан» были созданы почти во всех крупных населенных пунктах полуострова. В 1912 г., обогащенный политическим знаниями и опытом младотурецкой революции, со сформировавшимся национальным идеалом Ч. Челебиев возвращается на родину. Начинается новый этап его политической жизни.

Литература

1. Возгрин В. Ф. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992;
2. Develioglu ferit Osmanlica –Turkce lugat .- Ankara. 1995 – S.632;
3. Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической жизни Турции. – М.,1972 – С. 254; Шпилькова В. И. Младотурецкая революция 1908-1909 гг. – М., 1977 – С. 36;
4. Шпилькова В. И. Младотурецкая революция 1908-1909 гг. – М., 1977 – С. 37-38.
5. Otar Ibraim – S 44; Vektore Sevqi –S.10; Абдуллах З. Соьсаль Челеби Джихан, герой крымскотатарского народа.//Идель.- 1994.- № 11-12. – С.69.
6. Кандымов Ю. Курултай – как это было ./ Авдет.- 1991 - № 7-8.

Поступила в редакцию: 01.11.2005 г.

УДК 340.12

Новікова С. О.

**ВПЛИВИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ
П. І. ПЕСТЕЛЯ І Н. М. МУРАВЬОВА НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО**

Серед численних течій політико-правової думки, які з першої чверті ХІХ ст. прокладали собі шлях на теренах України, чільне місце займають погляди лідерів декабристів, сконцентровані і викладені в їх конституційних проектах. У «Руській Правді» П.І. Пестеля, «Конституції» Н.М. Муравйова й «Маніфесті» С.П. Трубецького знайшли своє відображення прогресивні для того часу ідеї влаштування державницького життя у суспільстві, організаційно-правові форми існування якого передбачалося влаштувати на модерних засадах. Без вивчення і врахування історичного досвіду вітчизняного конституціоналізму, всебічного аналізу процесів зародження, становлення, розвитку й еволюції політико- і державно-правових поглядів П.І. Пестеля й Н.М. Муравйова, їх бачення способів, видів, форм, засобів, використовуваних при організації державного життя картина розвитку політико-правових вчень на теренах України сприйматиметься неповною. У цій площині проблематика статті вбачається актуальною.

Як показує історіографічний аналіз, сьогодні в Україні відсутні цілісні дослідження, які б комплексно аналізували проблему становлення політико-правової і державницької доктрини декабристів. Вивчення доктрини декабризму в радянський період, позначене жорсткою для дослідників необхідністю аніскільки не виходити за рамки офіційного сприйняття і трактування сутності декабристських конституційних проектів, суттєво звужувало можливості повного розкриття того творчого потенціалу, який містився у доробку лідерів декабристського руху. Непересічними стали роботи М.В. Нечкіної, М.М. Дружиніна, О.В. Орлика. Велике значення для дослідження декабристського руху в Україні мають роботи Г.Я. Сергієнка, Г.Д. Казьмирчука, який дослідив різні історіографічні підходи до трактування ідей конституційного устрою держави в декабристських організаціях: саме Г.Казьмирчук розробив періодизацію декабристського руху і фактично є засновником українського декабристознавства [1].

Можливість використати набагато ширше коло джерел, ніж це було можливим ще п'ятнадцять років тому, зумовлює необхідність переосмислення вже усталених поглядів на формування конституційної доктрини декабристських ватажків, що і є предметом даної статті.

Безпосереднє формування поглядів лідерів декабристського руху значною мірою відбувалося під впливом європейської політико-правової думки другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст., яка досить багато уваги приділяла питанням державно-правового будівництва і проблемам перевлаштування суспільства, причинам і рушійним силам цих процесів, співвідношенню організованого й стихійного започат-

кувань у суспільному розвитку. Так, наприклад, Ф.Бродель зауважував, що можна з упевненістю говорити про те, що відродження європейської цивілізації в період пізнього Середньовіччя своїм походженням і *raison d'être* [франц. – сенсом існування. – С.Н.] зобов'язане, в першу чергу, нічому іншому, окрім як політичній анархії [2, с. 97.]. Мішель Монтень у своїх «Дослідах» критикував становий устрій сучасного йому суспільства, ідеалізуючи суспільство первісне, вказуючи, що «всі люди повинні бути рівні за своїм природним правом» [3, С. 297.]. Нікколо Макіавеллі, який за відомим визначенням К.Маркса, став одним з тих, хто «почав розглядати державу людськими очима і виводити природні закони з розуму і досвіду», виступаючи проти внутрішньодержавних розброду і розбрату, вважав найприйнятнішим шляхом подолання подібних явищ створення верстви заможного торгово-ремісничого населення, чие володіння певною власністю утримувало б його від якихось непродуманих і незважених дій і вчинків [4, С. 171-173.] Подібну точку зору виказували Жан Боден у своїх «Шести книгах про державу» («*Les six de la République*») [5, с. 174-177.] та ін. Саме ці підходи фактично і послужили причиною докорінної зміни поглядів європейських мислителів на правопорядок, коли, як зауважував І.А. Ісаєв, «право утрачивает свое первоначальное значение сакральной данности и превращается в некое выражение «воли народа», «воли класса» и т.п. Священный символизм правовых норм тускнеет, сами правовые нормы становятся рутинными предписаниями глубинных и невидимых ... сил, стоящих за внешними фасадами политических и государственных конструкций» [6, с. 445].

У «Зошитах» Пестеля і в «Конституції» Муравйова відшукуються явні сліди поглядів Бодена про те, що держава не може встановлювати податки довільно; при цьому частина загального майна не може і не повинна бути дуже великою, оскільки «обычно наблюдается, что любой и каждый пренебрегает общими делами, если из них нельзя извлечь выгоды для себя» [7, с. 39.]. У жодному випадку не визнавав Ж.Боден і можливості повного майнового зрівнювання громадян, вважаючи, що чим менше в країні дуже бідних і дуже багатих, тим міцніше буде держава [8, с. 52.].

Визначальний вплив на формування основ світогляду декабристів справила і німецька державницька думка, своєрідність якої на рубежі XVIII-XIX ст.ст. визначалася специфікою розвитку суспільних відносин в Німеччині. Критично переосмисливши попередні політико-правові доктрини, німецькі філософи приступили до систематичної розробки методології теоретичного пізнання. Вперше проблеми специфіки законів, діючих в суспільстві, були поставлені у філософських концепціях І. Канта і р. Гегеля.

Згідно Канту, держава – це об'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам. Покликана гарантувати стійкий правопорядок, держава повинна будуватися на засадах суспільного договору і народного суверенітету.

Подібно Руссо, Кант вважав, що здійснення законодавчої влади народом виключає можливість ухвалення законів, що наділяють громадян нерівними правами. Уявлення мислителя про народний суверенітет разом з тим носили характер більш ніж помірний: пряме народоправство Руссо він замінює представництвом народу в парламенті і, притому, в такому, де депутатам лише іноді дозволяється відхилити

вимоги уряду. На додаток до цього Кант спробував, вслід за французькою Конституцією 1791 р., розділити громадян на «активних» і «пасивних» за ознакою господарської самостійності, але пізніше визнав теоретичну слабкість своїх аргументів.

Як ідеолог раннього лібералізму, Кант зводив діяльність держави до правового забезпечення індивідуальної свободи. «Під благом держави слід розуміти стан найбільшої узгодженості конституції з принципами права, до чого нас зобов'язує прагнути розум своїм категоричним імперативом». До завдань державної влади, вважав філософ, не входить турбота про щастя громадян. З цих позицій він виділяв у державі три головні органи – по виданню законів (парламент), їх виконанню (уряд) й охороні (суд). Ідеалом організації держави для нього слугувала система поділу і субординації властей.

У свою чергу даний принцип був покладений мислителем в основу розмежування форм держави на республіканську і деспотичну. «Республіканізм є державний принцип відділення виконавчої влади (уряду) від законодавчої; деспотизм – принцип самовладного виконання державних законів, даних ним самим».

Традиційній класифікації форм держави по числу правлячих осіб (на монархію, аристократію і демократію) Кант не надавав особливого значення, вважаючи її виразом букви, а не духу державного устрою. Згідно цієї концепції, монархія виявлялася республікою, якщо в ній був проведений поділ властей, і, навпаки, деспотією, якщо такий був відсутній.

Обговорюючи способи переходу до ідеальної держави, філософ категорично відкидав шлях насильницької революції. Правового стану суспільства, підкреслював він, неможливо досягти протиправними засобами. Кант закликав добиватися перетворень у державному устрої мирним шляхом, за допомогою поступових законодавчих реформ. Згідно Канту, право – це «совокупность условий, при которых произвол одного (лица) совместим с произволом другого с точки зрения всеобщего закона свободы» [9, с. 139].

Майбутній розвиток людства мислитель пов'язував з утворенням світової конфедерації правових республіканських держав. З цієї точки зору, його доктрина передбачила основну тенденцію політичного розвитку в ХІХ ст. – перехід до парламентських форм правління при збереженні інституту монархії.

Вчення Канта про право і державу, котре явило собою вищий ступінь у розвитку західноєвропейської юридичної думки ХVІІІ ст., стало першою крупною політико-правовою доктриною, створеною з урахуванням підсумків і під безпосереднім впливом Великої французької революції, й явилось однією із важливих складових в теоретичному обґрунтуванні політико-правової доктрини декабристів. Кантівські ідеї були сприйняті П.І. Пестелем і Н.М. Муравйовим, і зі своєрідністю, властивою особі кожного з них, одержали своє втілення в їх конституційних проектах.

Належне віддзеркалення у декабристських підходах до організації державно-правової матерії знайшло і вчення Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Як відомо, право і державу філософ розглядав у вченні про об'єктивний дух. «Наука о праве есть часть философии. ... Предметом же данной науки является идея права – единство понятия права и осуществления этого понятия в действительности». Гегель вва-

жав, що «государство есть нечто разумное внутри себя» і слід «быть дальше всего от того, чтобы конструировать государство, каким оно должно быть...».

Близькою лідерам декабристів виявилася і точка зору Гегеля на те, що право і засновані на ньому закони «всегда по форме позитивны, установлены и даны верховной государственной властью», а «система права есть царство реализованной свободы».

Сприйнятими декабристами виявилися й ідеї про поділ суспільства за соціальною ознакою і про регулюючу роль держави в організації взаємостосунків у ньому. За Гегелем, громадянське суспільство ділиться на три стани: землевласницький (куди він включав дворян – власників майоратних володінь, і селянство), промисловий (до якого відносилися фабриканти, торговці і ремісники) і загальний (урядовці). Проте внаслідок відмінності інтересів індивідів, їх об'єднань, станів громадянське суспільство, не дивлячись на закони, що є в ньому, і суди, виявляється не здатним врегулювати виникаючі соціальні суперечності. Для цього воно повинне бути «впорядковане» політичною владою, що стоїть над ним, – державою. Гегель вважав, що соціальні антагонізми не можуть бути усунені одними правовими засобами, і пропонував розв'язати проблему суспільної згоди методами політики: заплутаність громадянського стану «може бути приведена в гармонію тільки за допомогою упорядкуючої його держави».

У вченні про державний устрій Гегель виступав на захист конституційної монархії і критикував ідеї демократії. Розумно влаштована держава, на його думку, має три влади: законодавчу, урядову і княжу. Окремі види влади повинні утворювати органічну, нерозривну єдність, вищим виразом якого служить влада монарха [10, с. 31, 42, 55, 67, 78, 81-94].

Вчення Гегеля справило величезний вплив на розвиток європейської політико-правової думки і на формування поглядів лідерів декабристів на державу, право і шляхи їх перетворення, а положення, що містяться в ньому, послужили теоретичною основою і дали могутній поштовх розвитку ліберальних і радикальних концепцій, у тому числі й декабризму.

Слід, проте, зауважити, що суттєвий вплив на формування поглядів лідерів декабристів справляли також вчення інших видних представників європейської політико-правової думки.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. низка мислителів виступила із засудженням Французької революції. Найвідомішим серед них був Жозеф де Местр, який вважав, що революція – це божа кара, котра зруйнувала весь політичний порядок, перекутила етичні закони. Франція потрапила до рук лиходіїв, що встановили в ній найстрашніший гніт, який тільки знала історія. Революція приречена на безплідність, стверджував де Местр, міцним може бути лише те, що засноване на божественному започаткуванні; історія свідчить, що революції завжди спричиняють набагато більше зло, ніж те, яке вони хотіли виправити.

Особливо де Местр критикував переконання у всесиллі розумного законодавства. Людина, писав він, не може скласти конституцію так само, як не може скласти мову. Вона не може створити навіть комаху або билинку, але уявляє, що вона є джерелом верховної влади, і починає творити конституції. Письмові конституції,

вважав де Местр, лише утверджують ті права, які вже існують. В англійській конституції більшість положень ніде не записано – вона полягає в суспільному дусі і тому діє. У Конституції США міцним є лише те, що успадковане від предків. І навпаки, все нове, встановлене загальною нарадою людей, приречене на погибель. Справжні конституції, писав де Местр, складаються історично, з непомітних зачатків, з елементів, що містяться у звичаях і характері народу. Всі конституції закріплюють той або інший ступінь свободи, причому народи одержують свободи більше або менше залежно від їх потреб. Зміна потреб народів веде до зміни конституцій згідно тій частці свободи, яку вони мають.

Аналогічні ідеї містилися у творах французького політичного діяча віконт де Бональда, який писав, що закони людських суспільств витікають з природи людини взагалі, через що політичні спільноти можуть мати тільки один природний устрій. Природним устроєм суспільства, заснованого на природі речей, за твердженням Бональда, є монархія. Її прообраз є й основний його елемент – сім'я. Монарх направляє загальну силу відповідно до загальної волі. Коли ж скоро суспільна воля є єдиною, то і влада не може бути розділена.

Із засудженням Французької революції виступав й англійський парламентарій і публіцист Едмунд Берк, який побачив у цій революції загрозу для Англії. Його книга «Роздуми про французьку революцію» (1790 р.) отримала широку популярність. Берк різко критикував Декларацію прав людини і громадянина, яка проголосила рівність всіх людей перед законом. Люди не є рівними, і це визнається суспільством, в якому неминуха соціальна і політична нерівність. Права людини, вважав Берк, потрібно виводити не з уявлень про абстрактну людину, а з реально існуючої громади і держави.

Ідеї Берка, якими захоплювалися де Местр і де Бональд, теж у певній їх частині були сприйняті декабристами.

Ідеологи ж французького лібералізму, наприклад, Бенжамен Констан, основну увагу надавали обґрунтуванню «індивідуальних прав і свобод», необхідних для розвитку капіталізму. Небезпеку для свободи Констан убачав в революційних теоріях народного суверенітету. «Під свободою, – писав Констан, – я розумію торжество особи над владою, охочою управляти за допомогою насильства, і над масами, що пред'являють з боку більшості право на підпорядкування собі меншини».

Констан піддавав критиці теорії Руссо й інших прихильників народного суверенітету, які ототожнили свободу з владою. Проте ж необмежена влада народу, на думку Констан, небезпечна для індивідуальної свободи; в період якобінської диктатури і терору виявилось, що необмежений народний суверенітет небезпечний не менше, ніж суверенітет абсолютного монарха. «Якщо суверенітет не обмежений, – затверджував Констан, – немає ніякого засобу створити безпеку для індивідів... Суверенітет народу не безмежний, він обмежений тими межами, які йому ставлять справедливість і права індивіда».

Виходячи з цього, Констан по-новому ставить питання про форму правління. Він засуджує будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» й відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями, писав Констан, є розділення і рівновага властей.

Такі розділення і рівновагу властей Констан зображав наступним чином. У конституційній монархії повинна існувати «нейтральна влада» в особі глави держави. Констан не згоден з Монтеск'є, який вважав монарха лише главою виконавчої влади. Монарх, за Констаном, бере участь у всіх владах, попереджає конфлікти між ними, забезпечує їх узгоджену діяльність. Йому належать право вето, розпуску виборної палати, він призначає членів спадкової палати перів, здійснює право помилування. Король, писав Констан, «як би парить над людськими хвилюваннями, утворюючи якусь сферу величі і неупередженості», він не має ніяких інтересів «окрім інтересів охорони порядку і свободи». Влада виконавча здійснюється міністрами, відповідальними перед парламентом.

Теорія Б.Констана, викладена в його «Курсі конституційної політики», довгий час була загально визнаною доктриною лібералізму й справила значний вплив на складання поглядів лідерів декабристів на державно-правовий устрій країни.

В Англії цього періоду своєрідну концепцію права і держави розробляв Ієремія Бентам, який докладно критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., стверджуючи, що ідея прав особи веде до обґрунтування анархії, опору державній владі. Право, що протиставляється закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду». За реальне право Бентам визнавав лише те, яке було встановлене державою. Мислитель доходив висновку, що закон сам по собі є злом, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання; крім того, при його здійсненні можливі помилки: «Кожен закон є порушення свободи». Проте, закон – зло неминуче, бо без нього неможливо забезпечити безпеку.

Бентам ратував за реформу права, його кодифікацію, відміну ряду феодальних інститутів, за вдосконалення системи покарань, надавав значної уваги питанням процесу, теорії доказів тощо. Зі своїми проектами він звертався до урядів Англії, Франції, Росії, Іспанії, США й інших країн. Праці Бентама серйозно вплинули на розвиток європейської політико-правової ідеології XIX століття: його навіть називали «Ньютоном законодавства». Декабристами ці погляди були сприйняті і знайшли своє відображення у розроблених ними конституційних проектах.

Ще одним із джерел формування політико-правової доктрини декабризму стали соціалістичні вчення кінця XVIII – початку XIX ст., уособлювані іменами Шарля Фур'є, Клода Анрі де Сен-Симона і Роберта Оуена. Теорії соціалістів XIX ст. містили нові ідеї, що відрізняли їх від попередніх доктрин. Так, більшість соціалістів надавала великого значення промислому перевороту: Оуен підкреслював, що запровадження машин у виробництво створило в Англії (й у всьому світі) абсолютно нове суспільство та підготувало умови переходу до ладу комун (асоціацій); Фур'є писав, що за допомогою великого виробництва людство могло б оминати найзлочасніші періоди своєї історії, набагато швидше перейшовши до вищих етапів розвитку; теорія Сен-Симона була заснована на ідеї розвитку економіки: він прагнув створити соціальну науку, подібну фізиці; вивченню закономірностей історії великого значення надавав Фур'є, який розробив оригінальну концепцію суспільного розвитку; свою систему Оуен оцінював як важливе наукове відкриття, засноване на вивченні сучасного суспільства та його передісторії.

В той же час було і немало прихильників соціалізму, котрі вбачали у ньому здійснення не «науки», а заповідей Христа або ж приписів загальнолюдської моралі чи здорового глузду. Всі соціалісти початку XIX ст. підкреслювали поділ суспільства на класи, їх протиріччя і боротьбу.

Уявлення соціалістів початку XIX ст. про сучасну і майбутню державу, а також про її роль у переході до ідеального суспільства були дуже різноманітними. Надаючи головної увагу соціальним проблемам, значна частина теоретиків соціалізму ставилася негативно або байдуже до політики, держави і права. Тому, як на наш погляд, уявляється достатньо обґрунтованим висновок про те, що з власне соціалістичних вчень лідери декабристів, розробляючи свої політико-правові доктрини, запозичили не так вже і багато.

Підводячи підсумок викладеному, представляється можливим зробити висновок про те, що європейська політико-правова думка, яка одержала свій вираз і конкретне втілення у суспільно-політичних рухах кінця XVIII – початку XIX ст., зіграла достатньо виразну роль у формуванні поглядів лідерів декабристського руху, систематизованих і сформульованих ними в своїх подальших конституційних проектах.

Література

1. Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917-1990 рр. – К., 1991; Казьмирчук Г., Латиш Ю. Українське декабристознавство. – К., 2002 и др.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: У 3-х т. / Пер. з франц. – Т.2. – К.: Основи, 1996.
3. Монтень М. Опыты: В 2-х кн. – Кн.2. – М.: Мысль, 1960.
4. Антология мировой философии. – Т.2. – М.: Мысль, 1970.
5. Антология мировой философии. – Т.2. – М.: Мысль, 1970.
6. Исаев И.А. Politica hermética: скрытые аспекты власти. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юрист, 2003.
7. Агабеков Г.Б. Жан Бодэн – основатель концепции государственного суверенитета // Вестник ИНИОН. – М., 1990.
8. Богуславский В. М. У истоков французского атеизма и материализма. – М.: Мысль, 1964.
9. Кант И. Сочинения. – М.: Мысль, 1967. – Т. 4. – Ч. 2.
10. Гегель Г.В.Ф. Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. статьи и примеч. В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.

УДК 347.441.62

Семенова К. Г.

ДОГОВІР ПЕРЕСТРАХУВАННЯ: ПОРЯДОК УКЛАДАННЯ

Укладання будь-якого договору, як підстави виникнення цивільних прав і обов'язків сторін, має величезне юридичне значення, оскільки до моменту укладання сторони діють відповідно до принципу свободи договору і вільні у виборі умов та суб'єктів договору. Після укладення кожна сторона пов'язана встановленими договором обов'язками і несе повну відповідальність за його неналежне виконання.

Укладання договору має здійснюватися відповідно до загальних положень про правочини та про укладання договору. Особи, які бажають укласти договір повинні виразити свою волю шляхом зовнішнього її волевиявлення. Відповідно до ст. 205 Цивільного Кодексу України [1] (далі ЦК) правочин може вчинятися усно або в письмовій формі, а в певних випадках і в інший спосіб, наприклад, засвідченням волі певною поведінкою особи, її мовчанням.

Договір перестрахування, як і будь-який договір має підпорядковуватися загальним положенням про правочини та зобов'язального права щодо порядку їх укладання. Насамперед, мова іде про необхідність досягнення взаємоузгодження волі перестраховика і перестраховальника. Досягнення цієї мети забезпечується відповідно до вимог статей 641-646 ЦК України, зокрема, за допомогою таких правових механізмів як оферта та акцепт, які притаманні будь-якому цивільно-правовому договору. Водночас укладання договору перестрахування має специфічний порядок, обумовлений особливостями окремих різновидів договору перестрахування, який не може бути використаний, наприклад, при укладанні договору страхування.

У зв'язку з цим, метою даної статі є висвітлення особливостей укладання договору перестрахування та форми договору перестрахування як однієї з умов його дійсності.

На теоретичному рівні специфіка порядку укладання договору перестрахування досліджувалася певною мірою у працях М. Каминкіної, О. Солнцевої[2], К. Пфайффера[3], А. Таркуцяка[4], однак, переважно у економічному контексті і не враховуючи загальних положень зобов'язального права щодо порядку укладення договорів. У цих працях не ставилося за мету розглядати дискусійні проблеми, виявляти суперечності правових норм. Між тим, на нашу думку, новий ЦК України дає чимало підстав для критичного аналізу норм, що регулюють порядок укладання договору перестрахування.

Переходячи до основного викладу, слід зазначити, що за формою організації перестрахування й укладання договору перестрахування виділяються два способи: факультативне перестрахування та облігаторне перестрахування[2 с. 35; 3 с. 22; 4 с. 343; 5 с. 692]. Тому процес укладання договору перестрахування може здійснюватися декількома способами.

Перший спосіб організації перестраховального захисту на факультативній основі є найбільш поширеним і укладається за наступною схемою. На першому етапі організації перестраховального захисту на факультативній основі сторонами перестраховального правовідношення укладається Генеральний договір (угода про співробітництво по факультативному перестрахованню). В такому договорі не зазначаються певні дані по ризиках, а лише визначається загальні положення та умови договорів перестраховання, які сторони вправі, але не зобов'язані укласти на основі цього договору. Таким чином, договір факультативного перестраховання не встановлює взаємних прав та обов'язків і є так названим договором про наміри (ч. 4 ст. 635 ЦК України).

На другому етапі, коли у перестраховальника з'являється ризик, який він має бажання перестраховувати на умовах Генерального договору, він надсилає передбачуваному перестраховику пропозицію щодо перестраховання того чи іншого ризику, вже застрахованого ним або який незабаром може бути застрахований. У пропозиції мають бути викладені умови, які визнаються суттєвими для договору. Але ці умови вимагають спільних зусиль сторін для їх розробки і узгодження, що здійснюється до укладання договору. Унаслідок такої співпраці і виробляються умови майбутнього договору, що закріплюється в спеціальних документах - сліпі (SLIP), ковер-ноті, що містять всю необхідну інформацію про ризик[2,37]. Таким чином сліп уточнює зміст оферти - проекту договору перестраховання, який складається на підставі узгодження відповідних строків та умов сліпу, а її акцепт здійснюється підписанням перестраховиком відповідного договору перестраховання.

Однак це надмірно складна схема і в даний час на практиці вона значно спрощується в силу того, що договір може укладатися відразу шляхом акцепту сліпа[2,39].

Для того, аби визначити правову природу сліпу як оферти у перестраховальному зобов'язанні, необхідно врахувати теоретичні положення про оферту, розроблені цивілістичною наукою.

В юридичній літературі вказується на три обов'язкові ознаки, що дозволяють визнати за пропозицією укласти договір юридичне значення оферти[6 с. 149-153; 7 с. 51; 8 с. 99], а саме: наявність чіткого наміру особи вступити в договір на певних умовах і вважати себе зв'язаним дією пропонованого договору, якщо інша сторона прийме пропозицію; пропозиції за своїм змістом повинні охоплювати всі істотні умови договору; пропозиція повинна бути зроблена до конкретної особи.

Грунтуючись на зазначених загальнотеоретичних положеннях, можна зробити висновок, що сліп цілком відповідає ознакам оферти, тому що він містить усі істотні умови договору перестраховання, направляється конкретному перестраховику з яким перестраховальник уклав факультативний договір перестраховання та виражає намір останнього укласти договір перестраховання конкретного договору страхування.

Таким чином, крім власне договору перестраховання, об'єктивною формою вираження оферти може бути сліп (ковер-нота). У будь-якому випадку форма, у якій договір перестраховання буде укладатись, має бути визначена у факультативному договорі.

В цьому контексті закономірно постає питання про форму договору перестраховування. Розглядаючи поняття договору, О.С. Іоффе зауважував, що під договором може розумітися як саме зобов'язання, що виникає із угоди, так і документ, який фіксує акт виникнення зобов'язання з волі всіх його учасників [7 с. 26]. У нашому випадку цими документами буде сліп або договір перестраховування – акти, що фіксують виникнення зобов'язання між перестраховувальником і перестраховиком. Відповідно до ч. 1 ст. 639 ЦК України договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги до форми договору не встановлені законом. ЦК України не передбачає переважну форму договору перестраховування, а та яка встановлена для договору страхування (ст. 981 ЦК) не може бути застосована до договору перестраховування через відсутність у перестраховуванні страхового свідоцтва (поліса, сертифіката). Але виходячи з існуючої практики перестраховування і вищезазначеної процедури укладання договору, форма описуваного нами договору – письмова. Це підтверджують і загальні правила про форму правочинів, закріплені в Главі 16 ЦК України.

Так, по-перше, суб'єктами договору перестраховування, є юридичні особи – страхові товариства, по-друге, договір перестраховування у деяких випадках є зовнішньоекономічним договором, а згідно з ч. 2 ст. 382 ГК України[9], зовнішньоекономічний договір (контракт) укладається в письмовій формі, якщо інше не встановлено законом або діючим міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 207 ЦК України правочин вважається вчиненим у письмовій формі, якщо волевиявлення сторін виражене за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного способу зв'язку. Віднесення вчинених подібним чином правочинів до письмових, слід розуміти як «...подання інформації (змісту правочину) на інших носіях, ніж папір, однак з фіксацією волі (думки, намірів) сторін через логічно упорядковані знаки[10 с. 32].

Встановлення в законі даного положення враховує особливості технології перестраховування і має істотне значення для регулювання відносин сторін договору перестраховування оскільки переговори, що ведуться між перестраховувальником і перестраховиком – це переговори між відсутніми сторонами, внаслідок чого передача оферти (сліпу) провадиться за допомогою факсимільного, телетайпного, електронного або іншого зв'язку, який дозволяє вірогідно встановити, що документ виходить від сторони за договором, і вона однозначно бажає вступити в правовідносини з іншою стороною. Крім того про акцепт оферти також повинно бути письмово повідомлено іншій стороні в межах терміну її дії. Таким повідомленням сторони визнають направлення перестраховувальникові (перестраховикові) по факсимільному зв'язку або електронній пошті оферти (сліпа), підписаної представником перестраховика.

Використання і передача факсимільного відтворення підпису за допомогою різних спеціальних засобів у нашому випадку, згідно з ч. 3 ст. 207 ЦК України, допускається за письмовою згодою сторін, у яких є зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів. Тому сторонами ще до укладання договору перестраховування серед умов Генерального факультативного договору в тій або іншій

редакції повинний бути передбачений пункт про визнання юридичної чинності за факсимільними варіантами договорів і передбачене положення про визнання правової сили за факсимільними відтвореннями підпису повноважних представників сторін за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, їхніми електронно-числовими підписами або іншими аналогами власноручних підписів цих осіб.

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що сліп є найбільш придатною формою укладання договору перестраховання, оскільки процес акцепту сліпу якнайкраще відповідає вимогам якомога швидкого надання перестраховального захисту, тому що подібне укладання договору відбувається між відсутніми, і подібний процес укладання договору не потребує значних витрат на обов'язкове звірення текстів оригіналів та факсимільних варіантів договорів, на оформлення й доставку на пошту кореспонденції, оригіналів договорів.

Порядок укладання облігаторних перестраховальних угод має схему схожу з факультативним перестрахованням ризиків, але існують і певні особливості. Як і в факультативному перестрахованні, в облігаторному сторони укладають спочатку Генеральний договір про облігаторне перестраховання. Однак цей договір на відміну від договору факультативного перестраховання встановлює взаємні обов'язки сторін і по суті є попереднім договором про перестраховання, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором облігаторного перестраховання (ч. 1ст.635 ЦК України). При цьому під укладанням договору перестраховання розуміється обов'язкове автоматичне перестраховання перестраховиком усіх ризиків (договорів страхування, що на момент укладання договору були укладені перестраховальником в якості страховика або будуть укладені в майбутньому), що відповідають умовам цього договору.

Договори перестраховання будуть укладатися шляхом систематичного направлення перестраховальником перестраховику бордеро – списку, що містить інформацію про страхувальників, природу ризиків, їхнє місце розташування і рівні страхування, переданого в перестраховання, про отримані премії, утримання, перестраховальні частки і терміни страхування[3 с. 41]. Аналогічний перелік ризиків надсилається перестраховику і відносно збитків (бордеро-збитків).

Враховуючи специфіку укладання облігаторного договору перестраховання, у Генеральному договорі повинні бути витримані умови, що дозволяють встановити, у який момент договір перестраховання пов'язаний з конкретним договором страхування, вважається чинним, а в який – розторгнутим. Тобто повинен бути обговорений момент укладання договору перестраховання.

Момент укладання договору має важливе юридичне значення, оскільки з цього моменту настають юридичні наслідки, пов'язані з дією договору. У теорії розглядалися три моменти укладання договору[11 с. 126]: відправлення акцепту оференту (теорія відсилення або «поштової скриньки»); одержання акцепту оферентом (теорія одержання); ознайомлення оферента з акцептом (теорія сприйняття).

Правило про те, що договір вважається укладеним у момент одержання оферентом акцепту, є основним для більшості держав системи континентального права.

Так за загальним правилом, закріпленим у ч.1 ст.640 ЦК України, договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції.

Проте договори перестрахування, особливо передбачені облігаторним договором, хоча, фактично підпорядковується усім основним положенням цивільного права, у той же час, як ми з'ясували, мають дещо інший порядок укладання договору, який відрізняється від звичайного порядку напряму оферти і акцепту. Тому сторони договору, з огляду на сформовану практику перестрахування, прагнуть для врегулювання своїх відносин включати в договори особливі положення, що визначають момент укладання договору. Так, відповідно до сформованої практики, облігаторний договір, який сторони зобов'язалися укласти за попереднім договором, вважається укладеним сторонами в момент укладання перестраховальником договору страхування, що задовольняє умови попереднього договору. Сторонами може бути встановлений і інший момент, наприклад одержання перестраховиком перестраховальної премії чи ще інший момент. Важливо лише, щоб ця умова була ясно сформульована у договорі. Для укладання облігаторного договору перестрахування не потрібно додаткового волевиявлення сторін крім зумовленості у попередньому договорі.

У факультативно-облігаторном договорі, де рішення про укладання договору приймає перестраховальник, сторони обмовляють положення, відповідно до якого договори перестрахування на умовах факультативно-облігаторного договору будуть укладатися через надання перестраховальником перестраховику сліпа. Якщо договір страхування задовольняє умови факультативно-облігаторного договору, то договір перестрахування буде вважатися укладеним у момент направлення сліпа перестраховику. В облігаторно-факультативном договорі, де рішення про укладання договору приймає перестраховик, уклавши договір страхування, що задовольняє умови договору, перестраховальник зобов'язаний направити відповідний сліп перестраховику. Договір перестрахування буде вважатися укладеним у момент підписання сліпа перестраховиком. Така же умова буде дійсною для просто факультативних договорів[4 с. 356-359].

Однак такі формулювання, хоча і відповідають сформованій практики укладання договорів перестрахування, не вирішують існуючу проблему визначення моменту укладання договору перестрахування, оскільки суперечать положенням ч.1 ст.640 ЦК України.

Відсутність законодавчого закріплення моменту укладання договору перестрахування призводить до можливості визнання державними органами укладеного договору недійсним. На наш погляд, даний факт відображає певний випадок недосконалості законодавства, яку можна виправити шляхом закріплення основних положень щодо моменту укладання договору перестрахування у Цивільному кодексі України.

Тому ми пропонуємо закріпити сформовану практику укладання договорів перестрахування окремо, з огляду на особливості укладання договору перестрахування як на факультативній, так і на облігаторній основі. Зокрема пропонується ввести норму, відповідно до якої моментом укладання договору перестрахування на

факультативній основі вважається не момент одержання оферентом акцепту, а день акцепту перестраховиком пропозиції перестраховувальника або акцепту перестраховувальником оферти перестраховика, коли тим вчинений акцепт первісної пропозиції на нових умовах. Сторони у випадку укладання договору перестраховування на облігаторній основі можуть також визначити момент укладання договору за своїм розсудом, зафіксувавши його в попередньому договорі облігаторного перестраховування.

Що стосується форми договору перестраховування, то враховуючи направленість попередньої угоди на встановлення більшої передбачуваності і стабільності договірних зобов'язань, використання наведеної конструкції вважаємо корисною і доцільною для сприйняття цивільним законодавством України. Тому варто було б доповнити статтю 987 ЦК України положенням відповідно до якого попередній договір про укладання в майбутньому договору перестраховування та договір перестраховування повинні укладатися лише у письмовій формі. Окреме положення повинно закріплювати свободу сторін у виборі способів складання письмового договору перестраховування.

Література

1. Цивільний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. М.Г. Камынкина, Е.Е. Солнцева. Перестрахование. Практическое руководство для страховых компаний. - М.: АО «ДИС», 1994. - 137 с.
3. К.Пфайффер. Введение в перестрахование. - М.: „Анkil”, 2000.- 155 с.
4. Таркуцяк А.О. Страхування-К.: Європ ун-т, 2002.- 252 с.
5. Страхование: Учебник / Пол ред. Т.А. Федоровой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономистъ, 2003. – 875 с.
6. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – 416 с.
7. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
8. Цивільне право України: Підручник: У 2т. / Борисова В.І., Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького.- К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т.2.- 552 с.
9. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
10. Спасибо-Фатєєва І. Актуальні питання форми правочинів (теоретико-практичний аспект) // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 8.- С. 32 – 36.
11. Мережко А.А. Договор в частном праве – К., 2003. -176 с.

Надійшла до редакції: 21.02.2006 р.

УДК 351.96(430)

Черненко В. О.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА СУБ'ЄКТАМИ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

Сучасні умови існування Української держави викликають необхідність активізації діяльності всіх гілок державної влади для якнайшвидшої розбудови системи забезпечення національної безпеки (СЗНБ) держави, яка б була здатна до адекватної реакції на ті численні загрози, що викликані процесами як в самій Україні, так і за її межами. Враховуючи той зовнішньополітичний курс, що обрала наша держава, її устремління в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції, питання її взаємовідносин з країнами – членами Організації Північноатлантичного альянсу, яка відіграє ключову роль у забезпеченні безпеки у Європі та світі, набувають не аби якої актуальності. Одним з проблемних питань, що стоїть на шляху інтеграції України до демократичного співтовариства є налагодження дієвого парламентського контролю за діяльністю суб'єктів СЗНБ України. Саме цим обумовлена актуальність дослідження досвіду організації парламентського контролю за суб'єктами СЗНБ у найбільш розвинутих європейських державах. В даній доповіді пропонується стислий аналіз організації парламентського контролю за діяльністю СЗНБ у Федеративній Республіці Німеччина.

Вважається, що в Німеччині створена і функціонує сама стара і сама комплексна система парламентського контролю за суб'єктами, що функціонують в СЗНБ ФРН. Правову основу такого контролю складає Конституція Німеччини, Закони про Федеральну розвідувальну службу, про Федеральну службу захисту Конституції, про Службу військової безпеки, про парламентський контроль за розвідувальною діяльністю, Закон про обмеження таємниці листування, поштового, телеграфного зв'язку; Закон про зміну правил відносно парламентських органів та Закон про зміни кримінального і кримінально-процесуального кодексів та інших законів про боротьбу із злочинністю. Дві окремі і незалежні одна від одної комісії німецького Бундестагу контролюють різні аспекти діяльності цих суб'єктів системи забезпечення національної безпеки. Парламентська контрольна комісія – до її функцій входить розгляд загальних питань діяльності суб'єктів СЗНБ та подій, які мають особливе значення для безпеки ФРН. Комісія складається з Голови та восьми членів – депутатів Бундестагу. Як правило це найбільш авторитетні депутати та голови парламентських фракцій. У випадку якщо член комісії призначається на посаду федерального міністра, парламентського державного секретаря або виходить з фракції, то він позбавляється членства в Парламентській контрольній комісії. У березні 1992 року Бундестаг прийняв рішення про розширення прав Парламентської контрольної комісії, якій доручено з цього часу „регулярно заслуховувати звіти керівників Федеральної розвідувальної служби, Федеральної служби захисту Конституції, Служби

військової безпеки, перевіряти їх бюджети та економічні проекти, здійснювати прийом у службових справах співробітників цих служб без повідомлення їх начальників. Відповідно до Законів від 17 червня 1999 року Парламентська контрольна комісія виконує також обов'язки колишньої Комісії з питань контролю за обмеженням таємниці листування та телефонних розмов, яка слідувала за дотриманням конституційних прав та свобод людини та мала умовну назву G-10. Засідання зазначеної комісії проводяться щоквартально. Комісія уповноважених – здійснює контроль за бюджетно-фінансовою сферою діяльності суб'єктів СЗНБ. До складу цієї комісії входять дев'ять депутатів, які одночасно є членами Бюджетного комітету Бундестагу. Проходять засідання чотири рази на рік. До компетенції відносно затвердження бюджетів відповідних суб'єктів СЗНБ, а також надає дозвіл на виділення додаткових бюджетних коштів для особливих цілей.

У законодавстві Німеччини, зокрема Законі „Про охорону інформації про осіб від зловживань при її опрацюванні” чітко простежується тенденція щодо збереження в таємниці інформації, яка надходить до парламентарів – членів комісій. Пункт 1 § 5 зазначеного закону передбачає, що засідання комісії є закритими, а їх члени зобов'язані тримати в таємниці справи, якими вони займаються під час роботи комісій. Відповідно до закону, суб'єкти СЗНБ зобов'язані надати за вимогою комісії необхідну інформацію. Разом з цим, федеральний уряд отримав право визначати час, характер і обсяг наданої інформації, керуючись політичною відповідальністю спеціальних служб. Окрім цього уряд має право відмовити у наданні необхідної інформації. Така відмова повинна бути вмотивована й викладена перед комісією відповідним федеральним міністром та керівником канцелярії федерального Канцлера.

Для охорони основних прав та в якості допоміжного органу Бундестагу при здійсненні парламентського контролю призначається уповноважений Бундестагу з оборони. Статус і повноваження якого визначаються окремим Федеральним законом.

Приклад Німеччини з її багаторічним досвідом парламентського контролю за спеціальними службами демонструє здатність таких комісій здійснювати великий вплив на сприйняття суб'єктів СЗНБ і їх акцій. Знаючи про те, що їх діяльність надійно контролюється парламентом, суб'єкти СЗНБ самі проявляють стриманість в справах, що загрожують можливим порушенням правил або проступками. Здійснення парламентського контролю в країні є не тільки дешевим і дієвим способом підтримати демократію і покращити ефективність і легітимність роботи суб'єктів СЗНБ. Вирішення цих питань сприятиме утвердженню в Україні демократичних цінностей та відкриє їй шлях до більш тісного співробітництва в галузі безпеки з найбільш розвинутими країнами європейського регіону.

Література

1. Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательская группа норма – инфра – М, 1999. – 816 с.
2. Федеральний закон про парламентський контроль за розвідувальною службою (закон про парламентську контрольну комісію) від 11.04.1978 (Вісник федеральних законів, т. 1, с. 997).
3. Зонтхаймер К. Федеративная республика Германия сегодня. Основные черты политической системы / Перевод с немецкого Г.Я. Рудого. Под общей редакцией с предисловием Я.С. Дробкина. М.: Памятники исторической мысли, 1996 - 320 с.

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА СУБ'ЄКТАМИ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА**

---

4. Ziller G., Oschatz G.-B. Der Bundesrat. – Düsseldorf: Droste. 1998. – 150 s.
5. Vogel B. Federalism – two structural principles of Democratic Federal State. The German experience. – p. 31-37. The exempl of federalism in the Federal Republic of Germany: A. Reader Konrad – Adenauer Stiftung St. Augustin. – 1994. – 234 s.

Надійшла до редакції: 22.02.2006 р.

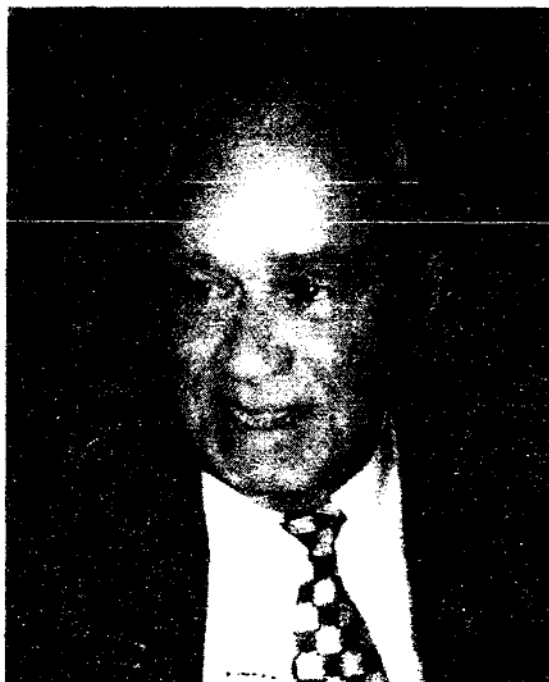
ПЕРСОНАЛИИ

УДК 343.9(092)

Аверьянова Т. В.

РАФАИЛ САМУИЛОВИЧ БЕЛКИН

Рафаил Самуилович Белкин родился 11 июля 1922 года в г. Чернигове в семье рабочего пеньковщика. Несколько месяцев отроду родители переехали в г. Конотоп, а спустя некоторое время в г. Орел, где Рафаил Самуилович прожил до шестилетнего возраста. В 1928 г. отец, оставшись без работы, принимает решение переехать с семьей в Ленинград, где, по его сведениям, в г. Ленинградском морском порту требовались рабочие по пеньке. Прожив в г. Ленинграде чуть больше месяца и не найдя работы, семья Белкиных переезжает в г. Москву. Поселившись вначале у знакомых на ст. Лосиноостровская, они затем переезжают к дальнему родственнику – Илье на Бахметьевскую улицу д. 4/40. Отец пошел работать брокером

по пеньке, а мама поступила на завод «Красный металлист», где работала заместителем начальника планового отдела до выхода на пенсию.

В 1930 г. семилетний Рафаил поступил в школу № 3 Дзержинского РОНО, откуда в 1933 году был исключен «за хулиганские проявления». После исключения из школы мама с большим трудом устроила сына в семилетнюю школу № 247. В 1935 гг. Илью арестовали, семья Белкиных осталась жить в его комнате в коммунальной квартире, где помимо них проживало еще трое соседей. К этому времени Рафаил окончил пятый класс, и родители устроили его в летний лагерь, а сами уехали в отпуск. Свободолюбивому Рафаилу лагерь не понравился, и дней через 10 после приезда он с другом сбежал, добравшись до г. Москвы на перекладных поездах. Поскольку родителей не было дома, Рафаил две недели жил во дворе, питался чем придется, иногда его подкармливали соседи.

По окончании 7-го класса, Рафаила перевели учиться в школу-новостройку № 243, которую он окончил в 1940 г. и в том же году был призван в армию в 11-й полк связи 25-й армии Дальневосточного фронта. В феврале 1941 года красноармейца р.С. Белкина направили на учебу на курсы младших политруков Дальневосточного фронта. 3 июля 1941 года курсантов досрочно выпустили, присвоив им воинские звания «младший политрук». р.С. Белкин получил назначение на должность заместителя командира минометной роты по политчасти 113-го стрелкового полка 32-й Краснознаменной Саратовской стрелковой дивизии 25-й армии, а затем был переведен на должность секретаря редакции формирующейся на Дальнем Востоке 415-й стрелковой дивизии, в составе которой в октябре 1941 г. выехал на фронт. В начале ноября 1941 г. дивизия вступила в бой под г. Серпуховым, активно участвуя в обороне, а затем и наступлении под г. Москвой.

Активный участник Великой Отечественной войны, Рафаил Самуилович принимал непосредственное участие в боях под г. Москвой, под г. Ржевом, на Смоленщине, на Курской дуге, при освобождении Белоруссии, Прибалтики, г. Варшавы, во взятии г. Берлина. 2 мая 1945 г. Краснознаменная ордена Суворова Мозырская стрелковая дивизия вышла на р. Эльбу, где встретилась с союзными войсками. Рафаил Самуилович был награжден четырьмя боевыми орденами, медалями «За отвагу», «За боевые заслуги», «За победу над Германией», «За оборону Москвы», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина». Забегая вперед, добавлю, что уже после войны он был также награжден 17 иностранными и отечественными правительственными и памятными медалями, почетными знаками «Заслуженный работник МВД» (1969), «Почетный знак Советского комитета ветеранов войны (1992), Почетной грамотой Верховного Совета России (1981), а позже - орденом «За заслуги перед Отечеством» IV степени (1998).

Но воинская служба не закончилась для р.С. Белкина с окончанием войны в 1945 году. До июля 1946 г. он проходит службу в Группе Советских Оккупационных войск в Германии, и лишь в августе 1946 г. по окончании службы возвратился в Москву и был принят по конкурсу на учебу в Военно-юридическую академию Советской Армии. Именно тогда, в процессе обучения в академии, и начался, по словам самого Рафаила Самуиловича, его путь в криминалистику, хотя первых два года он и сам не подозревал об этом, «но уже прилежно зубрил латынь и читал Цицерона» [1, с. 114]. Отмечая звездный состав профессоров академии (М.С. Строгович, А.А. Герцензон, А.К. Стальгевич, С.Н. Братусь, А.И. Винберг, М.И. Авдеев, В.С.М. Чхиквадзе и др.), Рафаил Самуилович всегда в своих рассказах подчеркивал не только профессиональный уровень подготовки слушателей, но и роль этих великих педагогов в формировании личности, научного сотрудника – специалиста своего дела. Лекции и семинарские занятия этих ученых, а занятия в кружке криминалистики А.И. Винберга, будущего научного руководителя Рафаила Самуиловича, привили ему любовь к криминалистике и сыграли решающую роль в избрании его жизненного пути.

Окончив с золотой медалью академию в начале 1951 г., Рафаил Самуилович получил назначение на должность военного следователя Военной прокуратуры 42-й воздушной армии Бакинского округа ПВО, и до конца 1955 г. работал на должнос-

тях старшего военного следователя, помощника Военного прокурора армии по надзору за дознанием и предварительным следствием. Работа была связана с постоянными командировками в части армии, которые были разбросаны по пяти республикам Закавказья и югу России. Дважды он попадал в авиационные катастрофы, но видимо судьба была благосклонна к Рафаилу Самуиловичу и в обоих случаях он отделался, как говорят в таких случаях, легким испугом.

В начале 1954 г. без отрыва от работы, он, не окончив заочную адъюнктуру академии (в которую был принят без экзаменов по решению заместителя начальника академии Виктора Михайловича Чхиквадзе), досрочно за 2, 5 года написал и защитил кандидатскую диссертацию в Совете Военно-юридической академии. Вот как рассказывал о процессе защиты своей диссертации Рафаил Самуилович: «Весной 1954 года я стоял с диссертацией в руках около дверей в зал совета и ждал своей очереди: первым защищал диссертацию мой однокашник и друг Николай Алексеевич Стручков, моя очередь была второй. И тут моя диссертация буквально рассыпается в руках – страшная примета! Бегом в академическую типографию, где ее сшивают на живую нитку (переплетал ее будучи в очередной командировке в Кировабаде, Гяндже по-нынешнему), бегом обратно, успел!» [2, с. 117].

Все закончилось благополучно, Рафаил Самуилович – кандидат юридических наук. Взгляды, высказанные им в кандидатской диссертации, предстают перед читателем в логически завершенном виде, доводы оппонентов опровергаются аргументировано и в то же время весьма корректно, и, что самое главное, он никогда не переносил научное противостояние на личные отношения. Последнее заслуживает того, чтоб сказать несколько слов.

На всем протяжении своего научного пути Рафаилу Самуиловичу неоднократно приходилось отстаивать свои взгляды в научных дискуссиях самого различного уровня. Но всегда – спорил ли он со слушателями в научном кружке или на семинаре или полемизировал с маститыми авторитетами – он оставался верен своим принципиальным убеждениям, был неизменно корректен и вежлив, никогда не опускался до перебранки со своими оппонентами. Эта неизменная корректность, подлинная интеллигентность, доброжелательность, проявляемая им в любых спорах, стремление встать на позиции оппонента, чтобы лучше понять его, вызывали у всех нас глубокое уважение к Рафаилу Самуиловичу. Может быть это звучит парадоксально, но с ним приятно было спорить!

Однако после защиты кандидатской диссертации Рафаил Самуилович по-прежнему работал в Бакинском округе ПВО, и лишь 1 декабря 1955 года он был зачислен в штат Высшей школы МВД СССР (г. Москва) на должность старшего научного сотрудника НИиРИО, а вскоре был переведен на должность Ученого секретаря Совета школы. В июне 1956 г. он назначается на должность доцента кафедры криминалистики, которую возглавлял перешедший незадолго до этого на работу в Высшую школу из Военно-юридической академии проф. А.И. Винберг. С энтузиазмом, присущей ему увлеченностью Рафаил Самуилович осваивает каноны вузовской педагогики, с первых же шагов на преподавательском поприще показывает себя вдумчивым и знающим преподавателем, тщательно готовится к занятиям, с выдум-

кой, изобретательно их проводит, быстро завоевывает авторитет у слушателей и коллег.

Остроумный и находчивый человек, прирожденный педагог по натуре, он воспитал не одно поколение замечательных специалистов в области криминалистики, оперативно-розыскной деятельности, судебной экспертизы. Лекции, читаемые р.С. Белкиным, являлись образцом педагогического мастерства и вызывали живой интерес слушателей к изучаемому предмету. Он владел всеми формами учебного процесса. Неоднократно выступал с лекциями в различных университетах страны, Екатеринбургской и Саратовской академиях, во многих высших учебных заведениях МВД России, в Харьковской национальной, Украинской академиях, - с курсами лекций в Берлинском, Софийском, Пражском университетах, в Институте уголовной полиции Китая.

В 1959 г. кафедра под руководством А.И. Винберга подготовила первый учебник по криминалистике для средних школ милиции. Рафаил Самуилович – один из активных его авторов. Здесь уместно заметить, что он принимал участие во всех последующих подготовленных кафедрой учебниках для вузов и средних школ и в ряде случаев не только как автор, но и в качестве редактора и соредатора.

С 1955 г. и до 2001 г. вся жизнь неразрывно связана с Высшей школой, впоследствии Академией МВД. Здесь он долгие годы руководил кафедрой криминалистики, несколько лет был заместителем по научной работе начальника Московского филиала юридического заочного обучения, вновь руководил кафедрой уже специального факультета Академии.

Но все это будет потом. А сейчас, с 1957 года, он начинает собирать материал для будущей докторской диссертации. Эти годы в криминалистике ознаменовались повышенным интересом к проблемам теории познания, к методам научных исследований и практической деятельности. Интерес этот не был случаен: разработка проблем общей теории криминалистики, которые были в центре внимания ученых в это время, требовала предварительно решить вопрос о методах исследования, о методах науки. Тогда только-только ученые начали избавляться от влияния известных догм в области научной методологии, когда единственным научным методом познания объявлялся марксистский диалектический метод, причем не единственным всеобщим, каким он действительно являлся, а именно единственным научным. Без познания закономерностей формирования и использования научных методов невозможно было определить значение экспериментального метода исследования для судопроизводства и его место в системе методов криминалистики, чему была посвящена докторская диссертация Рафаила Самуиловича.

Семь лет отделяли докторскую диссертацию р.С. Белкина от его кандидатской диссертации. Надо сказать, что докторская диссертация на тему «Экспериментальный метод исследования в советском уголовном процессе и криминалистике» была готова к концу 1960 года, но лишь в ноябре 1961 г. он защищает ее в Совете Всесоюзного института юридических наук МЮ СССР. Теперь, в конце 1961 г., перед ученым советом стоял не новичок, а зрелый ученый, сделавший свой выбор в науке. Защита прошла по общему признанию великолепно и коллектив кафедры сердечно

поздравил нового доктора юридических наук с этим признанием его научных успехов. Его диплом доктора юридических наук был под № 26.

Как известно, есть немало докторов наук, весь научный потенциал которых исчерпывается докторской диссертацией. Завладев заветным дипломом, они всю последующую свою научную деятельность сводят к участию в заседаниях и представительству на конференциях, да еще, пожалуй, к раздаче своих визитных карточек с полным перечнем своих аттестационных признаков. Рафаил Самуилович был из породы других докторов, для него с получением докторской степени только начиналась настоящая работа. Он активно участвует в подготовке многочисленных учебников и учебных пособий. И хотя он не был тщеславен, но, думаю, что он внутренне был доволен назначением в 1960 г. на должность начальника кафедры криминалистики. На этом посту он проявил себя как настоящий руководитель творческого коллектива, великолепный организатор, неутомимый исследователь. Он был достойным приемником своего учителя, сумев сохранить ту творческую атмосферу, которую создал на кафедре А.И. Винберг, тот творческий заряд, которым всегда отличался коллектив кафедры Высшей школы МВД.

Тысячи учеников р.С. Белкина - выпускники учебных заведений МВД до сих пор с успехом реализуют на практике разработанные им криминалистические методики расследования таких преступлений, как тяжкие преступления против жизни и свободы граждан, разбой и кражи, дорожно-транспортные происшествия и пожары и др. Им разработаны и внедрены в практику тактические приемы основных следственных действий - осмотра места происшествия, допроса, следственного эксперимента, предъявления для опознания и др. Обладая большим опытом следственной работы, он лично принимал участие в консультировании руководителей следственных бригад в Латвии, Литве, Узбекистане и Азербайджане, обеспечивая своим участием успешное раскрытие и расследование ряда особо тяжких преступлений. Как эксперт привлекался к анализу и оценке проектов законов и других нормативных актов, имеющих отношение к следственной деятельности и судебной экспертизе.

С конца 60-х и начала 70-х гг. стала формироваться научная криминалистическая школа р.С. Белкина. «Так же, как каждый из нас видит свое продолжение на этом свете в детях и внуках, так и в науке преемственность взглядов, само существование научных школ связано с воспитанием учеников, а если ученики, встав на твои плечи, заглянут дальше, чем мог заглянуть ты, - это ли не счастье для учителя! И отнюдь не стыдно поучиться у такого ученика, но, наоборот, испытываешь не только чувство исполненного перед наукой долга, но и личное удовлетворение от хорошо выполненной работы» - [3, с. 445] так писал Рафаил Самуилович о подготовке научной смены.

В основе формирования научной школы - этого нового научного направления лежала концепция отражения как гносеологического фундамента криминалистической науки. Здесь уместно провести определенную параллель с теорией криминалистической идентификации: эмпирически идентификация, отождествление, как практическая задача, решалась уже на раннем этапе развития криминалистики ее пионерами - А. Бертильоном, р.А. Рейссом, Г. Гроссом, Е.Ф. Буринским и др. Однако теоретические начала идентификации были сформулированы значительно позд-

нее, через полвека С.М. Потаповым, когда возникли необходимые для этого философские, гносеологические предпосылки. Точно так же обстоит дело и с универсальным свойством отражения, которое эмпирически использовалось криминалистами в самых различных областях криминалистической науки и практики - и в теории идентификации, и в почерковедении, и в трасологии, баллистике, и в тактике следственных действий и т.п. Но о теории отражения как гносеологическом фундаменте криминалистической науки и ее практических приложений впервые было заявлено р.С. Белкиным в его работе «Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики» в 1970 г. (издание Высшей школы МВД СССР).

В соответствии с господствовавшими в те годы стереотипами, когда одного-двух сделанных мимоходом замечаний в работах В.И. Ленина оказывалось достаточно для провозглашения очередной ленинской теории или принципа, р.С. Белкин именовал свою исходную концепцию «ленинской теорией отражения», хотя никакой подобной теории Лениным создано не было, но ему принадлежат две действительно гениальные догадки: в самом фундаменте материи лежит свойство, близкое к свойству ощущения, - свойство отражения и что «отображение не может существовать без отображаемого, но отображаемое существует независимо от отображающего», отображение всегда беднее отображающего [4, с. 66]. Это были именно догадки и использовались они Лениным не для построения специальной теории отражения, а для того, чтобы показать, что человеческое познание, как отражение действительности, дает о ней лишь приблизительное представление.

При ближайшем рассмотрении оказалось, что эти два философских положения наилучшим образом объясняют сам предмет криминалистики, ее задачи и роль ее практических приложений. Руководствуясь ими, а также современными представлениями о предметах частных наук, р.С. Белкин в 1967 г. сформулировал новое представление о предмете криминалистики, которое в последующих работах уточнил и конкретизировал. В своей современной редакции оно выглядит следующим образом.

Криминалистика - наука о закономерностях механизма преступления, возникновения информации о преступлении и его участниках, о закономерностях собирания, исследования, оценки и использования доказательств и основанных на познании этих закономерностей специальных средств и методах раскрытия, расследования и предотвращения преступлений.

Это определение легло в основу предложенной р.С. Белкиным в упомянутой работе концепции общей теории криминалистики, полностью базирующейся на философском понятии отражения, поскольку, по его мысли, такая теория представляет собой именно научное отражение предмета криминалистической науки в его различных связях и опосредованиях.

Концепция отражения пронизывает собой всю структуру предложенной общей теории криминалистики, которая в современном виде содержит следующие структурные элементы:

1) положения, в которых формулируются представления о предмете криминалистики, ее задачах, целях и месте в системе научного знания, о понятии и содержа-

нии ее общей теории. Этот раздел р.С. Белкин назвал введение в общую теорию криминалистики;

2) положения, отражающие объективные закономерности механизма преступления, т.е. функциональную сторону преступной деятельности;

3) положения, отражающие объективные закономерности возникновения информации о преступлении и преступнике, а также закономерности собирания, исследования, оценки и использования доказательств, т.е. функциональную сторону деятельности по раскрытию и расследованию преступлений. Эти положения служат базой для разработки в рамках частных криминалистических теорий криминалистических методов, средств и рекомендаций практике борьбы с преступностью, т.е. «продукта» криминалистической науки;

4) учение о методах криминалистики и практической деятельности, базирующейся на разработках криминалистической науки;

5) учение о языке криминалистики;

6) криминалистическая систематика [5, с. 56-60].

По мысли р.С. Белкина, общая теория, как система ее мировоззренческих принципов, теоретических концепций, категорий и понятий, методов и связей, определений и терминов, как научное отражение всего предмета криминалистики, является методологической основой этой науки.

В своих последующих трудах [6] р.С. Белкин детально разрабатывает общую теорию криминалистики, в особенности такие ее разделы, как учение о методах и языке криминалистики, а также формулирует основные положения ряда частных криминалистических теорий: криминалистических теорий причинности, розыска, механизма преступления, криминалистической регистрации, криминалистического прогнозирования, отмечает актуальность разработки криминалистической теории временных отношений и др. Им выявлены и описаны законы развития криминалистики в аспекте общих законов развития научного знания, предложено пополнить структуру криминалистики еще одним, четвертым, разделом - общей теорией науки.

Научные труды Рафаила Самуиловича всегда отличались обстоятельностью, научной достоверностью и ясностью языка. Он избегал вычурности стиля, не был поклонником новомодной терминологии. А главное – и устная и письменная его речь, не говоря о том, что это всегда была речь истинного интеллигента, отличались своей логичностью. Законы и фигуры логики были для него не мертвыми схемами из учебника по логике, а образом мышления.

Р.С. Белкин имел большой авторитет в ученом мире как в России, так в ближнем и дальнем зарубежье. Он автор свыше 300 научных работ по проблемам криминалистики, уголовного процесса, судебной экспертизы, в том числе более 20 монографий, первого в истории криминалистики трехтомного «Курса советской криминалистики» (1977-1979), переизданного в 1997 г., а затем в 2001 г. и дополненного новыми материалами, имеющими не только научную, но и практическую направленность, и содержащего научно-обоснованные решения проблем одорологии, использования полиграфа, процесса принятия тактических решений при расследовании преступлений, действий следователя в условиях тактического риска и др. Автор двухтомника «Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы» (1987-

1988), соавтор, - редактор и соредатор 23-х учебников по криминалистике для средних и высших юридических и специальных учебных заведений. Многие работы Белкина р.С. издавались на немецком, английском, венгерском, польском, чешском и болгарском языках. Среди них: «Следственный эксперимент» на немецком языке, 1961 года издания, советско-болгарский учебник «Криминалистика», 1972 года издания, советско-чехословацкий учебник «Криминалистика» в 3-х томах, 1985 года издания. Сам Рафаил Самуилович считал одной из наиболее значимых своих работ – «Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики» (М., ВШ МВД СССР, 1970)

Настольной книгой криминалистов-практиков стала подготовленная р.С. Белкиным Криминалистическая энциклопедия, вышедшая в июне 1997 года.

За заслуги перед наукой избран почетным Академиком Российской Академии Естественных Наук, почетным членом Болгарского научного общества судебных медиков и криминалистов; лауреат премии Кангера (Германия). Член ученых и нескольких диссертационных советов Академии управления МВД России, Федерального Российского центра судебных экспертиз МЮ, Воронежского Государственного университета, Казахского научно-исследовательского института судебных экспертиз. Около 10 лет был членом Экспертного совета по юридическим наукам Высшей аттестационной комиссии РФ.

Работы р.С. Белкина и послужили основой для формирования его научной школы его учениками и последователями. Его определение предмета криминалистики, порой с коррективами и редакционными изменениями, не касающимися сущности, было принято научной общественностью и авторами практически всех учебников по криминалистике. На базе предложенной им концепции общей теории выполнены и защищены докторские диссертации А.А. Закатовым «Криминалистическое учение о розыске» (1987), учениками р.С. Белкина - Г.Г. Зуйковым «Криминалистическое учение о способе совершения преступлений» (1970), Л.Г. Горшениным «Основы теории криминалистического учения о механизме преступлений» (1995), В.М. Мешковым «Основы криминалистической теории временных связей» (1995) Э.Н. Лысовым «Криминалистическое учение о фиксации доказательственной информации» (1996), С.Н. Чуриловым «Криминалистическое учение об общем методе расследования преступлений» (1995); С.А. Ялышевым по проблемам учения о криминалистической регистрации. Многочисленные ученики р.С. Белкина использовали его исходные гносеологические и методологические идеи и конструкции в своих монографиях, статьях и кандидатских диссертациях.

Концепция предмета и общей теории криминалистики, понятие частных криминалистических теорий, сформулированные р.С. Белкиным, были использованы в докторских диссертациях В.Ф. Орловой, Н.П. Майлис, В.А. Образцова, И.А. Возрина, Н.Г. Шурухнова и др. На базе общей теории криминалистики и учения о методах этой науки сформулировала свою концепцию общей теории судебной экспертизы и учения о методах этой теории и экспертной деятельности Т.В. Аверьянова, они были использованы в докторских диссертациях И.А. Алиева, С.Ф. Бычковой, Е.Р. Россинской и их монографиях.

Концепция общей теории криминалистики р.С. Белкина сыграла известную роль в разработке М.К. Каминским и его последователями деятельностного подхода к процессам подготовки и совершения преступлений, с одной стороны, и раскрытия и расследования их - с другой. В работах Г.А. Зорина, В.П. Бахина, С.И. Цветкова и других авторов получили перспективное развитие идеи р.С. Белкина, касающиеся тактического решения, тактического риска, роли практики борьбы с преступностью в развитии криминалистической теории и др.

Научная криминалистическая школа р.С. Белкина в наши дни одна из ведущих научных школ в криминалистической науке. Высок авторитет многочисленных представителей этой школы и ее основателя. В 1976 г. ему было присвоено почетное звание Заслуженного деятеля науки России.

Р.С. Белкин не был консерватором. Подчеркивая диалектический ход развития науки, связь криминалистики с диалектической логикой, влияние процессов интеграции наук и т.п., он, тем самым, подчеркивал возможность пересмотра некоторых, казалось бы, устоявшихся на данный период ее развития положений, лежащих в основе фундамента так горячо любимой им науки. Примером такого подхода может служить изменение его позиции относительно природы криминалистики. Оценив все существующие взгляды на криминалистику как науку юридической природы, р.С. Белкин выступая на конференции, посвященной 75-летию экспертной службы МВД, публично усомнился в бесспорности аргументов и в безапелляционности вывода из них. Приведя ряд контраргументов на выдвинутые им же когда-то аргументы, он доказал, что криминалистика является наукой синтетической природы. И это не единственный случай в яркой и плодотворной научной жизни р.С. Белкина.

В 1985 г., в возрасте 63 лет Рафаил Самуилович был избран по конкурсу на должность заведующего отделом теории судебной экспертизы Всесоюзного НИИ судебных экспертиз, после чего подал рапорт об увольнении в отставку по выслуге лет и возрасту в звании генерал-майор милиции. Именно в этот период его работы во ВНИИСЭ мне посчастливилось познакомиться с р.С. Белкиным, хотя с его научными трудами я была знакома задолго до нашей встречи.

В те годы во ВНИИСЭ был определенный порядок обсуждения кандидатских диссертаций: непременно заслушивание в отделе по направлению диссертационного исследования с обязательным рецензированием в отделе теории судебной экспертизы. Руководил отелом Рафаил Самуилович, к нему и попала моя диссертация. Помню нашу первую встречу. Я пришла в отдел для получения консультации у Д.Я. Мирского по оформлению списка использованной в диссертации литературы. Весь отдел занимал тогда два маленьких кабинета в одном из зданий института в Хохловском переулке: в кабинете побольше расположились все сотрудники отдела, в другом, совсем крошечном, их начальник – Рафаил Самуилович. Присев на краешек стула в ожидании, когда освободится Давид Яковлевич, я не заметила, как в кабинет вошел Рафаил Самойлович. Он тут же обратился ко мне с вопросом: «Что вы как птичка присели на край стула как на жердочку?». Я пояснила, что жду Д.Я. Мирского, а заодно хотела бы переговорить с Рафаилом Самойловичем. Он тут же пригласил меня в свой «кукольный» кабинетик, пояснив, что через десять минут уходит в Академию. Это было время перед возвращением р.С. Белкина в родные пенаты. По-

пробую передать наш разговор, как он мне запомнился. Состоялся он в конце октября 1987 года.

Рафаил Самуилович: У меня к Вам вопрос (я вся в напряжении, готовлюсь отвечать по существу проведенного диссертационного исследования). У Вас в роду цыгане были ?

Я: Нет, но были в роду украинцы.

Р.С.: Это был мой второй вопрос. На, да ладно. Какие проблемы.

Я: Я ученица Александра Романовича Шляхова, подготовила диссертацию на тему «Теоретические и методические основы определения расстояния выстрела с учетом данных о метеоусловиях», прошу Вас оказать содействие, чтобы сотрудники отдела не задерживали ознакомление с диссертацией.

Рафаил Самуилович тут же вызвал одного из сотрудников и попросил его побыстрее ознакомиться с моей диссертацией. Вторым рецензентом он решил выступить сам, пообещав, что через неделю обе рецензии будут готовы. Слово свое он сдержал, через неделю у меня на руках были обе рецензии. Вот так я и познакомилась с этим замечательным человеком, простым и великим одновременно.

В начале 1988 г. Министр внутренних дел СССР предложил р.С. Белкину вернуться на работу в Академию. Предложение было с удовлетворением принято, и с тех пор до конца своих дней он работал в должности профессора кафедры криминалистики, а затем криминалистического обеспечения деятельности органов внутренних дел, впоследствии кафедры управления органами расследования преступлений.

Второй раз судьба меня свела с Рафаилом Самуиловичем перед заседанием ученого совета, где мою диссертацию принимали к защите. Именно он подсказал мне выбрать в качестве официальных оппонентов Зиновия Ивановича Кирсанова и Вадима Михайловича Плескачевского. С этим предложением согласились как мой научный руководитель – А.Р. Шляхов, так и члены ученого совета. Оба этих ученых были настоящими специалистами и не только в той проблематике, которой была посвящена моя диссертация. Можно с уверенностью сказать, что они были специалистами широкого профиля, требовательными и в то же время доброжелательными оппонентами. Поддержал меня р.С. Белкин и при не совсем простой защите диссертации. Он же убедил меня в необходимости перехода на работу из экспертной лаборатории системы Минюста на преподавательскую - на кафедру криминалистики Нижегородской Высшей школы МВД. Наконец, именно он предложил мне тему докторской диссертации, тем самым практически определив мою будущность, что послужило основанием начать серьезно заниматься собиранием материала для подготовки диссертации, за что ему сердечное спасибо.

С созданием в 1993 году на базе 4-го факультета Академии Московского института МВД РФ произошла очередная реорганизация кафедр. Часть преподавателей этого факультета остались в штатах Академии; ряд криминалистов, в их числе и р.С. Белкин, образовали секцию криминалистики кафедры организации оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. Возможно из-за необходимости обязательного исполнения решения комиссии Министерства (1995 г.) по проверке деятельности Академии, в одном из пунктов которого рекомендовалось создать в Академии самостоятельную кафедру криминалистики, в марте 1996 г. на основе се-

кции криминалистики была образована кафедра криминалистического обеспечения деятельности органов внутренних дел. Она была немногочисленной и состояла всего из 8 человек, включая учебно-вспомогательный персонал, хотя на кафедре в то время был значительный штат адъюнктов и соискателей очного и заочного обучения. Начальником кафедры была назначена Т.В. Аверьянова. Хочу подчеркнуть, что небольшая по численности, но значимая по составу новая кафедра сразу завоевала высокий авторитет и уважение как со стороны сотрудников и руководства Академии, так и со стороны ученых и педагогов других вузов, включая зарубежные. Немаловажное значение для практики имели разработанные в этот период сотрудниками кафедры методические рекомендации по расследованию убийств по найму, ложных банкротств и т.д.

Рафаил Самойлович был душой кафедры, мудрым, скромным и очень обаятельным человеком, творческим научным работником, внимательно относящимся ко всем его окружающим. По инициативе Рафаила Самуиловича на кафедре возобновились Криминалистические чтения, на которых выступали не только ученые, но и практические работники, с обсуждением наиболее важных и актуальных проблем криминалистики и судебной экспертизы, уголовного процесса и оперативно-розыскной деятельности, таких как: взаимодействие экспертно-криминалистических подразделений с оперативными и следственными аппаратами органов внутренних дел; нравственные основы следственной и оперативно-розыскной деятельности; использование методов естественных и технических наук в борьбе с преступностью; уголовный процесс и криминалистика на рубеже веков; реалии и иллюзии в криминалистике; процессуальные и криминалистические проблемы использования результатов ОРД в процессе раскрытия и расследования преступлений и др. Криминалистические чтения проводились три раз в год и собирали большую аудиторию, 51-й зал, где, как правило они проводились, был всегда полон. Это были своеобразные мини конференции, незримым координатором проведения которых был, конечно же, Рафаил Самуилович.

Научные труды, организаторские и исследовательские способности, талант, юмор – неотъемлемая черта характера, благородство и доброта его души завоевали р.С. Белкину высокий авторитет как среди учеников и коллег, так и среди ученых и педагогов других вузов страны, а также за рубежом.

Литература

1. Белкин р.С. История отечественной криминалистики. –М., 1999
2. Там же
3. Белкин р.С. История отечественной криминалистики. –М., 1999.
4. Ленин В.И. ПСС, т. 18.
5. Белкин р.С. Курс криминалистики. –М., 1997, т. 1
6. Белкин р.С. Курс советской криминалистики. В 3-х тт. -М., Академия МВД СССР, 1977-1979; Общая теория советской криминалистики. -Саратов, 1986; Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. В 2-х тт. -М., «Юрид. литература». 1987, 1988; Курс криминалистики в трех томах. -М., «Юристъ». 1997. и др.

Поступила в редакцию: 22.11.2005 г.

УДК 343.9(092)

Михайлов М. А.

ГАНС ГРОСС

Сотрудник австрийской полиции демонстрирует проф. Г. Гроссу новую фототехнику (фотоснимок в нашей стране публикуется впервые)

Наверное, ни в одном из современных учебников криминалистики не обойдены вниманием заслуги австрийского ученого, практика и преподавателя Ганса Гросса в создании предпосылок для возникновения науки о раскрытии и расследовании преступлений. Действительно, мы знаем его как автора самого термина «криминалистика», создателя знаменитого «Руководства для следователей», изобретателя следственного комплекта, для работы на месте происшествия, организатора первого учебного музея криминалистики и издателя журнала «Архив уголовной антропологии и криминалистики». Его называют «отцом европейской криминалистики», считая, что он первый, кому пришло в голову усмотреть систему в деятельности по раскрытию и расследованию любого преступления. Индуктивно преодолев узость опыта отдельных успешных расследований, Гросс попытался создать инструкцию для расследования различных видов преступлений, предложил приемы производства следственных действий и методы работы с доказательствами. Многие его идеи стали фундаментом для формирования современной системы криминалистики.

Гросс создавал криминалистику на базе знаний, накапливаемых и в недрах других научных направлений. Поэтому вполне объясним его интерес к уголовному праву, юридической психологии и криминологии.

Работы Гросса, в том числе и его «Руководство для судебных следователей и чинов жандармской полиции» стали доступны русскоязычному читателю еще в

конце XIX в.,. Спустя три года, после выхода в свет, оно было переиздано в Смоленске на русском языке, а в 1908 году в Петербурге уже под заглавием «Руководство для судебных следователей как система криминалистики».

Следующее полное издание появилось лишь спустя почти сто лет. В 2002 году московское издательство «ЛексЭст» в серии «Антология криминалистики» представило труд Г.Гросса в новой орфографии.

К сожалению, о самом Гроссе отечественный читатель может судить лишь только по книге немецкого публициста Юргена Торвальда «Сто лет криминалистики», которая была переведена с немецкого в 1974г., претерпела несколько изданий и стала хрестоматийной. Из этой книги и перекочевал на страницы справочников и энциклопедий единственный его портрет.

Заинтересовавшись личностью Гросса, мы попытались разузнать о нем поподробнее. Не скроем, что интерес был вызван еще и тем, что в одном из изданий[1] упоминалось о работе Гроссом в Черновицком университете.

Уже содержание самого «Руководства...» позволяло судить о некоторых чертах характера и особенностях личности автора. Само разнообразие информации, оказавшейся на страницах этой инструкции, свидетельствовало о чрезвычайной любознательности, высокой эрудиции и богатом следственном опыте Гросса. Исследование ложных показаний, жаргон, тайнопись и жесты преступников, расследование несчастных случаев на железных дорогах, конструкции адских машин, взаимодействие следователя и прессы, микрочастицы почвы на обуви, средства изгнания плода, приемы противодействия расследованию, оружие огнестрельное и холодное – этот разносторонний перечень только отдельных тем, достаточно ярко характеризует Гросса как энциклопедиста криминалистики, пытливого исследователя, смело вторгающегося в самые разнообразные отрасли знаний.

Нам стало ясно, что Гросс был очень обеспокоен и проблемой цыганской преступности. Их быту, поведению и преступным приемам в его «Руководстве...» отведена целая глава.

Перечисление автором качеств, которыми должен обладать судебный следователь привело нас к мысли об автобиографическом характере этой информации. «Неустанное усердие и рвение, самоотверженность и твердость, остроумие и знание людей, образование, безусловно вежливое отношение ко всем – эти качества следователя предполагаются сами собой»[2]. «Чрезвычайная» точность, внимательность при разговоре и наблюдении за людьми, педантичность – качества которые, как мы полагаем, были присущи самому Гроссу. В некоторых случаях его педантичность, на наш взгляд, была чрезмерной, и мы подозреваем, что современники считали его просто занудой. Например, при описании подготовительных действий для выезда на место происшествия, Гросс подробнейшим образом комментирует содержимое следственного портфеля: «Перья с карандашом должны быть наилучшего качества, отличные перья дают возможность быстро писать, вследствие чего получается сбережение времени; следует заботиться о тщательном закупоривании флакона с чернилами и после каждой поездки должно снова наливать чернила»[3,с.181]. Он и сам оправдывается, подозревая, что эти советы будут восприняты как мелочные и признается, как бывает приятно, когда все мелочи в порядке. Можно считать эти прояв-

ления национальной особенностью австрийцев, но не дело не только в этом. Из той же главы становится известным, что Гросс имел отношение к военной службе и участвовал в боснийской кампании 1876 года. Вот почему его первый следственный портфель имел вид модернизированной офицерской сумки. Заинтересовало нас и предложение Гросса иметь при выезде на место происшествия небольшое христианское Распятие для приведения к присяге «тяжко раненного»[3,с.183]. Однако этот факт нам показался не свидетельством религиозности самого Гросса, а глубоким распространением католической веры в обществе, в котором он жил и работал. Как комплектация следственного портфеля в частности, так и содержание «Руководства...» в целом свидетельствуют о высоком профессионализме Гросса, позволяющем использовать его опыт и сегодня. Специалисты американского Федерального бюро расследований, не так давно посетив музей криминалистики, созданный Гроссом в г. Граце и осмотрев, находящийся там модернизированный следственный портфель, сформированный основоположником криминалистики, также дали ему высокую оценку.

Многие средства и методы криминалистики, которые стали нам известны из современных разработок имеют корни, упоминаемые еще в гроссовском «Руководстве...». Так, например, уже общеизвестен способ отбора запахов с места происшествия для его последующего хранения и использования при появлении подозреваемого. В 1965 году А.И. Винберг с соавторами зарегистрировал его как изобретение и даже получил[4,с.150]. Эта методика совершенствуется и в настоящее время. Изымаемый с помощью шприца запах рекомендуется хранить в стерильных стеклянных сосудах с притертыми пробками, залитыми парафином с момента изъятия, до их исследования. Каково же было наше удивление, когда мы ознакомились с рекомендациями Гросса «об исследованиях волос». Еще более ста лет назад, он указывал, на способность волос впитывать запахи и предлагал сохранять их в «склянках тонкого стекла, с пробкой, герметизированной абсолютно чистых салом»[3,с.244]. Думается, что изобретатели одорологического метода знакомилась с «Руководством для судебных следователей», а рекомендации Гросса вполне могли явиться отправной точкой для идеи создания целого направления в современной криминалистике.

Получив возможность использовать Интернет для международного общения, мы попытались узнать о Гроссе из австрийских источников. Благодаря помощи преподавателей кафедры иностранных языков и студентов нам удалось установить связь с современными биографами ученого и отыскать много нового и неожиданного. Декан университета г. Граца Гернот Кухер(Gernot Kocher), давно изучающий наследие Гросса, получив наше письмо, был удивлен тем, что в Симферополе знают и интересуются его научным кумиром. Доктор Кухер любезно передал нам интересующую информацию[5] и даже прислал несколько фильмов. Он сообщил, что его поиски продолжаются, и в настоящее время потомки Гросса, живущие в Лотарингии, предоставили в его распоряжение ранее неизвестную переписку Гросса. Нам стало ясно, что Гросс действительно был незаурядным человеком, а его труды и опыт достойны подробного изучения не только на родине, но и за рубежом. Подтвер-

рдилась и наши предположения о личных качествах Гросса, стали известны некоторые обстоятельства жизни его семьи.

Ганс Гросс родился в г. Граце 26 декабря 1847 года в семье Иоганна Гросса и Франциски Лютцендорф. Отец Ганса был имперским военным комиссаром и его влияние сказалось на характере сына. Гимназия Адмонт, где учился Ганс отличалась строго католическим воспитанием, и это уважение к религии вполне могло быть воспринято Гроссом с «младых ногтей». Поступив в университет Гросс стал изучать правовые науки, так как профессия юриста не была чем-то новым в семье Гросса. Его прадед служил придворным советником в судебной палате г. Вецлара. После окончания университета и успешной защиты диплома в 1871 году Гросс поступает в правоохранительные органы и служит Фемиде более 30 лет.

Современники Гросса описывают его как высокого сильного человека с испытующим, но в то же время доброжелательным взглядом. Однако врач Гросса, характеризуя своего пациента, отмечает и «солдафонские» черты в его характере. Начинает свою практическую деятельность Г. Гросс в г. Леобене в должности судебного следователя. Там он изучает новые методы расследования: бертильонаж, фотосъемку преступников и места происшествий. В Леобене Гроссу пришлось вплотную столкнуться с расследованием преступлений цыган. В ходе безуспешных попыток борьбы с «цыганской преступностью», Гросс приходит к выводу о необходимости создания цыганских колоний и изоляции цыган от остального общества.

Изучая приемы расследования преступлений, Гросс обратил внимание на ту небрежность, с какой работала австрийская полиция. Это было неудивительно, поскольку профессионалов в рядах полиции было недостаточно. В основном там работали отслужившие свой срок низшие военные чины. Гросс занялся изучением следственного опыта. Он углубился до приемов средневековой инквизиции и отметил, что порою методы работы полиции не отличались от средневековья. Достижения других наук еще только начинали проникать в практику расследования. Гросс занялся систематизацией успешных приемов расследования, интересовался химией, физикой, ботаникой, микроскопическими исследованиями и психологией. В 1878 году Гросс обогатил свою следственную практику службой военным следователем на территории Боснии, оккупированной Австро-Венгрией. Получив за службу награду от кайзера, Гросс в 1881 году в звании старшего лейтенанта вернулся в Грац, где стал прокурором.

Служба не мешала ему заниматься научной деятельностью. В 1893 году он издал свое «Руководство», которое и сделало его знаменитым. Стало ясно, что для успешного расследования преступлений недостаточно знания одних лишь уголовного и уголовно-процессуального права. Необходимо изучение преступника, его личности, преступных приемов и средств, используемых для совершения преступлений. Гросс увлекся психологией, а его работу «Криминальная психология» (1898) известный психолог Вильям Штерн назвал «исторически значимой».

Гросс задумывается над тем как обучать будущих следователей, в чем заключается искусство следователя и можно ли его передавать ученикам. С 1893 года он пытается получить звание приват доцента по специальности «уголовное право» на факультете права университета Граца, но безуспешно. Министерство культуры и

образования считает его уровень недостаточным, а «вспомогательные лекции по уголовному праву» более полезными для практиков, чем для студентов.

Однако Гроссу удается (в этом одна из самых больших заслуг его деятельности) в своем выступлении на международном конгрессе в г. Линце в 1895 году добиться включения преподавания своих лекций студентам юристам. С тех пор криминалистика и появилась в учебных программах юридических учебных заведений.

•В целях совершенствования своего «Руководства...» и сбора информации о преступном и следственном опыте Гросс начинает издавать журнал «Архив уголовной антропологии и криминалистики», который выходит и поныне.

1 марта 1899 года в Буковине, принадлежащей в те годы Австро-Венгрии, в Черновицком университете, Гросс становится профессором и преподает уголовное право. В 1902-1905 году Гросс читает курс уголовного права в университете Праги, где его слушателем является Франц Кафка, ставший впоследствии известным писателем. На своих занятиях Гросс широко использует различные ролевые игры, проводит психологические эксперименты. Его интересует проблема диагностики лжи в показаниях, особенности восприятия свидетелем обстоятельств происшествия. В 1905 году его научно-педагогические заслуги, наконец-то были замечены и оценены. В возрасте 57 лет Гросс становится постоянным профессором уголовного и уголовно-процессуального права.

Еще, будучи следователем в Граце, Гросс создает небольшой музей криминалистики. Переехав в родной город, он передает музей местному университету для учебных целей.

В самом начале своей преподавательской карьеры Гросс пытается создать специально оборудованные для изучения криминалистики лаборатории, и организовать свой институт криминалистики. Его поддерживает и министерство юстиции, однако министерство культуры и образования не видит в этом необходимости. Лишь после 18 лет хлопот Гроссу наконец-то удается открыть Криминалистический институт при университете Граца. В институте, который возглавил Гросс, читались курсы криминалистики, уголовной психологии, уголовной антропологии и уголовной статистики. При институте была своя библиотека, учебный музей, несколько лабораторий и имелся собственный печатный орган, в качестве которого использовался уже известный читателю журнал «Архив уголовной антропологии и криминалистики».

Сын Гросса так же оставил свой след в истории, но вовсе не криминалистики и далеко не положительный. Еще в 1876 году судебный следователь Ганс женился на Адели Райман(1850-1942) женщине интеллигентной, умной и высокообразованной. Она помогала мужу в подготовке к изданию его трудов, хотя у нее было слабое зрение. По поводу этого недостатка супруги, Гросс вспоминает забавный случай, когда она на перроне вокзала Адели восхищенно воскликнула: «Какой красивый ньюфаундленд!», спутав с собакой, трубочиста, наклонившегося за упавшей монетой.

На следующий год после женитьбы у супругов Гросс родился единственный сын Отто. Обучался он в основном у частных учителей и в 1899 году, получив медицинское образование, через два года практики уехал судебным врачом в Южную Америку. Видимо там он впервые пристрастился к наркотикам, а по возвращении

стал наркозависимым. В начале XX века Отто работал ассистентом в Граце и Мюнхене и даже занялся наукой. Есть сведения, что он работал вместе с Зигмундом Фрейдом. Кроме того, Отто увлекся идеей анархизма и отец, бросился лечить его от всех зол сразу. Отто не без помощи Ганса Гросса несколько раз попадал в психиатрические больницы и оказался одним из самых скандальных пациентов известного швейцарского психоаналитика Карла Юнга. Идеи больного о свободной любви оказали влияние на врача и тот даже стал рекомендовать другим своим клиентам полигамные отношения[6]. В конце концов, Ганс Гросс добился лишения Отто гражданских прав и передачу его под свою опеку. Этот конфликт вызвал большую газетную шумиху. В романе австрийского писателя Ф. Верфеля, написанном под впечатлением конфликта отца и сына, доктор Гебхарт, прообраз Ганса Гросса, предстает деспотом, достойным ненависти. Это лишь добавило популярности сыну анархисту. И сегодня в Берлине действует Международное общество «Отто Гросс», почетным президентом которого является внучка основоположника криминалистики София. А Отто Гросс, так и не смог избавиться от наркозависимости. Однажды его нашли полузамерзшего и голодного недалеко от дома. На другой день он скончался.

Ганс Гросс не пережил своего сына, борьба за него, видимо, подточила остаток сил. Едва успев опубликовать свои воспоминания о детстве и молодости, он умер в своем родном Граце 9 декабря 1915 года.

Усилиями Ганса Гросса была сформирована новая специфичная отрасль человеческого знания, имеющая ключевое значение для противодействия преступности в целом и раскрытия преступлений в частности. Жизнь и деятельность этого человека дают полное право назвать его основоположником криминалистики как науки, так и учебной дисциплины.

Литература

1. Гончаренко В.И., Бергер В.Е. Криминалистика и криминалисты. - К.: Высшая школа, Изд-во КГУ, 1989. - 129 с.
2. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Пер. с немецкого Л. Дудкин, Б. Зиллер. СПб-1908.
3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики.- Новое изд. Перепеч. С изд. 1908 г.-М.: ЛексЭст.2002.-1088с.
4. Ларин А.М. Криминалистика и паракриминалистика.- М.:Изд-во БЕК,1996.-192 с.,
5. Gerhard M.Dienes Hans Gross 1947-1915//Die Gesetze des Vaters.Wien-Koln-Weimar,2003.287 с.
6. Ермолаева Н.. Крах Карла Юнга(к 40-летию со дня смерти)// Дуэль №49(243) 04.12.2001.

Поступила в редакцию: 24.02.2006 г.

УДК 343.9(092)

Кутяев Н. Н.

ВЛАДИМИРУ ИВАНОВИЧУ ШИКАНОВУ – 80 ЛЕТ

В.И.Шиканов родился 29 декабря 1925 г. в г.Калинине (ныне –Тверь), где учился в средней школе. Отец – Шиканов Иван Васильевич был врачом городской больницы (умер в 1934 г.), мама – Зоя Ивановна работала учительницей в младших классах начальной школы. В период оккупации Калинина немецкими войсками (октябрь-декабрь 1941г.) мать и сын Шикановы покинули город и проживали в деревне Михейцево Вербилковского района, где немцев не было. После освобождения Калинина от оккупантов Шикановы вернулись домой. Весной 1942 года ученик 9-го класса Володя Шиканов добровольцем ушел матросом на военно-санитарный пароход «Уральский рабочий» Камского речного пароходства, экипаж которого принимал участие в операциях по эвакуации раненых бойцов, в том числе из района осажденного Сталинграда.

1 января 1943 года В.И.Шиканова призвали в действующую армию. Два эшелона призывников-ровесников постигла трагическая участь – фашистские самолеты разбомбили их полностью, а третий состав, в котором находился Владимир Иванович, благополучно прибыл к месту назначения. В течение года молодой боец в составе специальной команды постигал премудрости радиста-катаканиста. Он должен был уметь принимать азбуку, которой пользуются японцы при радиопередачах. У немцев тогда имелось 28 радиознаков, у русских – 32, а у японцев – 56 различных сочетаний точек и тире... И молодой радист второго отдельного радиополка особого назначения РККА (радиоразведка) В.И.Шиканов к концу обучения мог свободно на слух принимать радиостанции японцев и фиксировать услышанное в виде специальных символов. Он принимал участие в боевых операциях в составе войск Второго Дальневосточного фронта.

После окончания Великой Отечественной войны младший сержант В.И.Шиканов был демобилизован из рядов Советской армии (май 1950 г.) В настоящее время он – капитан юстиции в отставке, награжден орденом Отечественной войны 2-й степени и многими медалями.

В августе 1950 года по путевке Калининского областного комитета КПСС В.И.Шиканов был зачислен студентом Ленинградской юридической школы, которую окончил с отличием в 1952 году и получил назначение на работу в должности следователя транспортной прокуратуры г.Петрозаводска (Карельская АССР). Здесь

в полной мере состоялось становление следователя В.И.Шиканова, многочисленные уголовные дела которого стали образцами профессионализма для его коллег. Он специализировался на расследовании преступлений повышенной общественной опасности, за высокое качество работы неоднократно поощрялся приказами Главного военного прокурора СССР. Одновременно был заочно окончен юридический факультет Ленинградского государственного университета.

В августе 1959 года юрист второго класса, старший следователь Петрозаводской транспортной прокуратуры В.И.Шиканов был освобожден от занимаемой должности в связи с упразднением этой прокуратуры и назначен старшим следователем транспортной прокуратуры Северной железной дороги (г.Ярославль). В этой должности он работал недолго: 14 декабря 1959 года Верховный Совет Карельской АССР избрал его членом Верховного Суда Карельской АССР.

Еще в период следственной работы у молодого юриста В.И.Шиканова появился серьезный интерес к научному творчеству, его интересные статьи стали появляться в специальном сборнике «Следственная практика», в котором лучшие следователи страны делились своим передовым опытом. В 60-х годах судья В.И.Шиканов выступает на страницах престижного журнала «Советское государство и право», в различных научных сборниках, публикует в соавторстве книгу, посвященную различным аспектам комплексной экспертизы. Одновременно он учится в заочной аспирантуре Ленинградского государственного университета, где в 1968 г. защищает под руководством профессора И.Ф.Крылова кандидатскую диссертацию – «Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе», в которой широко использовал свой следственный и судейский опыт.

В 1969 году В.И.Шиканов по конкурсу был избран на должность доцента юридического факультета Иркутского государственного университета, где более 20 лет возглавлял кафедру уголовного процесса и криминалистики. Появление в сибирском вузе бывшего члена Верховного Суда Карелии ознаменовалось выходом в свет целой серии интересных пособий под общей рубрикой «Расследование убийств», в которых В.И.Шиканов смело поднимал новые темы, а также излагал результаты собственных экспериментов. Данные пособия поступили в библиотеки юридических вузов СССР, отчего фамилия их автора стала широко известна юристам страны. Но его смелость в критике отдельных авторитетов-криминалистов не прошла незамеченной... Когда 12 ноября 1980г. доцент В.И.Шиканов пришел на защиту своей докторской диссертации в зал столичного Всесоюзного заочного юридического института, то узнал, что кроме 20 положительных отзывов на его работу поступило и три отрицательных. Ученики проф. А.И.Винберга (ранее критиковавшегося В.И.Шикановым в специальной литературе) – р.С.Белкин, И.М.Лузгин, Г.М.Миньковский не простили сибирскому ученому такой «дерзости» и прямо перед защитой представили в диссертационный совет свои «разгромные» отзывы. Прием далеко не новый – соискатель ученой степени не имел времени подготовиться к обдумыванию ответов на высказанные претензии, на что и делался расчет...

К чести Владимира Ивановича можно отметить, что все нападки недоброжелателей он развенчал очень аргументировано, что поддержали и многочисленные ученые, присутствовали на защите. Так, доктор юридических наук А.М.Ларин из Института государства и права АН СССР дал высокую оценку работе соискателя, а также заявил: «...Никуда не годится, чтобы какая-то неформальная группа, руководствуясь отнюдь не научными побуждениями, претендовала на монопольное право

санкционировать или отвергать диссертации, использовать демократический институт присуждения ученых степеней для сведения счетов с неугодными, колеблющими их престиж. Не сомневаюсь, у членов совета подобные претензии не найдут поддержки». А.М.Ларин оказался прав: докторская диссертация В.И.Шиканова на тему «Проблемы использования специальных познаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве» была блестяще защищена, все члены диссертационного совета единогласно проголосовали «За».

В 1982 году Владимиру Ивановичу Шиканову присваивается звание профессора.

С декабря 1991 года по настоящее время судья в отставке, доктор юридических наук, профессор В.И.Шиканов работает на кафедре уголовного процесса и криминалистики Байкальского государственного университета экономики и права, для становления и развития которой он сделал немало. Коллеги по праву считают В.И.Шиканова хорошим организатором науки. На протяжении многих лет он является научным редактором межвузовских сборников научных работ по актуальным проблемам уголовного судопроизводства и криминалистики. Многочисленные кворумы криминалистов, ставшие в Иркутске традиционными, неизменно организуются и проводятся при его непосредственном и активном участии.

В.И.Шиканов давно известен юридической общественности, как один из ведущих ученых-криминалистов России. Он – член диссертационных советов по защите кандидатских и докторских диссертаций (Томск, Иркутск, Владивосток). Его перу принадлежит более 130 научных публикаций, в том числе 12 монографий, которые получили в печати положительные отклики и широко используются как в научных разработках, так и в учебном процессе. Двенадцать аспирантов профессора В.И.Шиканова подготовили под его руководством и защитили кандидатские диссертации. В 1999г. Президентом России ему присвоено почетное звание «Заслуженный юрист РФ».

Всю научную деятельность профессора В.И.Шиканова характеризуют настойчивые, неуклонные поиски истины, принципиальность, смелость в исследовании наиболее сложных и наименее разработанных вопросов криминалистики, самозабвенная преданность науке. Эти качества ученого нашли свое проявление в его основных трудах: «Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса», Иркутск, 1978; «Теоретические основы тактических операций в криминалистике», Иркутск, 1983; «Теоретические проблемы алиби и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве», Иркутск, 1994; «Моделирование в реконструкции расследуемого события», Иркутск, 1997 и др.

В научном коллективе профессор В.И.Шиканов умело инициирует атмосферу творчества, благожелательности и принципиальности, постоянно поддерживает связи с криминалистами из других вузов России и ближнего зарубежья, последовательно принимает все, зависящие от него меры, для повышения роли вузовской науки в совершенствовании подготовки кадров для правоохранительных органов. Он пользуется высоким авторитетом и доверием у студентов и коллег по университету.

Поступила в редакцию: 28.11.2005 г.

УДК 340.12(092)

Велигодский Д. В.

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ
ПАВЛА ИВАНОВИЧА НОВГОРОДЦЕВА
(К 140-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)**

Повышение интереса правоведов к биографическому жанру является закономерной тенденцией современного развития украинской юридической науки. Приоритет здесь, безусловно, принадлежит историкам права, поскольку они, как никто другой, хорошо понимают всю опасность лишения человеческого измерения нашей государственно-правовой истории. Был период, когда в историко-правовых работах рекомендовалось упоминать лишь должности, а не конкретные имена лиц, которые принимали непосредственное участие в процессах государственного строительства. Сегодня мы имеем возможность отдать должное всем творцам Украинского государства, Крымской автономии, объективно оценить их вклад в развитие юридической науки и практики.

Среди этих имен достойное место занимает видный российский правовед, философ, общественный деятель, доктор юридических наук, профессор Павел Иванович Новгородцев.

Павел Иванович Новгородцев родился 28 февраля 1866 года в городе Бахмут Екатеринославской губернии в семье купца 2-й гильдии.

В 1884 году окончил с золотой медалью Екатеринославскую гимназию, а в 1888 году юридический факультет Московского университета. Как один из лучших выпускников был оставлен для подготовки к званию профессора по кафедре философии и права.

Более 4 лет слушал лекции в Берлинском и Парижском университетах.

С 1896 года Павел Иванович работает приват-доцент Московского университета.

В 1897 году защитил диссертацию на степень магистра, а в 1902 - на степень доктора государственного права.

В 1902 году Павел Иванович принимает активное участие в составлении и выпуске сборника "Проблемы идеализма".

*ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ
ПАВЛА ИВАНОВИЧА НОВГОРОДЦЕВА
(К 140-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)*

В 1903 году его избирают ординарным профессором Московского университета.

Являясь активным участником кадетской партии, Павел Иванович подписал Выборгское воззвание, призывавшее к гражданскому неповиновению, и был осужден на 3 месяца тюрьмы, лишён права занимать должности в общественных организациях.

Оставив, в силу избрания в Государственную думу, профессию в Московском университете, П. И. Новгородцев продолжал чтение лекций на правах приват-доцента до 1911 г., когда сложил с себя это звание в знак протеста против распоряжений министра Л. А. Кассо.

Избранный в 1906 г. директором Московского коммерческого института, П. И. Новгородцев организовал его на широких общеобразовательных началах и сделал одной из популярных высших школ России.

В годы первой мировой войны работал во Всероссийском Союзе Городов, был московским уполномоченным Особого совещания по топливу. В 1917 вновь стал профессором университета; избран в ЦК кадетской партии. Член-учредитель «Лиги русской культуры», ее Временного комитета в Москве.

В октябре 1918 года он был вынужден уехать на Юг России, где сотрудничал с А. И. Деникиным. Со 2-й половины 1919 года он работал профессором кафедры государственного права юридического факультета Таврического университета.

Зимой 1921–1922 годов читал лекции в Ахейской технической школе (г. Прага). Основал и был деканом Русского юридического института в Пражском университете, где проработал до своей смерти 23 апреля 1924 года.

Как правовед-ученый П. И. Новгородцев более всего занимался проблемой естественного права, как морально-критической инстанции над положительными законодательствами. Обоснованием возродившейся естественно-правовой доктрины служат для П. И. Новгородцева новейшие выводы из нравственной философии Канта.

Главными недостатками Кантовской философии права П. И. Новгородцев считал неясность связи нравственного закона с миром действительности и априоризм, затрудняющий понимание общественной стороны морали. Для построения цельной этической системы необходимо сосуществование нормативной точки зрения Канта с социально-философской, выдвинутой Гегелем. В 1903 г. Московским психологическим обществом был издан под редакцией П. И. Новгородцева сборник статей: "Проблемы идеализма", посвященный защите прогрессивных морально-политических начал на почве критической философии. Центральное значение в сборнике принадлежит статье П. И. Новгородцева: "Нравственный идеализм в философии права". Отличительной чертой научных работ П. И. Новгородцева является независимость точки зрения, остроумный полемический анализ и блестящая литературная форма. Из многочисленных статей П. И. Новгородцева особенного внимания заслуживают: "Право и нравственность", "Политическая доктрина пессимизма", "Идея права в философии Вл. Соловьева", "Мораль и познание", "К вопросу о современных философских исканиях", "Государство и Право"; "Два правовых идеала".

Из лекций П. И. Новгородцева по истории философии права появились отдельно в печати: "Сократ и Платон", "Учения XVI - XVIII вв.", "Немецкие учения XIX в." и "Политические идеалы древнего и нового мира". В 1909 году вышел в свет большой научный труд П. И. Новгородцева: "Кризис современного правосознания". Исходя из убеждения, что современные сомнения в моральной и общественно-воспитательной ценности права имеют глубокие корни в новейшей эволюции правовых идей, П. И. Новгородцев подверг критическому пересмотру все основные политико-юридические понятия современников. Он утверждал, что господствующие школы юриспруденции продолжали повторять старые начала, в тоже время современное нравственное сознание в своих требованиях к праву значительно ушло вперед; государство, для выросшей собирательной совести – не последний идеал этической жизни, а средство, входящее как частный элемент в общий состав нравственных сил. Вся политическая эволюция XIX в., в глазах П. И. Новгородцева, совершалась в двояком направлении: с одной стороны, постепенно падала вера в возможность совершенной и безошибочно действующей государственной организации, с другой стороны, сфера функций государства бесконечно расширялась. От государства требуют несравненно более, в него верят гораздо менее.

Помимо основательной научной работы, публицистической деятельности, Павел Иванович был блестящим преподавателем, владеющим профессиональными приемами и методами изложения сложных юридических проблем в доступной понятной для студентов форме. Имеющиеся немногие архивные материалы свидетельствуют о высокой популярности лекций профессора П. И. Новгородцева среди студентов Таврического университета. К нему на лекции приходили не только студенты юридического факультета, но и студенты других факультетов.

Он владел искусством политической дискуссии, не боялся острых вопросов студентов. В качестве примера приведу один из фрагментов лекции Павла Ивановича для студентов Таврического университета. На вопрос о перспективах борьбы между большевиками и А. И. Деникиным и кадетами в Крыму, он ответил, что кадеты вместе с А. И. Деникиным неумолимым историческим роком выброшены из политической борьбы, и он не видит условий, при которых они могут вернуться в ближайшем будущем к активной политической роли. Эта роль, отмечал он, по праву принадлежит теперь бюрократам старой закалки, и вот почему: "Большевики победили кадетов своим умением властвовать и способностью осуществлять свои планы. Этот дар власти они взяли из той школы суровой партийной дисциплины, которую они все прошли, и которая подобрала у них особый отбор людей с особым закалом воли. И естественно, что на смену кадетам должны были придти люди, выросшие также в атмосфере служебной дисциплины, государственного служения, практического дела".

Поэтому сегодня для нас всех, в том числе и преподавателей юридического факультета важно использовать его теоретическое наследие и опыт преподавательской деятельности в научной и учебной работе среди студентов.

Поступила в редакцию: 13.03.2006 г.

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Скакун О. Ф.

ВІДЗИВ ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА НА ДИСЕРТАЦІЮ ХАВАДЖИ Д. Р.

за темою: «Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.): історико-правове дослідження », представлену на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Депортація народів – одна із ганебних сторінок в історії людства, показник наявності антидемократичних режимів в державах, де така депортація скоювалася. Депортація народів і національних груп є вираз порушення прав людини. Міжнародна громадськість і міжнародні акти саме так кваліфікують діяння урядів держав, що удавалися до політики примусового виселення народів і (або) груп населення за межі держави або певного регіону з місць історичного, постійного або тимчасового проживання на невизначений термін, без права повернення в рідні місця, з конфіскацією майна, позбавленням громадянських і політичних прав. Ці діяння відбувалися як у воєнний, так і в мирний час.

До числа держав, на території яких півстоліття тому були скоєні такі злочини у воєнний час, належить Союз Радянських Соціалістичних Республік (виселення чеченців, кримських татар, груп населення чи окремих осіб). Ця ганебна сторінка історії людства торкнулася й Української РСР, як складової частини СРСР, і пов'язана з депортацією з Криму за межі місць проживання кримськотатарського народу і груп (осіб) інших народів. І хоч рішення про виселення татар і окремих груп населення з Криму приймалися в СРСР, репатріація депортованих народів відбулася на територію, яка є частиною сучасної незалежної України. Сьогодні повернення народів в історичні місця проживання потребує проведення комплексної державної політики, спрямованої на законодавче врегулювання багатьох процесів, з нею пов'язаних – облаштування, адаптації, інтеграції, здійснення органами вищої, центральної і місцевої виконавчої влади організаційних заходів щодо вирішення проблем, які постали.

Актуальність теми дисертаційного дослідження, яка є історико-правовою за фахом, обумовлена її «виходом» на сучасність, злободенністю. Вирішуючи поставлену проблему, дисертантка вдало перекидає місток між минулим і сучасним, справедливо підкреслює, що в житті народів, як і в житті людини, минуле присутнє в теперішньому. Воно забезпечується через колективну пам'ять, яка відбирає, зберігає найбільш важливе. А це важливе знаходить прояв у реаліях сьогодення. У татарського і інших народів Криму, які зазнали депортації, реабілітації і репатріації, це виявляється у діяльності щодо забезпечення землею, житлом, працевлаштуванням, освітою та іншим. Діяльність щодо самозабезпечення притаманна кожному народо-

ві, але для депортованих і реабілітованих народів вона ускладнюється втратою надбаної будівлі, землі предків і необхідністю наново закладати підвалини під життєдіяльність свою і своїх дітей. Наукові рекомендації щодо шляхів вирішення цих процесів актуалізують поставлену тему.

Проблема депортації народів з Криму не є новою в науковій літературі. Як свідчує дисертантка у підрозділі 1.2., вона привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, але, головним чином, «чистих» істориків. В роботі ретельно аналізуються, сприймаються або відкидаються певні аргументації з окремих питань цієї проблеми, підкреслюється внесок попередників у її збагнення. Добре знання історіографії проблеми, активне критичне і водночас коректне використання наукових здобутків вчених (вітчизняних і закордонних) є безперечною окрасою роботи.

Узагальнивши досягнення, Дінара Рамзіївна звертає увагу на слабку юридичну розробленість проблеми, пропонує розглянути її з позицій «юридичності», тобто в історико-правовому аспекті. В своєму історико-правовому дослідженні вона піднімається на вищий щабель узагальнення – вперше пропонує комплексний підхід – дослідити у єднанні депортацію і репатріацію виселенців з Криму. До того ж у контексті сучасності переосмислює інтерпретацію проблеми попередніми дослідниками. Завдяки цьому дана тема, у своїй постановці і вирішенні, набуває актуальності і новизни.

Актуальність представленої дисертації підтверджується її зв'язком з науковою програмою і планами наукової діяльності Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, що розробляє тему «Вивчення етнокультурних проблем депортованих народів і малих етнокультурних спільнот у Криму» (номер державної реєстрації 0197V000422).

Характеризуючи дане дисертаційне дослідження з точки зору обґрунтованості та достовірності, необхідно звернути увагу на його наступні позитивні якості. Дінарою Рамзіївною винайдені, систематизовані і проаналізовані архівні документи радянських і партійних органів, які довгі роки перебували під грифом «щільком таємно», фонди Державного архіву Російської Федерації: НКВС (МВС) СРСР та його Секретаріату; Головного управління по боротьбі з бандитизмом, Президії Верховної Ради СРСР та інші; фонди Російського Державного архіву соціально-політичної історії; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України; Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. Особливу увагу звернуто на документи, які свідчили про засоби правового регулювання процесів депортації і репатріації. Зокрема, цінними виявилися нормативні документи, якими визначалося правове становище спецпереселенців, повноваження спецкомендатур тощо. Пошукувач по крупницях зібрала і узагальнила правові акти, в яких містилися нормативні приписи з питань повернення та облаштування депортованих громадян 1992-1995 рр.; залучила періодичну пресу 40-90 рр. ХХ ст., що видавалася російською, українською, німецькою, кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою мовами (газетний фонд Державного архіву при Раді Міністрів АРК), а також мемуарну літературу, епістолярій свідків і осіб, які зазнали депортації і репатрі-

ації. Глибока обізнаність змісту першоджерел сприяла виробленню власного підходу до цілого ряду принципів проблем. В ході відстоювання свого «бачення» проблеми автор сміливо веде наукову дискусію, що надає дослідженню творчого, оригінального характеру.

У відповідності з правильно обраним об'єктом і предметом дослідження в роботі чітко сформульовані його мета, яка полягає в комплексному науковому і водночас порівняльно-правовому вивченні системи нормативних актів і політичних документів (КПРС) щодо примусових переселень народів Криму в роки Другої світової війни та повернення депортованих народів до Криму у другій половині ХХ ст.

Структурою дисертації охоплено всі аспекти поставленої проблеми: її теоретична, історіографічна і джерельна база (розділ 1); політичне та правове підґрунтя національної депортації з Кримської АРСР у 40 рр. ХХ ст. (2 розділ); нормативно-правове врегулювання репатріаційних процесів до Криму у другій половині ХХ ст. (3 розділ).

Достовірність і новизна основних положень і висновків дисертації полягає в тому, що Дінарою Рамзійовою розроблена і винесена на обговорення власна концепція про два протилежні за гуманістичною сутністю і водночас взаємопов'язані процеси: 1) політико-правове регулювання примусових переселень народів Криму в роки Другої світової війни; 2) нормативно-правове забезпечення повернення депортованих народів до Криму у другій половині ХХ ст. Комплексний аналіз цих процесів вперше в юридичній науці проведений з позицій пріоритету прав людини та взаємної відповідальності держави і особи.

Наукова новизна дисертаційної роботи Д.Р. Хаваджи зумовлюється адекватністю застосування методологічного інструментарію при аналізі тих чи інших питань, що дало можливість сформулювати вагомі і переконливі положення і висновки.

У комплексі питань, які отримали своє ґрунтовне висвітлення в дисертації, виділимо наступні:

1) проведено скрупульозний науковий аналіз політичного і правового підґрунтя депортації за національною ознакою з території Кримської АРСР, здійсненої в роки Другої світової війни (німців, кримських татар, болгар, греків та вірменів) (підрозділ 2.1., с.66-78, підрозділ 2.2., с.76-115). Тут справедливо стверджується, що юридичні акти, які стосувалися даного питання, видавалися не на рівні законів, а на підзаконному рівні. Це були здебільшого акти силових структур (Директиви Народного Комісара внутрішніх справ Берії, Народного Комісара внутрішньої безпеки СРСР Меркулова та ін.), які були складені відповідно до політичних рішень партійної верхівки ВКП(б), а також постанови Державного комітету оборони СРСР (надзвичайного органу державної влади);

2) акцентована увага на політико-правових підвалинах масової депортації народів СРСР, викладених політичних документах КПРС, згідно яким переселення деяких груп населення здійснювалося з метою очищення від неблагонадійних елементів, котрі співпрацювали з державою-агресором під час ведення з нею воєнних дій. Позитивна сторона наголосу на цьому полягає у адекватності змісту дисертації її назві, у суворому дотриманні принципу історизму в назві і тексті роботи. До того ж автор не замовчує історичних фактів національного руху кримських татар в

1942 р. («Сімферопольський татарський комітет»), спрямованого на створення в Криму татарської держави під протекторатом Німеччини і придушення німецькими окупантами спроб до здобуття національної самостійності, наведених кримським дослідником О. Романко, посилається на них (с.85 і далі). І водночас приводить документи, які вказують на співчутливе ставлення кримських татар до партизанів, здійснення їм допомоги, проведення антифашистської агітації (с.89-90), тощо;

3) детально охарактеризовано правове становище депортованих осіб у спецселеннях (підрозділ 2.3., с.116-129), визначено, що воно характеризувалося обмеженням їх цивільних і політичних прав, утворенням тут надзвичайного режиму (щомісячне відмічання в спец комендатурах, стягнення штрафів або взяття під варту /арешт/ на п'ять діб у разі порушення режиму, нарешті, встановлення міри покарання за самовільний виїзд /втечу/ – 20 років каторжних робіт, а посібникам втікачів – 5 років позбавлення волі). Наголошено, що особливо присікалося повернення виселенців у місця колишнього проживання. Дисертантка вдалими мазками, спираючись на документи, малює урізання в правах депортованих осіб, підкреслює суперечність їх правового становища закріпленим у Конституції СРСР правам і свободам громадян;

4) запропонована власна періодизація національної депортації з території Кримської АРСР, підставою якої послужили нормативні акти силових структур: (1) депортація осіб німецької національності; (2) депортація кримських татар, болгар, греків та вірменів. Переконаливо доводиться, що другий етап мав характер масової каральної санкції щодо народів, окремих представників яких радянські ідеологи звинуватили у пособництві німецько-фашистським окупантам;

5) вперше встановлені і обґрунтовані етапи репатріації депортованих народів Криму після їх радянської реабілітації: (1) друга половина 80-х рр.. ХХ ст.. – 1991 р; (2) 1991-1992 рр.; (3) 1993 р. до сьогодні; розкриті особливості кожної з них (розділ 3, с.130-188). При цьому, що цінно, дисертантка називає імена учасників, як жертв репресій, так їх організаторів, тобто подає матеріал не сухими фактами юридичних документів, а бачить за ними людей, які акти видавали (Берія, Меркулов), виконували (комісари Кобулов, Серов) і особливо тих, на які вони поширювалися (Бекір і Юрій Османови та інші) (с.91 та ін.);

6) розкритий понятійно-категоріальний апарат проблеми, запропоновані власні визначення терміно-понять: депортація, репатріація, виділені і визначені особливості трьох різновидів депортації за радянських часів – за соціальною, національною і релігійною ознаками, розкрито співвідношення понять «депортація» і «міграція»

Висновки до кожного розділу, а особливо до дисертації в цілому (с.189-196), є логічними, узгодженими, в достатній мірі обґрунтованими, свідчать про самостійність і концептуальну завершеність наукових суджень. Робота оформлена відповідно до чинних вимог, написана науковим стилем і літературною українською мовою.

Поряд з викладеним, в дисертації є дискусійні та недостатньо аргументовані положення. Виділимо такі положення, що можуть сприяти уточненню позиції автора чи дадуть більш повне уявлення з проблеми, яка розглядається:

1. Серед вітчизняних вчених є такі, котрі не згодні називати депортацією виселення кримських татар та національних груп інших народів в роки Другої світової

війни. Нажаль, про них не згадано в роботі. А між тим аргументи цих вчених заслуговують на увагу, хоч би тому, щоб їм протиставити контраргументи. На їх думку, депортація передбачає виселення народів чи окремих їх груп за межі держави, з позбавленням громадянства і громадянських прав, відбирання паспортів, без права повернення на батьківщину. Цього не робилося радянською владою відносно виселенців з Криму. Вони не позбавлялися паспортів, були переселеними в інший регіон (Узбекистан) однієї держави – СРСР. За формальними ознаками виходить, що це не депортація у її класичному розумінні. Хотілося б почути контраргументи Дінари Рамзійвни щодо цієї точки зору, на підтримку своєї концептуальної позиції. Адже серед нормативних актів тих часів, коли відбувалася депортація, немає ні одного, в якому б вживався термін «депортовані народи» або «депортовані особи». В юридичних актах цей термін з'явився після утворення незалежних держав на базі колишнього СРСР. У 1992 р. між країнами СНД була укладена «Угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб національних меншин і народів». В цьому ж році з'явилася Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму», яка втратила чинність в зв'язку з прийняттям у 1999 р. Постанови Кабміну «Про утворення Комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою». Щодо Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (2004), прийнятого Верховною Радою, то він так і залишився не затверджений Президентом України, можливо, перемогла точка зору, протилежна позиції пошукувача (до речі, я поділяю позицію пошукувача). Які контраргументи Ви можете протиставити вченим, котрі не вважають розглядуваний процес як депортацію?

2. Нормативні акти, що проаналізовані в роботі, у своїй назві містять слова «репресовані народи», «жертви політичних репресій». Напр. В ЗУ «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (1991 р.) до репресій віднесено «переселення в примусовому порядку». Оскільки це питання в дисертації спеціально не розглядається, хотілося б почути думку пошукувача, чи є різниця між «депортованими особами» і «репресованими особами», «жертвами політичних репресій» і, якщо є, то в чому вона полягає. Чим керувався автор, коли назвав примусово виселені народи з Криму (в тому числі і осіб німецької національності) саме депортованими, а не репресованими?

3. В дисертації і, як наслідок, в авторефераті, не пояснено, чому при визначенні процесу депортації як легалізованого, позасудового (що, на наш погляд, правильно), в дефініціях про депортації за національною, соціальною, релігійною ознаками ці види депортацій називаються такими, що суперечать нормам радянських законів (с.189-190 дисертації, с. 15 автореферату). Адже пошукувач виступає як сучасний інтерпретатор нормативних актів минулого часу, коли праворозуміння ґрунтувалося на положеннях аналітичної юриспруденції і закон вважався правом, однак не завжди був правовим. З позицій сучасної методології, оцінюючи депортацію (соціальну, релігійну, національну) краще сказати, що це було примусове переселення, суперечне принципам права (а не нормам радянських законів). Тоді б вказані дефініції більше узгоджувалися з авторським загальним визначенням поняття депортації, сформульованим у відповідності до міжнародного права.

4. В найменуванні дисертації зайвим є вказівка на те, що це історико-правове дослідження, оскільки сама назва роботи це засвідчує.

Вказані зауваження мають більшою мірою характер побажань і не впливають в цілому на загальну позитивну оцінку роботи.

Матеріал дисертаційного дослідження Д.Р. Хаваджи повною мірою представлений в дев'яти статтях, чотири з яких опубліковано у спеціальних виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та пройшов достатню апробацію на різних конференціях.

Результати дисертаційного дослідження мають позитивне значення та можуть бути використані: при формуванні концепцій подальшого реформування правової системи України, зокрема вдосконалення законодавчої бази з питань правового статусу АРК у складі України; у науково-дослідних цілях – для здійснення подальших наукових розробок з проблематики вітчизняної історії держави і права; у навчально-методичному процесі та освітянській діяльності – при підготовці навчальних посібників та навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Історія держави і права» та спецкурсу з історії державності і права Криму..

Дисертація, що розглядається, є завершеним самостійним монографічним дослідженням, виконаним на високому теоретичному рівні, що розв'язує актуальну наукову і прикладну проблему. Розглядувана робота заслуговує бути опублікованою після врахування висловлених при захисті зауважень. Зміст автореферату повністю відповідає основним положенням дисертаційного дослідження.

Викладене дозволяє зробити завершальний висновок, що дисертація за темою: «Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.): історико-правове дослідження» відповідає профілю наукової спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень та вимогам ВАК України, що пред'являються до кандидатських дисертацій у п.13 Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Автор дисертаційного дослідження Хаваджи Динара Ремзіївна виявила належну наукову зрілість і заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за вказаною спеціальністю.

Надійшов до редакції: 02.10.2005 р.

Тимощук О. В.

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О. Д. ТИХОМИРОВА
«ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: ФІЛОСОФСЬКІ,
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Посилення в сучасний період ролі права, зростаюча потреба у науковому обґрунтуванні правового регулювання вимагають вдосконалювання методів і методик правових досліджень. Тому цілком закономірна увага до методології наукового пізнання, що чітко простежується в юридичній літературі початку ХХІ сторіччя.

Останнім часом в Україні та Росії опубліковано ряд загальнотеоретичних праць, в яких висвітлюються питання порівняльного правознавства, проте переважна більшість з них має статус підручників та посібників, за виключенням монографій Л.А. Луць, Ю.М. Оборотова, Л.В. Корчової, а також рецензованої монографії*.

Монографія О.Д. Тихомирова багатопланове і творче дослідження, яке має проблемний характер і охоплює велике коло питань вивчення юридичної компаративістики та філософських, теоретичних і методологічних шляхів їх вирішення на сучасному рівні розробки проблем порівняльного правознавства.

Робота спирається на солідну джерельну базу. Логічна її архітектоніка: спочатку висвітлюється еволюція порівняльного правознавства, потім розкривається його зміст, пропонується власне розв'язання ряду проблем, і, нарешті, вироблені теоретичні установки застосовуються до аналізу використання порівняльного методу при дослідженні правових явищ.

Автор не тільки узагальнює позитивний досвід розробки вченими порівняльного правознавства, але й критично оцінює його значення для історичних, теоретичних, галузевих юридичних дисциплін, а також законодавчої практики. Не менш суттєво, що в монографії здійснена успішна спроба виявити роль порівняльного методу в юридичній методології.

Знання відповідної літератури дозволило О.Д. Тихомирову дати аргументований аналіз існуючих компаративних концепцій у різних соціо-гуманітарних науках. Обґрунтованим в науковому плані є вирішення проблеми про те, чи є порівняльне правознавство методом або наукою. Автор переконливо показує, що взяте в різних відносинах порівняльне правознавство повинне розглядатися з позицій наукознавства.

Серед основних питань, які розкриваються в монографії, слід відзначити: теоретичний аналіз та авторську класифікацію викладених в юридичній літературі розумінь порівняльного правознавства (с.16-45); інтерпретацію компаративізму як виду світогляду постмодернізму та визначення таких його проявів як філософія

---

* Тихомиров А.Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы. – К.: Знання, 2005. – 334 с.

компаративізму, компаризм – наукова парадигма соціально-гуманітарних наук, філософські засади юридичної компаративістики тощо (с. 152-186); розроблену теоретичну модель юридичної компаративістики, що репрезентується як сукупність різного роду наукових явищ, зокрема наукової дисципліни (юридичної компаратології), сфери юридичних міждисциплінарних досліджень (юридичної компарації), компаративного підходу і т. д. (с.112-120, 188-201); спробу виокремлення регулятивного простору як сфери проявів різноманітних регулятивів, під якими розуміються не тільки соціальні норми (правові, моральні, релігійні і т. д.), а й множина соціально-культурних явищ, що мають регулятивну спрямованість - принципи, ідеали, наукова картина світу, орієнтації, установки і т. д. (с.177-186).

Якщо акцентувати увагу на історичному контексті дослідження, проведеного О.Д. Тихомировим, то слід зазначити, що саме цей аспект позитивно відрізняє монографію, що рецензується, в якій історичне бачення пронизує всі її розділи. Так, історичний підхід знаходить своє втілення у вивченні еволюції розуміння порівняльного правознавства в «історичному» та «географічному» форматах, що дозволило авторові виявити не тільки особливості виникнення та розвитку національних шкіл порівняльного правознавства, а й сферу їхнього поширення, форми впливу на інші країни (с. 45 - 79), з'ясувати своєрідність становлення порівняльно-правових досліджень в Україні (с. 79 - 98) і на цій базі обґрунтувати доцільність розвитку української національної школи порівняльного правознавства.

Важливе методологічне значення для історичних досліджень права мають висновки автора щодо історії виникнення та розвитку порівняльних досліджень у різних соціально-гуманітарних науках (с. 121 – 152), тенденції компаративізації історичної науки і становлення історичної компаративістики, компаративного джерелознавства, компаративної археології (с.129 - 133).

Час розглядається автором як атрибутивна властивість існування правової матерії та її пізнання і одержує своє філософське обґрунтування в рамках діалектичної єдності часу і простору, в контексті історії та географії права. Він, зокрема, лише «... порівняльні дослідження і становлення компаративізму нерозривно пов'язані з історичними та географічними науками, яким не тільки притаманне використання порівняльного методу, а й те, що власне порівняльне правознавство рядом вчених-компаративістів розглядалося як порівняльна історія та географія права, які відбивають порівняння правових реальностей в єдності «всезагальних», «універсальних» атрибутів їх існування – у часі та просторі» (с.129). Не можна не відзначити спробу автора дослідити та використати методологічний потенціал порівняльно-історичного мовознавства (с. 143- 145).

Саме історичний підхід до порівняльного правознавства дозволив авторові сформулювати важливі висновки щодо періодизації його розвитку, історично-конкретної обумовленості юридичної компаративістики постнекласичною наукою та правовими реаліями постмодерна (с.188 – 190).

Враховуючи те, що порівняльне правознавство та історія держави та права базуються на певному притаманному їм методі, методологічне значення для історичної науки мають ті підходи, які розробляються і використовуються автором для дослідження юридичної компаративістики як науки та її структуризації, зокрема

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О. Д. ТИХОМИРОВА
«ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: ФІЛОСОФСЬКІ,
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

виокремлення таких компонентів як наукова дисципліна, поле міждисциплінарних досліджень, наукова комунікація, масив спеціальних публікацій тощо (с.201-240).

З іншої сторони, прагнення автора охопити широке поле проблем порівняльного правознавства, привело до того, що окремі положення, які є важливими та перспективними для історичного пізнання права в контексті компаративістики, автором не пророблені або недостатньо деталізовані. Це стосується методології порівняльно-історичного вивчення правової реальності, хоча саме порівняльна історія права іманентна порівняльному правознавству, є однією з історично перших форм його існування, що автор сам і відзначає (с. 48-49). В плані авторської концептуалізації юридичної компаративістики та її філософського осмислення могло бути плідним виокремлення і вивчення компаративної історіософії права.

Визначальним для оцінки монографії О.Д. Тихомирова є, як видається, не окремі її дискусійні положення, які притаманні будь-якій фундаментальній праці, а високий науковий рівень розгляду та аналізу досліджуваних проблем. Тому, підсумовуючи, слід зазначити, що вона, безумовно, є новим і вагомим внеском в юридичну науку і може бути цікавою для вчених, фахівців та студентів, які вивчають проблематику порівняльного правознавства.

Надійшла до редакції: 25.03.2005 р.

Кащенко С. Г., Тимощук О. В.

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ЗІНЧЕНКО ОЛЕНИ ВОЛОДИМИРІВНИ «ДЕРЖАВНА РАДА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1906-1916 РОКІВ»

20 лютого 2006 р. виповниться 100 років від запровадження у Російській імперії законодавчого органу – Державної думи, а 24 квітня того ж року – Державної ради, які виявились відповідно нижньою та верхньою палатами народного представництва. 1905 – 1907 рр. склали визначальну дату в історії Російської імперії, оскільки саме у подіях цих років її державний устрій перетворився з абсолютистської на так звану “третьочервневу” або “думську” монархію. Протягом 1905 р. в імперії відбулася ціла низка історичних подій, процесів, перетворень, столітній ювілей яких було б доречно відзначити, і коли б не громадськістю, то хоча б істориками, у мінорному сенсі.

Проте, вочевидь, революційна проблематика минулого так нав’язувалася суспільству і перекручувалась радянською історіографією протягом трьох чвертей ХХ ст., що набила сльозогінну оскому. Після падіння ж комуністичної системи вона вважається майже порушенням етикету дослідника. Однак, на нашу думку, розвиток суспільствознавства висуває низку пов’язаних з подіями першої російської революції питань, і перш за все: чому запроваджене у 1906 р. законодавче народне представництво не попередило руйнівні процеси 1917 р.? Чому зібрана у верхній палаті цього представництва – Державній раді – інтелектуальна еліта суспільства виявилась нездатною передбачити і завадити страшним антигуманним соціальним експериментом? Саме до часткової відповіді на таке питання веде дослідження О.В. Зінченко. У спробі вирішити цю проблему полягає актуальність монографії, що охоплює кілька аспектів: науковий, політичний, практичний.

Не менш важливою складовою актуальності, на наше переконання, є й те, що О.В. Зінченко вирішує поставлене перед собою завдання – визначення сутності та повноважень верхньої палати народного представництва Російської імперії 1906 – 1916 рр. – на стику історичної і правової проблематики. А це у початковий період посткомуністичного розвитку держави і суспільства набуває вагомого значення. Адже радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською теорією класової боротьби та тезами про «диктатуру пролетаріату» і «революційну доцільність», вбачали безумовно контрреволюційну реакційність у «буржуазному» вченні про праву державу та у всіх добільшовицьких формах державності, фальсифікували історію відповідно до своїх ідеологічних інтересів або при неможливості цього просто її замовчували. У зв’язку з цим постає необхідність перегляду перекручених і висвітлення замовчуваних подій, явищ, процесів, імен. Актуальність витікає із необхідності практичного використання досвіду діяльності законодавчих установ у період

---

* Зінченко О. В. “Державна рада Російської імперії 1906-1916 років” – Харків: “Колорит”, 2005. – 308 с.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЗІНЧЕНКО ОЛЕНИ ВОЛОДИМИРІВНИ «ДЕРЖАВНА РАДА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1906-1916 РОКІВ»

переходу суспільства від авторитаризму чи тоталітаризму до представницької системи державного управління.

Дослідження порушеної у монографії О.В.Зінченко наукової проблеми ґрунтується на аналізі довгої низки різноманітних джерел, багато з яких вперше вводяться до наукового обороту. Це перш за все законодавчі акти багатоглибкого характеру та обсягів, архівні матеріали, конституції інших країн, праці російських та зарубіжних вчених-правознавців, матеріали преси, публіцистика, мемуарна література. Ретельний комплексний аналіз означених джерел дозволив авторці монографії дослідити та охарактеризувати історичні умови запровадження, сутність, повноваження та особливості функціонування верхньої палати законодавчого народного представництва Російської імперії 1906 – 1916 років.

Логічно обґрунтованою видається структура монографії, що охоплює чотири розділи. У першому з них, під назвою «Виникнення, устрій та функціонування дорадчої Державної ради 1801 – 1905 років» авторка виявляє історію монархічних дорадчих установ, основні етапи їхнього розвитку, характеризує історичні попередники Державної ради Російської імперії 1801 – 1905 років, її устрій, повноваження та діловодство. У розділі здійснюється спроба з'ясувати причини та об'єктивну закономірність виникнення закондорадчої монархічної установи. Дослідниця дійшла вмотивованих висновків, що виникнення й функціонування монархічних дорадчих органів та установ, починаючи з розкладу первіснообщинного ладу, є відомим і властивим усім часам та народам явищем, що знаходилось у процесі безперервного розвитку. У Росії це явище еволюціонувало від ранньофеодальної Боярської думи до запровадження у 1801 – 1810 рр. закондорадчої Державної ради, яку у 1906 р. було перетворено на законодавчу Державну раду.

У другому розділі, який носить назву «Устрій та формування особового складу законодавчої Державної ради 1906 – 1916 років», розглядаються питання про перетворення в системі російського самодержавства, про устрій та формування особового складу оновленої Державної ради, про Номерні департаменти, Особливі присутствія та Державну канцелярію Державної ради. Дослідниця здійснює спроби висвітлити умови та обставини оновлення державного устрою та законодавства, особливості устрою та комплектування особового складу верхньої палати, впливу революційної ситуації та історичних традицій на сутність та характер запровадженого народного представництва, і перш за все, верхньої палати. У цьому розділі О.В.Зінченко доходить того висновку, що через недостатню інтенсивність революційного натиску народних мас на систему абсолютизму запроваджене у 1906 р. у Російській імперії законодавче народне представництво виявилось обмеженим у своїх основних повноваженнях. Це обмеження стосувалося устрою Державної ради, способів формування її особового складу, повноважень обраних державних радників, що перетворило її на «охоронну» палату.

Третій розділ – «Повноваження Державної ради 1906 – 1916 років» – зачіпає питання її законодавчої ініціативи, виявляє обсяги, межі, сутність її повноважень стосовно формування державного бюджету, а також нагляду за законністю дій виконавчої влади з управління державою. Висновки з цього розділу полягають у наступному. Обмеженими перш за все виявились повноваження усього складу

Державної ради – обраних і призначуваних радників, які торкалися законодавчої ініціативи, бюджетних прав та права нагляду за законністю дій уряду. Дослідниця констатує, що законодавча ініціатива Державної ради фактично була почином міністрів, тобто призначуваної монархом виконавчої влади, бюджетні повноваження палати фактично розповсюджувались лише на половину бюджетних сум, а нагляд за законністю дій підпорядкованого лише монархові уряду зводився нанівець занадто широкими повноваженнями останнього.

У останньому, четвертому розділі – «Внутрішній розпорядок та діловодство Державної ради» – характеризуються права та обов'язки державних радників, визначається сутність та роль комісій Державної ради, поняття сесії в верхній і нижній палатах народного представництва, висвітлюється порядок розгляду і вирішення справ та особливості діловодства. У цьому розділі дослідниця доходить висновків, що суттєво обмеженими виявились і такі депутатські права державних радників, як свобода промови та захищеність від простого способу позбавлення волі. Оновлене російське державне законодавство лише встановлювало певні спеціальні права державних радників, якими вони користувалися, на відміну від інших підданих, до тих пір, доки перебували у званні членів Державної ради. На останніх, як і на всіх російських підданих, у рівній мірі розповсюджувався закон 1881 р. про надзвичайний стан.

Важливою складовою означеної структури постають, на наш погляд, сім додатків – основоположні законодавчі акти та список державних радників періоду 1906 – 1917 рр.

Слід зауважити, що у праці не всі аспекти проблеми авторка висвітлює однаково повно. Доцільним було б зачепити і питання орієнтаційно-фракційного розподілу особового складу Державної ради, а також основні напрямки та результати її законодавчої діяльності.

Однак, і без цього монографії властиві вмотивовані, з науковою новизною, висновки, переконлива обґрунтованість та достовірність. Робота в цілому складає закінчене самостійне дослідження актуальної історичної проблеми. На наше переконання, монографію О.В.Зінченко з задоволенням зустрінуть історики, правознавці, студенти, викладачі. Побажаємо ж авторці успіхів у подальшому опрацюванні порушеної багатопланової наукової проблеми.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.

АННОТАЦИИ

Аверьянова Т. В. Рафаил Самуилович Белкин. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 230-240.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности Р.С. Белкина (Рафаила Самуиловича) – одного из ведущих советских ученых криминалистов, разработавшего теоретические основы криминалистики, что позволило окончательно сформироваться этой научной дисциплине. Автор многие годы, лично знакомясь с проф. Р.С. Белкиным, вспоминает о первых встречах с ним, о личных качествах этого ученого, созданной им научной школе и значении его научного творчества для развития криминалистики.

Ключевые слова: научная школа, криминалистика, предмет криминалистики, теоретические основы.

Анохин А. Н. Особенности правового статуса субъекта административной юрисдикции в Украине. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 166-171.

В статье дается определение понятия правового статуса субъекта административной юрисдикции, исследуется его логико-юридическая конструкция. Проводится соотношение между структурными элементами статуса, устанавливаются их системно-функциональное взаимодействие и взаимообусловленность. Вносятся предложения по совершенствованию нормативной регламентации правового статуса субъектов административной юрисдикции в Украине.

Ключевые слова: правовой статус субъекта административной юрисдикции, элементы правового статуса, структурные связи в механизме правового статуса.

Анохина Л. С. Административная юрисдикция: понятие, сущность, содержание. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 172-175.

В статье анализируется категория «юрисдикция», дается определение понятия административной юрисдикции, устанавливается ее сущность и содержание. Рассматриваются подходы к ее пониманию в широком и узком смысле. Выделяются черты характерные для этого вида юридической деятельности. Указываются границы правоотношений ограничивающих административную юрисдикцию.

Ключевые слова: административная юрисдикция, административно-правовой спор, административная ответственность.

Бугаев В. А., Серова А. А. Особенности уголовной противоправности воинских преступлений. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 61-64.

В статье анализируются специальные признаки противоправности воинских преступлений, предусмотренных Разделом XIX Особенной части УК. При этом выделяется два аспекта: общевоинская противоправность, закрепленная в ч.1 ст. 401 УК и специальная воинская противоправность для отдельных видов преступлений, связанных с нарушением исполнения воинских обязанностей, которые регламентируются специальными актами воинского законодательства.

Ключевые слова: противоправность, воинское преступление, уголовная противоправность, специальная противоправности, специальный объект, бланкетные нормы.

Велигодский Д. В. Политико-правовые взгляды Павла Ивановича Новгородцева (к 140-летию со дня рождения). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 250-252.

В статье рассматривается процесс становления видного российского правоведа, философа, общественного деятеля, доктора юридических наук, профессора Павла Ивановича Новгородцева, а также формирование его политико-правовых взглядов, анализируются научные работы и монографии в сфере философии права.

Ключевые слова: философия права, видный российский правоведа.

Гафаров Э. Э. Влияние «младотурецкой» революции на формирование политико-правовых взглядов Ч. Челебиева. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 206-213.

В статье рассматриваются процесс становления национального правосознания, автономистские идеи одного из ведущих лидеров крымскотатарского национального движения Ч. Челебиева. Изучено влияние «младотурецкой» революции на формирование его правовой психологии и политико-правовых взглядов.

Ключевые слова: процесс, правосознание, идея, лидер, революция.

Губанова Е. В. Особенности криминологической характеристики изнасилований. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 75-78.

В статье раскрываются некоторые особенности криминологической характеристики изнасилования как насильственного преступления и как преступления, посягающего на половую свободу и половую неприкосновенность личности. Особое внимание уделяется криминологической характеристики субъекта преступления и жертве преступного посягательства, с учетом нового уголовного закона Украины.

Ключевые слова: изнасилование, половое преступление, криминологическая характеристика, насильственное преступление, латентность, гендерная асимметрии в уголовном праве.

Гулина О. Р. **Юрисдикция Комитета по правам человека в контексте права на равенство/недискриминацию.** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 54-60.

Статья посвящена рассмотрению прецедентной практики Комитета по правам человека ООН в контексте права на равенство/недискриминацию. Автор рассматривает необходимые и достаточные критерии для подачи заявлений в Комитет, а равно действие правил *ratione personae*, *ratione loci* или *ratione temporis*, то есть в отношении лица, места или времени. Статья будет интересна студентам, юристам-практикам и широкому кругу читателей.

Ключевые слова: ООН, равенство, недискриминация, права человека.

Донская Л. Д. **Причинная связь между действиями в процессе контроля и вредом.** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 150-157.

Законодательная и судебная практика непоследовательны в понимании причинной связи между нарушением порядка осуществления контроля и проверок и вредом. С одной стороны, существует практика возложения на контролирующее лицо всей имущественной ответственности за вред. В других случаях ответственность лиц, которые осуществляют контроль и проверки, вообще не предусматривается. В статье обосновывается предложения об унификации положений законодательства, имея в виду, что лица, осуществляющие контроль и проверки, должны нести имущественную ответственность пропорционально мере причинения.

Ключевые слова: причинная связь, проверка, контроль, безналичные расчеты, ответственность

Заулочная С. А. **Автономное устройство Крыма в правовой системе Конституции РСФСР 1937 г.** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 200-205.

В статье анализируются актуальные проблемы правового статуса Крымской АССР, становление автономии, формирование государственной политики относительно автономии, совершенствование законодательства, практика реализации Конституции Крымской АССР, а так же некоторые проблемные аспекты развития автономии.

Ключевые слова: статус, автономия, законодательство, Конституция.

Змерзлый Б. В. **Деятельность курсов профессиональной подготовки Главмилиции и НКЮ Крымской АССР в 1920-1930-х гг.** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 49-53.

В исследовании автор рассматривает основные этапы возникновения и деятельности курсов профессиональной подготовки Главмилиции и НКЮ Крыма, привлечение в них крымских татар. Дается анализ этой деятельности и ее результатов.

Ключевые слова: курсы, милиция, Крымская АССР.

Карabanь В. Я. Относительно применения Конституции Украины при разрешении судами гражданских дел. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 142-149.

Проблема прямого действия положений Конституции Украины в настоящее время в значительной степени остается неразрешенной. Это связано с включением в Конституцию положений, не требующих конкретизации, и положений, нуждающихся в конкретизации. В статье обосновывается положение о том, что общие суды, как правило, могут применять лишь положения Конституции, не требующие конкретизации, при условии актов законодательства, противоречащих Конституции, вопросы о конституционности которых подсудны Конституционному Суду Украины.

Ключевые слова: нормы, принципы, конституционность актов законодательства, суд, преюдициальность

Кащенко С. Г. Правовой статус субъектов федерации по проекту Конституции УНР О. Эйхельмана (1920 г.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 10-15.

Анализируется одна из попыток административно-территориальной реформы, предложенной ординарным профессором Университета Св.Владимира Оттоном Эйхельманом (Otto Nikolaus Eichelman) в проекте Конституции нового украинского государства. Отмечается, что автор проекта видел выход в создании в Украине политической федерации, по территориальному, а не по этническому признаку, в какой-то мере используя, а в какой-то отвергая опыт США. Подчеркивается, что предложения автора проекта Конституции УНР не потеряли своего значения и в настоящее время.

Ключевые слова: административно-правовая реформа, проект Конституции УНР, федерация в Украине.

Китаев Н. Н. Несостоятельность экстрасенсов в криминалистике на примере болгарской прорнцательницы Ванги. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 113-123.

В статье анализируется феномен «ясновидения и прорицательства» и разоблачаются попытки оправдать их использование для выдвижения криминалистических версий. На примерах расследования известной авиакатастрофы в Московской области и убийства семи человек в Красноярском крае развенчиваются феноменаль-

ные способности болгарской прорицательницы Ванги, которую пытались привлечь для установления истинного хода событий.

Ключевые слова: экстрасенсы в криминалистике, прорицательница, криминалистические версии.

Китаев Н. Н. Владимиру Ивановичу Шиканову – 80 лет. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 247-249.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности Владимира Ивановича Шиканова – одного из ведущих ученых-криминалистов России. Его перу принадлежит более 130 научных публикаций. В 1999г. Президентом России В. И. Шиканову ему присвоено почетное звание «Заслуженный юрист РФ».

Ключевые слова: уголовный процесс, криминалистика, комплексная экспертиза, теоретические основы, ученый-криминалист.

Клименко В. Ф. Надзорная деятельность прокуратуры как одна из функций и способ противодействия коррупции. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. -- 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 176-183.

Рассматриваются возможности использования надзорной функции прокуратуры для противодействия коррупции в Украине. Анализируются положения «Закона о борьбе с коррупцией», других законодательных и подзаконных актов, на которые может опираться прокуратура при решении этих задач.

Ключевые слова: прокурорский надзор, борьба с коррупцией, протест прокурора.

Клименко Н. И. Судебная экспертология как наука и ее проблемы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 79-83.

Появление и развитие теории судебной экспертизы привело к необходимости создания новой отрасли знаний – судебной экспертологии. В статье рассказывается об истории формирования новой науки. Автор предлагает свое видение круга первоочередных проблем судебной экспертологии.

Ключевые слова: теория судебной экспертизы, судебная экспертология, экспертиза до возбуждения уголовного дела.

Лавров В. В., Бобков В. В. К истории становления высшего юридического образования в Крыму (1917-1920 гг.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 16-31.

Данная статья посвящена рассмотрению истории становления юридического образования в Крыму на примере Боспорского университета и Севастопольского юридического института. Данной публикацией в научный оборот вводится корпус

до сих пор неизвестных исторических источников по истории крымской высшей школы.

Ключевые слова: юридическое образование, Боспорский университет, Севастопольский юридический институт, Таврический университет, высшая школа.

Лапко Г. К. Понятие «аборт» в законодательстве и медицинской практике. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 65-70.

В статье анализируется правовое закрепление понятия «аборт» и его соотношение с медицинской практикой. Установлено, что понятие «аборт» в нормативных актах МОЗ Украины не соответствует определению, даваемому ст. 50 ЗУ «Основы законодательства Украины о здравоохранении»; законодательное закрепление не получили такие понятия как преждевременные искусственные роды и плодоразрушающие операции. Вносится предложение привести нормативные акты МОЗ Украины в соответствие с законодательством в части определения понятия «аборт»; законодательно закрепить понятие преждевременные искусственные роды и плодоразрушающие операции, ввести уголовную ответственность за их незаконное производство.

Ключевые слова: аборт, здравоохранение, медицинская практика.

Лукашева Н. Н. Классификация требований к работникам по трудовому праву Украины. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 158-165.

При формулировании в актах законодательства требований к работникам используется разнообразная терминология. Это существенно затрудняет применение таких актов. В статье обосновывается тезис о необходимости перехода к использованию терминов «профессиональные требования (профессиональные качества)», включающих в себя уровень образования, квалификацию, наличие специальной подготовки, стаж (опыт) работы, другие деловые и личные качества. Кроме того, выделяются требования к состоянию здоровья, моральные и некоторые другие требования.

Ключевые слова: Требования к работникам, профессиональные качества, квалификация, состояние здоровья.

Макарчук В. С. Вопросы автономии Галичины в первой половине XX века. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 3-9.

На примере проектов и попыток автономизации Галичины в первой половине XX вв автор демонстрирует несостоятельность идеи разделения страны на Запад и Восток и предлагает искать пути объединения населения, а не его раздела. Автор сообщает о малоизвестных фактах: отклонении польским Сеймом предложений об автономии Восточной Галичины и планах СССР по созданию автономии на Запад-

ной Украине для признания Западом предвоенных шагов по присоединению этих территорий.

Ключевые слова: автономия Галичины, административно-территориальное устройство Украины, присоединение Западной Украины.

Мельников А. В. Земельные правоотношения в Крыму в период немецко-фашистской оккупации. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 190-194.

В статье автор анализирует введение немецкими властями земельного закона и нового аграрного правопорядка на оккупированной фашистскими войсками территории Крыма. Автор приходит к выводу, что указанные нормативно-правовые акты были направлены на частичную ликвидацию советской коллективизации и на установление нового сельскохозяйственного порядка в генеральном комиссариате Таврия. Однако, из-за военных действий и схожих со сталинскими немецких методов управления коренных изменений в земельных правоотношениях в период немецко-фашистской оккупации не произошло.

Ключевые слова: Немецко-фашистская оккупация Крыма, земельные правоотношения.

Михайлов М. А. Ганс Гросс. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 241-246.

Имя Ганса Гросса известно любому ученому криминалисту. Его знают как основоположника этой науки, автора самого термина «криминалистика», создателя первого в мире музея криминалистики, изобретателя следственного портфеля для работы на месте происшествия. В статье рассказывается о малоизвестных страницах биографии пионера криминалистики и в частности о его преподавании в Черновицком университете.

Ключевые слова: Ганс Гросс, история криминалистики, Черновицкий университет.

Новикова С. А. Влияние европейских политико-правовых учений конца XVIII – начала XIX в. на формирование взглядов П. И. Пестеля и Н. М. Муравьева на государство и право. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 214-220.

В статье объясняется прогрессивность идей декабристов П.И. Пестеля и Н.М. Муравьева тем, что их источниками является европейская политико-правовая мысль, изложенная в трудах Бодена, Канта, Гегеля и Руссо. В то же время декабристы разделяли взгляды таких критиков революций как Местр, Бональд и Берк, что сыграло роль в поражении их выступления.

Ключевые слова: декабристы, Русская правда, Конституция.

Омельченко Т. В. Конституционные гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве: сущность и понятие. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 91-94.

В статье рассматривается правовая сущность конституционных гарантий прав личности. На основании анализа высказанных в литературе точек зрения в отношении понятия юридических гарантий, их содержания, сформулировано понятие конституционных гарантий прав личности в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: конституционные гарантии, Конституция, права человека, судопроизводство.

Орлов Н. А. Направления систематизации экологического законодательства, обеспечивающие устойчивое развитие Украины. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 124-133.

В статье проводится анализ законодательства об охране окружающей среды, а также возможных методов систематизации нормативно-правовых актов. Автор отмечает, что наиболее оптимальная систематизация норм права по охране окружающей среды возможна лишь в процессе подготовки и принятия Экологического кодекса Украины как единого и комплексного нормативного акта.

Ключевые слова: кодекс, охрана окружающей среды, систематизация, экология.

Прохорчик М. В. Концепция украинской государственности во взглядах В. И. Вернадского. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 43-48.

В статье приводятся основные этапы научной и политической деятельности В. И. Вернадского, деятельность в конституционно-демократической партии, работа в земстве. Представлена точка зрения по национальному вопросу, его видению автономии Украины.

Ключевые слова: государственность, автономия, освободительное движение, национальное движение.

Рубаник В. Е. Институт права собственности по гражданскому кодексу УССР 1922 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 134-141.

В статье анализируются первые советские кодексы периода Новой экономической политики, что касается права собственности на денационализированные здания, права застройки – как в городе, так и в сельской местности, права собственности на движимое имущество, права закладной отмеченного имущества, авторского и изобретательского права, права наследования по закону и по завещанию. Переход к Нэпу всегда связывают с активным использованием частной инициативы.

циативы. Однако, в правовой отношении решающая роль принадлежала правящей партии.

Ключевые слова: кодекс, НЭП, правовое регулирование, частная собственность.

Рыжаков А. П. О необходимости уточнения статуса гражданского истца в уголовном процессе на примере УПК РФ. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 84-90.

В статье поднимается проблема недостаточной определенности статуса гражданского истца и момента с которого этот субъект появляется в уголовном процессе. Обращается внимание на противоречия в статьях УПК РФ, регламентирующих статус гражданского истца. Подчеркивается, что лицо, предъявившее требования о возмещении вреда, причиненного непосредственно преступлением не всегда является гражданским истцом.

Ключевые слова: Гражданский иск в уголовном процессе, гражданский истец, пострадавший.

Семенова Е. Г. Договор перестрахования: порядок заключения. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 221-226.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических вопросов, связанных с заключением договора перестрахования. Определены основные этапы заключения договора перестрахования, а также его форма. Особое внимание уделяется определению момента заключения договора перестрахования. Обоснованы практические рекомендации относительно определения на законодательном уровне момента заключения и формы договора перестрахования.

Ключевые слова: перестрахование, договор перестрахования, заключение договора.

Скворцова О. В. Целесообразность признания юридического лица субъектом экологического преступления. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 71-74.

В статье анализируется вопрос о целесообразности признания юридического лица субъектом экологического преступления. Освещается актуальность данной проблемы (в том числе и на международном уровне), ее дискуссионность посредством краткого исторического экскурса в теорию отечественного уголовного права и анализа существующих на сегодняшний день мнений ученых по этому вопросу. Обосновывается отсутствие теоретических и практических оснований введения института уголовной ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений.

Ключевые слова: субъект экологического преступления, институт уголовной ответственности юридических лиц, юридическое лицо как субъект экологического преступления, привлечение к уголовной ответственности юридических лиц.

Смирнова Е. В. Влияние судов и демократического гражданского контроля на избирательные процессы в Крыму (январь – март 2002 г.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 38-42.

В статье на основе фактического материала рассматриваются основные направления демократического контроля над процессом выборов и влияние судов на соблюдение Закона Украины «О выборах депутатов Верховного Совета Автономной Республики Крым».

Ключевые слова: выборы, демократический контроль, местные суды, депутаты.

Старушкевич А. В. Преступная деятельность в сфере распространения «детской» порнографии: проблемы моделирования с целью противодействия. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 99-109.

Освещаются теоретические и практические вопросы криминалистического анализа преступной деятельности в сфере распространения «детской» порнографии: понятие и структура такой деятельности; ее элементы, связи между ними и фазы; возможности использования моделей преступной деятельности в расследовании распространения порнографических предметов.

Ключевые слова: криминалистический анализ преступления, детская порнография, моделирование в криминалистике, противодействие преступности.

Степанюк Р. С. Повышение эффективности борьбы с преступными нарушениями бюджетного законодательства Украины: проблемы и предложения. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 95-98.

В статье рассматривается проблема противодействия преступлениям в бюджетной системе. Отмечается наличие пробелов в законодательстве затрудняющих квалификацию деяний. Нет четкого определения понятию «нецелевое использование бюджетных средств» в Бюджетном Кодексе. Автор вносит конкретные предложения по совершенствованию уголовного законодательства путем изменения ст.ст. 210, 211 УК Украины.

Ключевые слова: преступления в бюджетной сфере, нарушение бюджетного законодательства, нецелевое использование бюджетных средств.

Стратонов В. М., Луценко А. А. Усовершенствование юридической техники УПК как гарантия обеспечения прав участников уголовного судопроизводства. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 110-112.

Юридическая техника – это самостоятельное направление в общей теории права. Рассмотрение юридической техники сквозь призму уголовного процесса, и последующее развитие этого учения является необходимым заданием правовой науки.

Учитывая анализ истории формирования и становления, а также современное состояние юридической техники уголовно-процессуального законодательства Украины и зарубежных стран, автор делает вывод, что соблюдение требований юридической техники является необходимой предпосылкой принятия нового уголовно-процессуального законодательства, которое должно объединить знания и усилия юристов и лингвистов.

Ключевые слова: кодекс, лингвистический анализ, уголовный процесс юридическая техника.

Тлуцак Ю. М. Фискальный аппарат Российской империи в украинских губерниях. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 32-37.

Влияние центрального государственного аппарата Российской империи на организацию и деятельность местных налоговых органов в украинских землях проявлялось в общих тенденциях перехода к историческому типу буржуазного государства и мощных процессах законодательной и управленческой унификации.

Ключевые слова: акцизы, прямые налоги, финансы, фискальная система.

Токмеджи Р. Р. Джафер Сейдамет и Милли-фирка – борьба за национальную свободу в период большевистской экспансии. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 184-189.

Исследуется политическая деятельность Джафера Сейдамета, как лидера первой политической партии крымских татар – "Милли-фирка", в период большевистского наступления на Крым 1917 – 1918 гг.

Ключевые слова: Политическая партия, Мусульманский исполнительный комитет, Курултай, Крымский революционный штаб, национальное освобождение.

Хаваджи Д. Р. Проведение депортации по социальному признаку на территории СССР в 30-40-х гг. XX в. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 195-199.

Данная статья посвящена проблеме принудительных переселений лиц (группы лиц) по социальному признаку на территории СССР в 30-40-ые гг. Автором предложено толкование понятия «депортация по социальному признаку». На основе изученного материала были конкретизированы категории так называемых «кулаков», а также проанализированы документы, на основе которых проводились принудительные переселения так называемых «кулаков» на территории Крымской АССР.

Ключевые слова: депортация, кулачество, спецпереселенцы, трудпоселенцы, доктрины сталинизма.

Черненко В. О. Правовые аспекты организации парламентского контроля над субъектами системы обеспечения национальной безопасности в Федеративной Республике Германия. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 227-229.

В статье предоставлены правовые аспекты организации парламентского контроля над субъектами системы обеспечения национальной безопасности в Федеративной Республике Германия, которая считается наиболее старой и комплексной. Автор перечисляет основные законодательные акты, на которых базируется эта система.

Ключевые слова: парламентский контроль, система обеспечения национальной безопасности.

АНОТАЦІЇ

Аверьянова Т. В. Рафаїл Самуїлович Белкін // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 230-240.

У статті розглядаються основні етапи життя і діяльності Р. С. Белкіна (Рафаїла Самуїловича) – одного із провідних радянських вчених криміналістів, який розробив теоретичні основи криміналістики, що дозволило остаточно сформуватися цій науковій дисципліні. Автор багато років особисто знайома з проф. Р. С. Белкіним, згадує про перші зустрічі з ним, про особисті якості цього ученого, створену їм наукову школу та значення його наукової творчості для розвитку криміналістики.

Ключові слова: наукова школа, криміналістика, предмет криміналістики, теоретичні основи.

Анохін О. М. Особливості правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції в Україні. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 166-171.

У статті дається визначення поняття правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції, досліджується його логіко-юридична конструкція. Проводиться співвідношення між структурними елементами статусу, встановлюються їх системно-функціональна взаємодія і взаємообумовленість. Вносяться пропозиції по вдосконаленню нормативної регламентації правового статусу суб'єктів адміністративної юрисдикції в Україні.

Ключові слова: правовий статус суб'єкта адміністративної юрисдикції, елементи правового статусу, структурні зв'язки в механізмі правового статусу.

Анохіна Л. С. Адміністративна юрисдикція: поняття, сутність, зміст. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 172-175.

У статті аналізується категорія «юрисдикція», дається визначення поняття адміністративної юрисдикції, встановлюється її суть і зміст. Розглядаються підходи до її розуміння в широкому і вузькому значенні. Виділяються риси характерні для цього виду юридичної діяльності. Указуються межі правовідносин обмежуючих адміністративну юрисдикцію.

Ключові слова: адміністративна юрисдикція, адміністративно-правовий спор, адміністративна відповідальність.

Бугаєв В. О., Серова А. О. Особливості кримінальної протиправності військових злочинів. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 61-64.

У статті аналізуються спеціальні ознаки протиправності військових злочинів, які передбачені Розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу. При цьому

виділяють два аспекти: загальновійськова протиправність, які закріплені у ч.1 ст.401 КК та спеціальна військова протиправність для окремих видів злочинів, які зв'язані з порушенням виконання військових обов'язків, які регламентуються спеціальними актами військового законодавства.

Ключові слова: протиправність, військовий злочин, кримінальна протиправність, спеціальна протиправність, спеціальний об'єкт, бланкетна норма.

Велігодський Д. В. Політико-правові погляди Павла Івановича Новгородцева (до 140-річчя з дня народження). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 250-252.

У статті розглядається процес становлення видного російського правознавця, філософа, громадського діяча, доктора юридичних наук, професора Павла Івановича Новгородцева, а також формування його політико-правових поглядів, аналізуються наукові роботи і монографії у сфері філософії права.

Ключові слова: філософія права, видний російський правознавець.

Гафаров Е. Е. Вплив «младотурецької» революції на формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 206-213.

В статті розглядається процес становлення національної правосвідомості, автономістські ідеї одного з лідерів кримськотатарського національного руху Ч Челебієва. Вивчено вплив «младотурецької» революції на формування його правової психології та політико-правових поглядів.

Ключові слова: процес, правосвідомість, ідея, лідер, революція.

Губанова О. В. Особливості кримінологічної характеристики зґвалтувань. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 75-78.

У статті розкриваються деякі особливості кримінологічної характеристики зґвалтування, як насильницького злочину та як злочину, що робить замах на статеву свободу і статеву недоторканність особи. Особлива увага приділяється характеристикам, кримінології суб'єкта злочину і жертві злочинного посягання, з урахуванням нового кримінального закону України.

Ключові слова: зґвалтування, статевий злочин, кримінологічна характеристика, насильницький злочин, латентність, гендерна асиметрії в кримінальному праві.

Гуліна О. Р. Юрисдикція Комітету з прав людини в контексті права на рівність/ недискримінацію. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 54-60.

Стаття присвячена розгляду прецедентної практики Комітету з прав людини ООН в контексті права на рівність/недискримінацію. Автор розглядає необхідні і

достатні критерії для подачі заяв в Комітет, а рівна дія правил *ratione personae*, *ratione loci* або *ratione temporis*, тобто відносно особи, місця або часу. Стаття буде цікава студентам, юристам-практикам і широкому колу читачів.

Ключові слова: ООН, рівність, недискримінація, права людини.

Донська Л. Д. Причинний зв'язок між діями в процесі контролю та шкодою. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 150-157.

Законодавча і судова практика непослідовні в розумінні причинного зв'язку між порушенням порядку здійснення контролю та перевірок та шкодою. З одного боку, є практика покладення на контролюючу особу всієї майнової відповідальності за шкоду. В інших випадках відповідальність осіб, які здійснюють контроль та перевірки, взагалі не передбачається. В статті обґрунтовується пропозиція про уніфікацію відповідних положень законодавства, маючи на увазі, що особи, які здійснюють контроль та перевірки, мають нести майнову відповідальність пропорційно мірі завдання.

Ключові слова: причинний зв'язок, перевірка, контроль, безготівкові розрахунки, відповідальність

Заулочна С. А. Автономний устрій Криму в правовій системі Конституції РСФРР 1937 р. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 200-205.

В статті аналізуються актуальні проблеми правового статусу Кримської АСРР, становлення автономії, формування державної політики щодо неї, удосконалення законодавства, практика реалізації Конституції Кримської АСРР, а також деякі проблемні аспекти розвитку автономії.

Ключові слова: статус, автономія, законодавство, Конституція.

Змерзлий Б. В. Діяльність курсів професійної підготовки Головміліції та НКЮ Кримської АРСР в 1920-1930-х рр. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 49-53.

У дослідженні автор розглядає основні етапи виникнення та діяльності курсів професійної підготовки Головміліції та НКЮ Криму, залучення до них кримських татар. Надається аналіз цієї діяльності та її результатів.

Ключові слова: курси, міліція, Кримська АРСР.

Карабань В. Я. Щодо застосування Конституції України при вирішенні судами цивільних справ. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 142-149.

Проблема прямої дії положень Конституції України на цей час значною мірою залишається невирішеною. Це пов'язане з включенням до Конституції положень, які

не потребують конкретизації, і положень, які конкретизації потребують. В статті обґрунтовується думка про те, що загальні суди зазвичай можуть застосовувати лише положення Конституції, що не потребують конкретизації, за умови відсутності актів законодавства, які суперечать Конституції та питання про конституційність яких підсудні Конституційному Суду України.

Ключові слова: норми, принципи, конституційність актів законодавства, суд, преюдиційність

Кащенко С. Г. Правовий статус суб'єктів федерації за проектом Конституції УНР О. Ейхельмана (1920 р.) // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 10-15.

Аналізується одна із спроб адміністративно-територіальної реформи, запропонованої ординарним професором Університету Св. Владимира Оттоном Ейхельманом в проекті Конституції нової української держави. Наголошується, що автор проекту бачив вихід в створенні в Україні політичної федерації, за територіальною, а не за стічною ознакою, в певній мірі використовуючи, а в певній відкидаючи досвід США. Підкреслюється, що пропозиції автора проекту Конституції УНР не втратили свого значення і на сучасному етапі.

Ключові слова: адміністративно-правова реформа, проект Конституції УНР, федерація в Україні.

Кутаєв Н. Н. Неспроможність екстрасенсів в криміналістиці на прикладі болгарської віщунки Ванги. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 113-123.

У статті аналізується феномен «ясновидіння і провіщання» і викриваються спроби виправдати їх використання для висунення криміналістичні версій. На прикладах розслідування відомої авіакатастрофи в Московській області і вбивства семи чоловік в Красноярському краю розвінчуються феноменальні здібності болгарської віщунки Ванги, яку намагалися залучити для встановлення справжнього розвитку подій.

Ключові слова: екстрасенси в криміналістиці, віщунка, криміналістичні версії.

Кутаєв Н. Н. Володимир Іванович Шиканову – 80 років. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 247-249.

У статті розглядаються основні етапи життя і діяльності Володимира Івановича Шиканова – одного з ведучих учених-криміналістів Росії. Йому належить більше 130 наукових публікацій. В 1999 г. Президентом Росії В. І. Шиканову надано почесне звання «Заслужений юрист РФ».

Ключові слова: кримінальний процес, криміналістика, комплексна експертиза, теоретичні основи.

Клименко В. Ф. Наглядова діяльність прокуратури як одна з функцій і способів протидії корупції. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 176-183.

Розглядаються можливості використання наглядової функції прокуратури для протидії корупції в Україні. Аналізуються положення «Закону про боротьбу з корупцією», інших законодавчих і підзаконних актів, на які може спиратися прокуратура при вирішенні цих завдань.

Ключові слова: прокурорський нагляд, боротьба з корупцією, протест прокурора.

Клименко Н. І. Судова експертологія як наука і її проблеми. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 79-83.

Поява і розвиток теорії судової експертизи привела до необхідності створення нової галузі знань – судової експертології. В статті розглянута історія формування нової науки. Автор пропонує своє бачення низки першочергових проблем судової експертології.

Ключові слова: теорія судової експертизи, судова експертологія, експертиза до порушення кримінальної справи.

Лавров В. В., Бобков В. В. До історії становлення вищої юридичної освіти у Криму (1917-1920 рр.). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 16-31.

Стаття присвячена дослідженню історії становлення юридичної освіти в Криму на прикладі Боспорського університету і Севастопольського юридичного інституту. Цією публікацією до наукового обігу вводиться корпус до цих пір невідомих історичних джерел з історії кримської вищої школи.

Ключові слова: юридична освіта, Боспорській університет, Севастопольський юридичний інститут, Таврійський університет, вища школа.

Латко Г. К. Поняття «аборт» в законодавстві і медичній практиці. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 65-70.

У статті аналізується правове закріплення поняття «аборт» і його співвідношення з медичною практикою. Установлено, що поняття «аборт» в нормативних актах МОЗ України не відповідає визначенню, що подається у ст. 50 ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; законодавче закріплення не одержали такі поняття як передчасні штучні пологи й операції, які розрушують плід. Вноситься пропозиція привести нормативні акти МОЗ України у відповідність із законодавством у частині визначення поняття «аборт», законодавчо закріпити поняття передчасні штучні пологи та операції, які розрушують плід, увести кримінальну відповідальність за їхнє незаконне проведення.

Ключові слова: аборт, медична практика, охорона здоров'я.

Лукашева Н. М. Класифікація вимог до працівників за трудовим правом України. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 158-165.

При формулюванні в актах законодавства вимог до працівників використовуються різноманітна термінологія. Це істотно утруднює застосування таких актів. В статті обґрунтовується теза про необхідність переходу до застосування термінів „професійні вимоги (професійні якості)”, що включають до себе рівень освіти, кваліфікацію, наявність спеціальної підготовки, стаж (досвід) роботи, інші ділові та особисті якості. Крім того, виокремлюються вимоги до стану здоров'я, моральні та деякі інші вимоги.

Ключові слова: вимоги до працівників, професійні якості, кваліфікація, стан здоров'я.

Макарчук В. С. Питання автономії Галичини у першій половині ХХ століття. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 3-9.

На прикладі проектів і спроб автономізації Галичини в першій половині ХХ ст. автор демонструє неспроможність ідеї розділу країни на захід і Схід і пропонує шукати шлях об'єднання населення, а не його розділу. Автор повідомляє про маловідомі факти: відхиленні польським Сеймом пропозицій про автономію Східної Галичини і плани СРСР по створенню автономії на Західній Україні для визнання Заходом передвоєнних кроків приєднання цих територій.

Ключові слова: автономія Галичини, адміністративно-територіальний пристрій України, приєднання Західної України.

Мельніков А. В. Земельні правовідносини в Криму в період німецько-фашистської окупації. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 190-194.

У статті автор аналізує введення німецькими властями земельного закону і нового аграрного правопорядку на окупованій фашистськими військами території Криму. Автор приходять до висновку, що вказані нормативно-правові акти були направлені на часткову ліквідацію радянської колективізації і на встановлення нового сільськогосподарського порядку в генеральному комісаріаті Таврія. Проте, через військові дії і схожі із сталінськими німецькі методи управління корінних змін в земельних правовідносинах в період німецько-фашистської окупації не відбулося.

Ключові слова: німецько-фашистська окупація Криму, земельні правовідносини.

Михайлов М. А. Ганс Грос. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 241-246.

Ім'я Ганса Гроса відоме будь-якому ученому криміналістці. Його знають як засновника цієї науки, автора самого терміну «криміналістика», творця першого в світі музею криміналістики, винахідника слідчого портфеля для роботи на місці події. В статті розглянуті маловідомі сторінки біографії піонера криміналістики і зокрема про його викладання в Чернівецькому університеті.

Ключові слова: історія криміналістики, Чернівецький університет.

Новікова С. О. Впливи європейських політико-правових вчень кінця XVIII – початку XIX ст. на формування поглядів П. І. Пестеля і Н. М. Муравйова на державу і право. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 214-220.

У статті пояснюється прогресивність ідей декабристів П. І. Пестеля і М. М. Муравйова тим, що їх джерелами є європейська політико-правова думка, висловлена в працях Бодена, Канта, Гегеля і Руссо. В той же час декабристи розділяли погляди таких критиків революцій як Местр, Бональд і Берк, що зіграло роль в поразці їх виступу.

Ключові слова: декабристи, Російська правда, Конституція.

Омельченко Т. В. Конституційні гарантії прав особи в кримінальному судочинстві: сутність і поняття. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 91-94.

У статті розглядається правова сутність конституційних гарантій прав особи. На підставі аналізу висловлених у літературі точок зору щодо поняття юридичних гарантій, їх змісту, сформульовано поняття конституційних гарантій прав особи у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: конституційні гарантії, Конституція, права людини, судочинство.

Орлов Н. О. Напрями систематизації екологічного законодавства, забезпечуючи стійкий розвиток України. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 124-133.

У статті проводиться аналіз законодавства про охорону навколишнього середовища, а також можливих методів систематизації нормативно-правових актів. Автор відзначає, що оптимальна систематизація норм права з охорони довкілля можлива лише в процесі підготовки і ухвалення Екологічного кодексу України як єдиного і комплексного нормативного акту.

Ключові слова: кодекс, екологія, охорона навколишнього середовища, систематизація.

Прохорчик М. В. Концепція української державності в поглядах В.І. Вернадського. // Вчені записки Таврійського національного університету

ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 43-48.

В статті нагадуються основні етапи наукової та політичної діяльності В. І. Вернадського, діяльність в конституційно-демократичній партії, робота в земстві. Подається точка зору з національного питання, його бачення автономії України.

Ключові слова: державність, автономія, визвольний рух, національний рух.

Рубаник В. Є. Інститут права власності за цивільним кодексом УСРР 1922 р. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 134-141.

В статті аналізуються перші радянські кодекси періоду Нової економічної політики, що до права власності на денационалізовані будівлі, права забудови – як у місті, так і в сільській місцевості, права власності на рухоме майно, права застави зазначеного майна, авторського і винахідницького права, права спадкування за законом і за заповітом. Перехід до НЕПу завжди пов'язують з широким допуском і активним використанням приватної ініціативи. Однак, в правовому регулюванні вирішальна роль належала правлячій партії.

Ключові слова: кодекс, НЕП, правове регулювання, приватна власність.

Рижаків А. П. Про необхідність уточнення статусу цивільного позивача в кримінальному процесі на прикладі КПК РФ. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 84-90.

У статті аналізується проблема недостатньої визначеності статусу цивільного позивача і моменту з якого цей суб'єкт з'являється в кримінальному процесі. Звертається увага на суперечності в статтях КПК РФ, що регламентують статус цивільного позивача. Підкреслюється, що особа, що пред'явила вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної безпосередньо злочинцем не завжди є цивільним позивачем.

Ключові слова: Цивільний позов в кримінальному процесі, цивільний позивач, потерпілий.

Семенова К. Г. Договір перестрахування: порядок укладання. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 221-226.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних і практичних питань, пов'язаних з укладанням договору перестрахування. Визначено основні етапи укладання договору перестрахування, а також його форма. Особлива увага приділяється визначенню моменту укладення договору перестрахування. Обґрунтовано практичні рекомендації щодо визначення на законодавчому рівні моменту укладення та форми договору перестрахування.

Ключові слова: перестрахування, договір перестрахування, укладання договору.

Скворцова О. В. Доцільність визнання юридичної особи суб'єктом екологічного злочину. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 71-74.

У статті аналізується питання про доцільність визнання юридичної особи суб'єктом екологічного злочину. Освітлюється актуальність даної проблеми (у тому числі і на міжнародному рівні), її дискусійність за допомогою короткого історичного екскурсу в теорію вітчизняного кримінального права і аналізу існуючих на сьогоднішній день думок вчених з цього питання. Обґрунтовується відсутність теоретичних і практичних підстав введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб за здійснення екологічних злочинів.

Ключові слова: суб'єкт екологічного злочину, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, юридична особа як суб'єкт екологічного злочину, залучення до кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Смирнова Є. В. Вплив судів та демократичного цивільного контролю на виборчі процеси в Криму (січень – березень 2002 р.). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 38-42.

В статті на основі фактичного матеріалу розглядаються основні напрямки демократичного контролю над виборчим процесом та вплив судів на дотримання Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим».

Ключові слова: вибори, демократичний контроль, місцеві суди, депутати.

Старушкевич А. В. Злочинна діяльність у сфері поширення „дитячої” порнографії: проблеми моделювання з метою протидії. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 99-109.

Висвітлюються теоретичні та практичні питання криміналістичного аналізу злочинної діяльності у сфері поширення „дитячої” порнографії: поняття та структура такої діяльності; її елементи, зв'язки між ними і фази; можливості використання моделей злочинної діяльності у розслідуванні поширення порнографічних предметів.

Ключові слова: криміналістичний аналіз злочину, дитяча порнографія, моделювання в криміналістиці, протидія злочинності.

Степанюк Р. С. Підвищення ефективності боротьби зі злочинними порушеннями бюджетного законодавства України: проблеми і пропозиції. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 95-98.

У статті розглядається проблема протидії злочинам в бюджетній системі. Наголошується наявність пропусків в законодавстві які заважають кваліфікації діянь. Немає чіткого визначення поняттю «нецільове використання бюджетних засо-

бів» в Бюджетному Кодексі. Автор вносить конкретні пропозиції по вдосконаленню кримінального законодавства шляхом зміни ст.ст. 210,211 КК України.

Ключові слова: злочини в бюджетній сфері, порушення бюджетного законодавства, нецільове використання бюджетних засобів.

Стратонов В. М., Луценко А. А. Вдосконалення юридичної техніки КПК як гарантія забезпечення прав учасників кримінального судочинства. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 110-112.

Юридична техніка – це самостійний напрямок в загальній теорії права. Розгляд юридичної техніки через призму кримінального процесу, і подальший розвиток цього вчення є нагальним завданням правової науки. Враховуючи аналіз історії формування та становлення, а також сучасний стан юридичної техніки кримінально-процесуального законодавства України та зарубіжних держав, автор доходить висновків, що дотримання вимог юридичної техніки є необхідною передумовою прийняття нового кримінально-процесуального законодавства, яке повинно об'єднати знання і зусилля юристів та лінгвістів.

Ключові слова: кодекс, кримінальний процес, лінгвістичний аналіз, юридична техніка.

Глуцак Ю. М. Фіскальний апарат Російської імперії в українських губерніях. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 32-37.

Основоположні принципи Російської правової системи, визначені в імперському законодавстві, поглинули колишні регіональні відмінності у структурній побудові і діяльності місцевих посадових осіб, які мали податкові функції.

Ключові слова: акцизи, прямі податки, фінанси, фіскальна система.

Токмеджи Р. Р. Джафер Сейдамет і Милли-фирка – боротьба за національну волю в період більшовицької експансії. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 184-189.

Досліджується політична діяльність Джафера Сейдамета, як лідера першої політичної партії кримських татар - "Милли-фирка", у період більшовицького настання на Крим 1917 - 1918 р.

Ключові слова: Політична партія, Мусульманський виконавчий комітет, Курултай, Кримський революційний штаб, національне звільнення.

Хаваджи Д. Р. Проведення депортації за соціальною ознакою на території СРСР у 30-40-х рр. XX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 195-199.

Дана стаття присвячена проблематиці примусових переселень осіб (групи осіб) за соціальною ознакою на території СРСР в 30-40-і рр. XX ст. Автором запропоно-

вано тлумачення поняття «депортації за соціальною ознакою». На основі вивченого матеріалу були конкретизовані категорії так званих «куркулів», а також проаналізовані документи, на основі яких проводилися примусові переселення так званих «куркулів» на території Кримської АРСР.

Ключові слова: депортація, куркульство, спецпереселенці, трудпоселенці, доктрини сталінізму.

Черненко В. О. Правові аспекти організації парламентського контролю за суб'єктами системи забезпечення національної безпеки у Федеративній Республіці Німеччина. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 1. – С. 227-229.

В статті надаються правові аспекти організації парламентського контролю за суб'єктами системи забезпечення національної безпеки у Федеративній Республіці Німеччина, яка вважається, найстарішою і комплексною. Автор перелічує основні законодавчі акти, на яких базується ця система.

Ключові слова: парламентських контроль, система забезпечення національної безпеки

SUMMARY

A. N. Anokhin. Peculiarities of the Legal Status of a Subject of Administrative Jurisdiction in Ukraine. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 166-171.

The article provides the definition of the concept of the legal status of a subject of administrative jurisdiction, investigates its logical legal structure. Relationship between the structural elements of the status is identified, their systemic-functional interrelation and mutual interdependence are established. Proposals are submitted with regard to improvement of normative regulation of the legal status of subjects of administrative jurisdiction in Ukraine.

Key words: legal status of subject of administrative jurisdiction, elements of legal status, structural links in legal status mechanism.

L. S. Anokhina. Administrative Jurisdiction: Concept, Substance, Content. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 172-175.

The article analyses the category of “jurisdiction”, defines the concept of administrative jurisdiction, determines its substance and content. The author deals with approaches to its understanding in a wider and narrower sense, identifies features characteristic of this kind of legal activity, indicates the boundaries of legal relations limiting administrative jurisdiction.

Key words: administrative jurisdiction, administrative-law dispute, administrative responsibility.

T. V. Averianova. Rafail Samuilovich Belkin. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 230-240.

The article deals with life and activity of R.S.Belkin, one of the most famous and merited Soviet scholars-criminalists who developed theoretical foundations of criminalistics which enabled this scientific subject to be eventually formed. The author who had known professor Belkin for many years, recollects her first meetings with him, this scholar’s personal features, the research school founded by him and the significance of his scientific creative work for the development of criminalistics.

Key words: research school, criminalistics, subject-matter of criminalistics, theory bases.

V. A. Bugaiov, A. A. Serova. Peculiarities of Criminal Wrongfulness of Military Crimes. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 61-64.

Specific signs of illegality, typical of military crimes that are defined by Part XIX, Special Part of Criminal Code, are analyzed in this article. Two aspects are singled out, i.e. common military illegality, fixed in p.1 art. 401 Criminal Code and specific military ille-

---

* Перевод на англ. О. А. Курьевич

gality for particular types of crimes, related to the violation of military duties, regulated by special acts of military legislation.

Key words: illegality, military crime, criminal illegality, special illegality, special object, blanket norms.

V. O. Chernenko. Legal Aspects of Organising Parliamentary Control over Subjects of Safeguarding the National Security System in the Federal Republic of Germany. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 227-229.

The article deals with legal aspects of organisation of parliamentary control over subjects of safeguarding the national security system of the Federal Republic of Germany, which is regarded to be the oldest and comprehensive. The author enumerates fundamental legislative acts this system is based on.

Key words: parliamentary control, safeguarding the national security system.

L. D. Donskaya. Causal communication between actions in the process of control and harm. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 150-157.

Legislative and judicial practices are inconsequent in understanding of the causal relationship between the breach of order of control and testing execution and damage. On the one hand, there is a practice to make the Control Person the whole property accountable for the damage. In other cases the responsibility of persons, who execute control and testing is not foreseen. The suggestion of unification the legislation regulations is proved in the article. We should bear in mind that person, who executes control and testing, should be property accountable proportionally to the extent of caused damage.

Key words: causal relationship, testing, control, cashless settlements, responsibility.

E. E. Gafarov. Influence of «Mladoturkish» Revolution on Shaping Ch.Chelebiev's Political and Legal Opinions. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 206-213.

The article deals with the process of formation of national legal consciousness, autonomy ideas of Ch.Chelebiev, an outstanding leader of Crimean Tartar national movement. Influence of «mladoturkish» revolution on the shaping of his legal psychology and political legal views has been studied.

Key words: process, legal consciousness, idea, leader, revolution.

Ye. V. Gubanova. Peculiarities of Criminologic Characteristics of Rapes. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 75-78.

The article deals with certain peculiarities of criminologic characteristics of rape as a violent crime and as a crime encroaching on sexual freedom and sexual inviolability of the person. Special attention is focused on criminologic characteristics of the perpetrator of

the crime and victim of the criminal encroachment, with due regard for the new Criminal Code of Ukraine.

Key words: Rape, sexual crime, criminologic characteristics, violent crime, latency, gender asymmetry in criminal law.

O. R. Gulina. Jurisdiction of Committee on human rights in the context of right to equality/nondiscrimination. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 54-60.

This clause is devoted to consideration case practice of UN Committee of Human Rights in a context of the right on equality / nondiscrimination. The author considers necessary and sufficient criteria for submission of applications in Committee, and action corrected *ratione personae*, *ratione loci* or *ratione temporis*, that is concerning the person, a place or time. Clause will be interesting to students, lawyers and the broad audience of readers.

Key words: UN, equality, nondiscrimination, human rights.

V. Ya. Karaban'. In relation to application of Constitution of Ukraine at the decision by the courts of civil cases. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 142-149.

The question of the direct action of regulations of the Constitution of Ukraine nowadays, to some extent, still remains unsolved. It connected with including into Constitution some regulations, which don't require concrete definitions, and regulations which require concrete definitions. The thesis that public courts, as a rule, can apply only the Constitutional regulations, that don't require concrete definitions, provided that the legislation acts, contradicting the Constitution, the questions of constitutionality of which are within the jurisdiction of the Constitutional Court of Ukraine is proved in the article.

Key words: regulations, principles, constitutionality of legislation acts, court, prejudicialness.

S. G. Kaschenko. Legal Status of Subjects of Federation under the UPR Constitution Drafted by O. Eichelman (1920). // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». -- V. 19 (58). – № 1. – P. 10-15.

The author deals with an attempt of the administrative territorial reform proposed by Otto Nikolaus Eichelman, an ordinary professor of St.Vladimir University, in the Constitution draft of the new Ukrainian state. It is designated in the article that the author of the draft meant to establish in Ukraine a political federation based on territorial but not ethnic features, to some extent applying the US experience, and at the same time rejecting it to some extent. The author emphasises that the proposals of the author of the UPR Constitution draft have not lost their significance nowadays.

Key words: administrative legal reform, UPR Constitution draft, federation in Ukraine.

SUMMARY

D. R. Khavadzhi. Conduct of Deportation Based on Social Status in the Territory of the USSR in the 1930s-1940s. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 195-199.

The article deals with the issue of forcible resettlement of persons (groups of persons) based on social status on the territory of the USSR in the 1930s-1940s. The author proposes interpretation of the notion “deportation based on social status”. On the basis of the materials that have been studied he specifies categories of the so-called “kulaks” as well as analyses documents on the basis of which forcible resettlement of the so-called “kulaks” were conducted in the territory of the Crimean ASSR.

Key words: deportation, kulaks, deportation, special re-settlers, labour settlers, stalinist doctrines.

N. N. Kitaiev. Incompetence of Extrasensory Perception Adepts in Criminalistics Such as Bulgarian Clairvoyant Vanga. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 113-123.

The article analyses the phenomenon of “clairvoyance and prophesying” and exposes attempts to justify their application in order to put forward criminalistic versions. Judging by examples of investigation of notorious airplane crash in Moscow region and murder of seven people in Krasnoyarsk area exceptional abilities of Bulgarian clairvoyant Vanga were exposed, as attempts to involve her in finding out the true course of events failed.

Key words: extrasensory perception adepts in criminalistics, clairvoyant, criminalistic versions.

N. N. Kitaiev. Vladimir Ivanovich Shykanov is 80 years old. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 247-249.

The basic stages of life and activity of V. I. Shykanov are examined in the article – one of the leading criminal law scientists of Russia. More than 130 scientific publications belong to his pen. In 1999 V. I. Shykanov was honored the rank of «Deserved lawyer of Russian Federation» by the president of Russia.

Key words: criminal procedure, criminalistics, complex examination, theoretical bases.

N. I. Klimenko. Forensic expertology as a science and its problems. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 79-83.

The historic way of emergence and development of the theory of forensic expert examination is dealt with. Being a system of knowledge, forensic expert examination possesses the necessary features inherent in any theory and is characterised by its own specificity. Both the content and structure of the new science of forensic expertology and the definition of its individual notions and elements lack uniformity and precision, which gives rise to certain problems.

Key words: theory of judicial examination, judicial expertology, examination to excitation of criminal case.

V. F. Klimenko. Supervisory Activities of the Prosecution as One of the Functions and Ways of Counteracting Corruption. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 176-183.

The article deals with the possibilities of applying supervisory function of the procuracy in order to counteract corruption in Ukraine. The author analyses provisions of «The Law on Corruption Combating», other legislative acts and by-laws the prosecution can be guided by in resolving these issues.

Key words: prosecutor's supervision, corruption combating, prosecutor's protest.

G. K. Lapko. Concept «abortion» in legislation and medical practice. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 65-70.

The legislative notion of abortion and its correlation with medical practice are analyzed in this article. Some discrepancy between the notion of abortion acts of Public Health Ministry (PHM) in the normative of Ukraine and the definition given in article 50 law of Ukraine “Basic legislation of Ukraine on public health protection” have been found; such notion as preliminary artificial labours and foetus-destroying operations haven't been legally fixed yet. There is a suggestion that the normative acts of PHM of Ukraine should be harmonized with the law concerning the notion of “abortion”, and that the notions of “preliminary artificial labours” and “foetus-destroying operations” should be legally fixed, as well as criminal responsibility for their illegal performance.

Key words: abortion, medical practice, Public Health Ministry.

V. V. Lavrov, V. V. Bobkov. To history of becoming of higher legal education in Crimea (1917-1920). // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 16-31.

The given article is devoted to the examination of the formation history of legal education in Crimea by the example of Bosphorus University and Sevastopol Legal Institute. The series of historical sources on the history of Crimean Higher School, which were unknown till now were introduced into scientific use by this article.

Key words: legal education, Bosphorus University, Sevastopol Legal Institute, Taurida University, Higher School.

N. N. Lukasheva. Classification of requirements to the workers by the labour law of Ukraine. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 158-165.

Various kind of terminology is used during formulation of requirements to officials in legislation acts. It makes certain difficulties for using such acts. The thesis about the necessity of using the terms “professional requirements (professional qualities)”, which include the level of education, qualification, special training, seniority (experience) of work,

other professional and personal qualities is proved in the article. Besides, there are some requirements to the state of health, moral and some other requirements.

Key words: requirements to officials, professional qualities, qualification, state of health.

V. S. Makarchuk. Issues of Galicia's Autonomy in the first half of the 20th century. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 3-9.

Analysing projects and attempts of Galicia's autonomy in the first half of the 20th century the author demonstrates unsoundness of the idea of the country's division into West and East and proposes that the ways towards unification of the population be sought but not its separation. The author communicates the facts that are little known: where the Polish Sejm rejected proposals on Eastern Galicia's autonomy and plans of the USSR to establish autonomy in Western Ukraine to make West recognise pre-war steps aimed to annex these territories.

Key words: Galicia's autonomy, administrative territorial structure of Ukraine, annexation of Western Ukraine.

A. V. Mel'nikov. Landed legal relationships in Crimea in the period of fascist occupation. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 190-194.

In the article an author analyses introduction by German authorities of the landed law and new agrarian law and order on the territory of Crimea occupied by fascist troops. An author comes to conclusion, that the indicated normatively-legal acts were directed on partial liquidation of soviet collectivization and on establishment of new agricultural order in the Taurida commissariat. However, because of soldiery acts and similar with Stalin's German methods of management basic changes in the landed legal relationships in the period of fascist occupation did not happen.

Key words: Fascist occupation of Crimea, landed legal relationships.

M. A. Mykhailov. Gans Gross // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 241-246.

Any scientist of criminal law knows the name of Gans Gross. He is known as a founder of this science, the author of the term "criminalistics", the creator of the first in the world museum of criminalistics, the inventor of investigation brief-case for work in place of incident. The article about not popular pages of biography of pioneer of criminalistics and in particular about his teaching at the Chernovitsky University.

Key words: history of criminalistics, Chernovitsky University.

S. A. Novikova. Influence of European Political Legal Doctrines of the late 18th – early 19th century on the Shaping of P. I. Pestel's and N. M. Muraviev's Views of State and Law. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 214-220.

The article explains the progressiveness of Decembrists P. I. Pestel and N. M. Muraviev by the fact that they originate from European political legal thought set out in works by Bodin, Cant, Hegel and Rousseau. At the same time Decembrists shared opinions of such revolution critics as Maistr, Bonald and Burk, which played a decisive role in their failure.

Key words: Decembrists, Russkaya Pravda, Constitution.

T. V. Omelchenko. Constitutional Guarantees of Human Rights in Criminal Proceedings: Substance and Notion. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 91-94.

The article deals with legal substance of constitutional guarantees of human rights. On the basis of the analysis of the points of view expressed in the sources with regard to the notion of legal guarantees, their contents, the notion of constitutional guarantees of human rights in criminal proceedings has been formulated.

Key words: constitutional guarantees, Constitution, human rights, criminal proceedings.

N. A. Orlov. Trends of Systematisation of Environmental Legislation Ensuring Sustainable Development of Ukraine. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 124-133.

The article analyses environmental protection legislation as well as possible methods of normative legal acts systematisation. The author states that the most optimal systematisation of legal rules on environmental protection is possible solely in the process of drafting and adoption of the Environmental Code of Ukraine as a single and uniform normative legal act.

Key words: Code, environmental protection, systematisation, ecology.

M. V. Prokhorchuk. Conception of the Ukrainian state system in V. I. Vernadskiy opinion. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 43-48.

The basic stages of scientific and political activity of V. I. Vernadskiy are presented in the article. His activity in constitutionally-democratic party and his work in the zemstvo. The view-point on a national question, his seeing of autonomy of Ukraine are represented in the article.

Key words: state system, autonomy, liberation movement, national movement.

V. Ye. Rubanik. Institute of the Right of Ownership under the 1922 Civil Code of the UkSSR. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 134-141.

The article analyses the first Soviet codes of the period of the New economic policy with regard to the right of ownership of denationalised buildings, right to development both in urban and rural localities, right of ownership to chattels, right of mortgaging the mentioned property, copyright and inventors' rights, right to inherit by law and by will.

SUMMARY

Transition to New economic policy has always been associated with active application of private initiative. However, as far as legal respect is concerned, the ruling party has always played crucial role.

Key words: code, new economic policy, legal regulation, private property.

A. P. Ryzhakov. On the Need to Specify the Status of Civil Plaintiff in Criminal Procedure on the example of CCP of the RF. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 84-90.

The article raises an issue of insufficient determination of the civil plaintiff status as well as the moment when this subject appears in the criminal procedure. The author focuses on conflict in articles of the CCP of the RF regulating the civil plaintiff status and emphasises that the person who brought an action claiming reimbursement of the damages caused by a crime is not always a civil plaintiff.

Key words: Civil suit in criminal procedure, civil plaintiff, victim.

E. G. Semyonova. Agreement of reinsurance: order of conclusion. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 221-226.

Theoretical and practical issues of conclusion of reinsurance contract have been considered by the article. The article reveals the basic stages, moment of conclusion and form of reinsurance contract. Some practical recommendations on determination of moment of conclusion and form of reinsurance contract and its legal basis have been substantiated.

Key words: reinsurance, reinsurance contract, conclusion of a contract.

O. V. Skvortsova. Expediency of Recognition of Legal Person as Perpetrator of Environmental Offence. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 71-74.

The article analyses the issue of expediency of recognition of a legal person as a perpetrator of an environmental offence. The author highlights topicality of the issue (including that at the international level), its debatability by providing a brief historical review of the theory of national criminal law and analysing scholars' opinions on this issue existing at present. Lack of theoretical and practical grounds for introducing the institute of legal persons' criminal liability environmental offences has been substantiated.

Key words: perpetrator of environmental offence, institute of legal persons' criminal liability, legal person as perpetrator of environmental offence, bringing legal persons to criminal liability.

Ye. V. Smirnova. Influence of Courts and Democratic Civil Society Control on Electoral Processes in the Crimea (January-March 2002). // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 38-42.

On the basis of factual material the article deals with major trends of democratic control over electoral process and influence of courts on compliance with the Law of Ukraine

“On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea”.

Key words: elections, democratic control, local courts, deputies.

A. V. Starushkevich. Criminal Activity in the Sphere of Dissemination of “Child” Pornography: Problems of Modelling for the Purpose of Counteracting. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 99-109.

The theoretical and practical aspects to the criminalistic network analysis of the organized felonious activity are construed: the basic concepts of a network analysis; qualitative and quantitative performances of the information, which will be parsed; algorithm of construction of an artificial network of connections in felonious activity and feature of its analysis during investigation of a drug business.

Key words: criminalistic analysis of offences, child pornography, modelling in criminalistics, counteracting crime.

R. S. Stepaniuk. Enhancing the Efficiency of Combating Criminal Violations of Budget Legislation of Ukraine: Problems and Proposals. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 95-98.

The article deals with the issue of counteracting crimes in the budget system. It highlights the availability of legislative gaps impeding qualification of these acts. There is no clear definition of the notion “non-purposeful use of budget funds” in the Budget Code. The author submits specific proposals aimed to improve criminal legislation by amending articles 210 and 211 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: crimes in budget sphere, violations of budget legislation, non-purposeful use of budget funds.

V. M. Stratonov, A. A. Lutsenko. Improvement of the CCP Legal Techniques as a Guarantee of Ensuring Rights of Participants in Criminal Proceedings. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 110-112.

Legal technique is an independent branch in the general theory of law. Viewing legal technique in the light of criminal procedure and subsequent development of this doctrine is a crucial task of legal science. Taking into account the history of formation and development as well as contemporary state of legal technique of criminal procedural legislation of Ukraine and foreign states, the author concludes that compliance with the requirements of legal technique is a necessary prerequisite for the adoption of new criminal procedural legislation which shall combine the expertise and efforts of both lawyers and linguists.

Key words: Code, linguistic analysis, criminal procedure, legal technique.

Yu. M. Tluschak. Fiscal Machinery of Russian Empire in Ukrainain Gubernias. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 32-37.

The influence of the central state machinery of the Russian empire on the organisation and activities of local tax authorities on Ukrainian lands was manifested in general tendencies of transition towards historical type of a bourgeois state and powerful processes of legislative and managerial uniformity.

Key words: excises, direct taxes, funds, fiscal system.

R. R. Tokmedshi. Dshafer Seytamet and Milli-firka – struggle for national freedom in the period expansion of bolshevism. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 184-189.

The subject of investigation - political activity of Dshafer Seytamet, as leader of the first political party of Crimean tatars - "Milli-firka", in the period of approach bolshevism to Crimea in 1917 – 1918 years.

Key words: a political party, Muslims executive committee, Kurultay, Crimean revolutionary staff, national clearing.

D. V. Veligodskiy. Political-law looks of Pavel Ivanovich Novgorodtsev (140 years from the day of birth). // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 250-252.

The process of formation of the outstanding Russian lawyer is examined in the article, philosopher, public man, doctor of legal sciences, professor Pavel Ivanovich Novgorodtsev, and the formation of his political-law outlooks, the advanced studies and monographs in the field of philosophy of law are analyzed as well.

Key words: philosophy of law, legal sciences, outstanding Russian lawyer.

S. A. Zaulochnaya. Autonomous Status of the Crimea in the Legal System of the 1937 Constitution of the Russian Soviet Federative Socialist Republic. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 200-205.

The article deals with topical issues of the legal status of the Crimean ASSR, development of the autonomy, formation of state policy with regard to the autonomy, improvement of the legislation, practice of realisation of the Constitution of the Crimean ASSR as well as certain problem aspects of the development of the autonomy.

Key words: status, autonomy, legislation, Constitution.

B. V. Zmerzlyy. Activity of courses of vocational training Militia and People's Commissariat of Justice Crimean ASSR in 1920-1930. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 19 (58). – № 1. – P. 49-53.

In research the writer esteems milestones of originating and activity courses of vocational training Militia and People's Commissariat of Justice of Crimea, engaging in them the Crimean tartar. The analysis of this activity and its outcomes is given.

Key words: courses, militia, Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Аверьянова
Татьяна Витальевна** зам. начальника ЭКЦ МВД России, заслуженный деятель науки России, д. ю. н., проф.;
e-mail: averstv@comtv.ru
- Анохин
Александр
Николаевич** заведующий кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент;
e-mail: interlaw@crimea.edu
- Анохина
Людмила Степановна** доцент кафедры административного права и административной деятельности Крымского юридического института Харьковского Национального университета внутренних дел, к. ю. н.;
e-mail: interlaw@crimea.edu
- Бобков
Владимир Витальевич** заведующим музеем истории Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н.;
тел. (38-0652) 51-65-80
- Бугаев
Валерий
Александрович** заведующий кафедрой уголовного права и криминологии Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент;
тел. (38-0652) 23-02-54
- Велигодский
Денис Витальевич** ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.;
e-mail: velden@crimea.edu
- Гафаров
Эмиль Эдипович** соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
e-mail: tav@crimea.edu
- Губанова
Елена Викторовна** ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
e-mail: exlaw@crimea.edu
- Гулина
Ольга Рифмировна** ст. преподаватель кафедры прав человека и политико-правовых учений Института права при Башкирском государственном университете, к. ю. н., г. Уфа;
e-mail: ollara@yandex.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Донская Людмила Дмитриевна	ст. преподаватель кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: dlaw@crimea.edu
Заулочная Светлана Андреевна	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Змерзлый Борис Владимирович	доцент кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н.; e-mail: historlaw@crimea.edu
Кашенко Сергей Григорьевич	профессор кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. и. н., проф.; e-mail: historlaw@crimea.edu
Китаев Николай Николаевич	доцент кафедры специальных юридических дисциплин Иркутского государственного технического университета, заслуженный юрист РФ, к. ю. н.; e-mail: valentusis@inbox.ru
Клименко Василий Филиппович	ст. преподаватель кафедры уголовного права и криминологии Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; тел. (38-0652) 23-02-54
Клименко Нина Ивановна	профессор кафедры криминалистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, д. ю. н., проф.
Карабань Володимир Якович	судья Вищого господарського суду України, г. Киев
Лавров Валерий Васильевич	помощник ректора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ф. н., доцент
Лапко Георгий Константинович	зам. декана юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. м. н.; e-mail: dlaw@crimea.edu

Лукашева Наталья Николаевна	ст. преподаватель кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: dlaw@crimea.edu
Луценко Алла Анатольевна	преподаватель кафедры уголовного процесса Херсонского юридического института Харьковского Национального университета внутренних дел; e-mail: stratonov@kli.kherson
Макарчук Владимир Степанович	профессор кафедры теории и истории государства и права Львовского юридического института МВД Украины, к. и. н., доцент;
Мельников Андрей Владимирович	аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: amel.yurist@rambler.ru
Михайлов Михаил Анатольевич	зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: exlaw@crimea.edu
Новикова Светлана Александровна	соискатель кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: novsvetlana@yandex.ru
Омельченко Тарас Владимирович	доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Крымского юридического института Харьковского Национального университета внутренних дел; тел. (38-067) 722-17-07
Орлов Николай Александрович	зав. кафедрой хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; тел. (38-0652) 23-03-78
Прохорчик Марина Витальевна	доцент кафедры Украиноведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н., доцент; e-mail: tavnun@yandex.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Рубаник Владимир Евдокимович** и. о. зав. кафедрой теории и истории государства и права Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, д. ю. н., доцент;
e-mail: rubvladimir@yandex.ru
- Рыжаков Александр Петрович** профессор кафедры правовых дисциплин Тульского государственного университета им. Л. Н. Толстого, к. ю. н., проф.;
e-mail: ryz@leninsky.tula.net
- Семенова Екатерина Геннадьевна** адъюнкт кафедры правовых основ предпринимательской деятельности Харьковского Национального университета внутренних дел;
e-mail: ignatov80@mail.ru
- Серова Анастасия Алексеевна** магистрант юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
e-mail: serova_an@mail.ru
- Скакун Ольга Федоровна** профессор кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ю. н., проф., член-корр. Академии правовых наук Украины;
e-mail: dlaw@crimea.edu
- Скворцова Ольга Владимировна** ст. преподаватель кафедры уголовного права и криминологии Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
тел. (38-0652) 23-02-54
- Смирнова Евгения Витальевна** доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.;
e-mail: malceva-tnu@yandex.ru
- Старушкевич Анатолий Владимирович** доцент кафедры криминалистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, к. ю. н., доцент;
e-mail: star@carrier.kiev.ua
- Степанюк Руслан Леонтьевич** доцент кафедры криминалистики Харьковского Национального университета внутренних дел, к. ю. н.;
- Стратонов Василий Николаевич** зав. кафедрой отраслевого права Херсонского государственного университета, к. ю. н., доцент;
e-mail: stratonov@kli.kherson

- Тимошук Александр Валентинович** декан юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ю. н., проф.;
e-mail: tav@crimea.edu
- Глушак Юрий Марьянович** зам. декана юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.;
e-mail: dlaw@crimea.edu
- Токмеджи Руслан Рустемович** аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
e-mail: historlaw@crimea.edu
- Хаваджи Динара Ремзиевна** ассистент кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского;
e-mail: historlaw@crimea.edu
- Черненко В. О.** соискатель Киевского Национального университета внутренних дел Украины

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Просим вас придерживаться правил подготовки и оформления рукописей для журнала «Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Юридические науки». Авторские рукописи должны быть оформленными в соответствии с государственными стандартами и отвечать требованиям Постановления ВАК Украины №7-05/1 от 15.01.2003 г.: «...принимать к печати... только научные статьи, которые имеют такие необходимые элементы: постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными актуальными научными или практическими заданиями; анализ последних исследований и публикаций, положивших начало исследованию данной проблемы и на которые опирается автор; выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается отмеченная статья; формулировка целей статьи (постановка задания); изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из данного исследования и перспективы последующих разведок в данном направлении» (Бюллетень ВАК Украины, № 1, 2003).

1. Текст рукописи принимается на украинском или русском языке с указанием даты ее написания, личной подписью автора, аннотациями и ключевыми словами на русском, украинском и английском языках (300-500 зн.), сведениями об авторе (имя, отчество полностью, фамилия, ученая степень, ученое звание, должность, место работы, служебный и домашний телефоны, E-mail).

Для аспирантов, адъюнктов и соискателей необходимо представить рекомендацию научного руководителя или рецензию ученого, имеющего научную степень по специальности, отвечающей предмету исследования, и или выписку из протокола заседания соответствующей кафедры (отдела) с рекомендацией статьи к печати.

При направлении рецензии на издание – один экземпляр рецензируемого издания.

К тексту добавляются: дискета (диск) с рукописью (Microsoft Word), рецензия-рекомендация.

2. Требования к оформлению текста рукописи.

2.1. Бумага формата А4 (размер 210 x 297 мм); параметры страницы: верхнее и нижнее поля – 20 мм, левое – 30 мм, правое – 15 мм; шрифт – Times New Roman 14 pt; интервал между строками – 1,5.

2.2. Ссылки на источники указываются в тексте в квадратных скобках с указанием номеров страниц соответствующего источника, а сами названия источников приводятся в конце текста статьи в порядке упоминания. Каждый источник с новой строки.

– Библиографические описания источников должны обязательно содержать фамилию и инициалы авторов, названия их трудов, город и год издания (издательство указывать не обязательно).

– Авторские примечания оформляются в конце страниц с использованием символа * как знака сноски.

3. Объем авторских рукописей. Объем статьи – не более 10, а рецензии – не более 3 печатных страниц до 0,5 усл. п. л. (до 20 тыс. зн. с пробелами); рецензий и тому подобное – до 0,2 усл. п. л.

Рукописи, которые не отвечают требованиям, отмеченным в п. 1-3, редакция не регистрирует и не рассматривает с целью публикации.

Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

Консультации: редактор Михайлов Михаил Анатольевич – тел: (38-0652) 23-02-72, E-mail: exlaw@crimea.edu, tavtnu@yandex.ru, iCQ 282-161-728.

Более подробную информацию, а также электронные версии журнала можно получить на сайте журнала <http://zapiski-dlaw-tnu.org.ua>

Редакция журнала

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Макарчук В. С.	
Питання автономії Галичини у першій половині ХХ століття.....	3
Кащенко С. Г.	
Правовий статус суб'єктів федерації за проектом Конституції УНР О. Ейхельмана (1920 р.)	10
Лауров В. В., Бобков В. В.	
К истории становления высшего юридического образования в Крыму (1917-1920 гг.)	16
Тлуцак Ю. М.	
Фіскальний апарат Російської імперії в українських губерніях	32
Смирнова Є. В.	
Вплив судів та демократичного цивільного контролю на виборчі процеси в Криму (січень – березень 2002 р.)	38
Прохорчик М. В.	
Концепція української державності в поглядах В.І. Вернадського	43
Змерзлий Б. В.	
Деятельность курсов профессиональной подготовки Главмилиции и НКЮ Крымской АССР в 1920-1930-х гг.....	49

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Гулина О. Р.	
Юрисдикция Комитета по правам человека в контексте права на равенство/недискриминацию.....	54

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Бугаев В. А., Серова А. А.	
Особенности уголовной противоправности воинских преступлений.....	61
Лапко Г. К.	
Понятие «аборт» в законодательстве и медицинской практике	65
Скворцова О. В.	
Целесообразность признания юридического лица субъектом экологического преступления.....	71
Губанова Е. В.	
Особенности криминологической характеристики изнасилований.....	75

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

<i>Клименко Н. И.</i>	
Судебная экспертология как наука и ее проблемы.....	79
<i>Рыжаков А. П.</i>	
О необходимости уточнения статуса гражданского истца в уголовном процессе на примере УПК РФ.....	84
<i>Омельченко Т. В.</i>	
Конституційні гарантії прав особи в кримінальному судочинстві: сутність і поняття.....	91
<i>Степанюк Р. Л.</i>	
Підвищення ефективності боротьби зі злочинними порушеннями бюджетного законодавства України: проблеми і пропозиції.....	95
<i>Старушкевич А. В.</i>	
Злочинна діяльність у сфері поширення „дитячої” порнографії: проблеми моделювання з метою протидії.....	99
<i>Стратонов В. М., Луценко А. А.</i>	
Вдосконалення юридичної техніки КПК як гарантія забезпечення прав учасників кримінального судочинства.....	110
<i>Китаев Н. Н.</i>	
Несостоятельность экстрасенсов в криминалистике на примере болгарской прорицательницы Ванги.....	113

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

<i>Орлов Н. А.</i>	
Направления систематизации экологического законодательства, обеспечивающие устойчивое развитие Украины.....	124

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

<i>Рубаник В. Є.</i>	
Інститут права власності за цивільним кодексом УСРР 1922 р.	134
<i>Донська Л. Д.</i>	
Причинний зв'язок між діями в процесі контролю та шкодою.....	150
<i>Лукашева Н. М.</i>	
Класифікація вимог до працівників за трудовим правом України.....	158

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Анохин А. Н.	
Особенности правового статуса субъекта административной юрисдикции в Украине	166
Анохина Л. С.	
Административная юрисдикция: понятия, сущность, зміст	172
Клименко В. Ф.	
Надзорная деятельность прокуратуры как одна из функций и способ противодействия коррупции	176

Трибуна Молодого Ученого

Токмеджи Р. Р.	
Джафер Сейдамет і Милли-фирка - боротьба за національну волю в період більшовицької експансії	184
Мельников А. В.	
Земельные правоотношения в Крыму в период немецко-фашистской ок- купации	190
Хаваджи Д. Р.	
Проведення депортації за соціальною ознакою на території СРСР у 30- 40-х рр. ХХ ст.	195
Заулочная С. А.	
Автономний устрій Криму в правовій системі Конституції РСФРР 1937 р.	200
Гафаров Э. Э.	
Влияние «младотурецкой» революции на формирование политико- правовых взглядов Ч. Челебиева	206
Ноеикова С. О.	
Впливи європейських політико-правових вчень кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. на формування поглядів П.І. Пестеля і Н.М. Муравйова на державу і право	214
Семенова Е. Г.	
Договір перестраховання: порядок укладання	221
Черненко В. О.	
Правові аспекти організації парламентського контролю за суб'єктами системи забезпечення національної безпеки у Федеративній Республіці Німеччина	227

ПЕРСОНАЛИИ

Аверьянова Т. В.	
Рафаил Самуилович Белкин	230
Михайлов М. А.	
Ганс Гросс	241
Китаев Н. Н.	
Владимиру Ивановичу Шиканову – 80 лет	247
Велигодский Д. В.	
Политико-правовые взгляды Павла Ивановича Новгородцева (к 140-летию со дня рождения)	250

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Скакун О. Ф.	
Відзив офіційного опонента на дисертацію Хаваджи Дінари Ремзіївни	253
Тимощук О. В.	
Рецензія на монографію О. Д. Тихомирова «юридична компаративістика: Філософські, теоретичні та методологічні проблеми»	259
Кащенко С. Г., Тимощук О. В.	
Рецензія на монографію Зінченко Олени Володимирівни «Державна рада Російської імперії 1906-1916 років»	262
Аннотации	265
Анотації	277
Summary	288
Сведения об авторах	298
К сведению авторов	303

Редактор номера М. А. Михайлов
Макет Д. В. Велигодский
Перевод на англ. О. А. Куприевич

Адрес редакции:
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

Редактор серии:
тел. (38-0652) 51-69-97

Редактор номера:
тел. (38-0652) 23-02-72

Е-mail редакции:
zapiski-dlaw-tnu@yandex.ru

Сайт журнала:
<http://zapiski-dlaw-tnu.org.ua>

Постановлением Президиума ВАК Украины № 1-05/7 от 04.07.2006 г.
журнал внесен в список специальных изданий (юридические науки)

Ответственность за достоверность информации, которая содержится в статьях
журнала, возлагается на авторов.
В статьях журнала высказаны взгляды их авторов, которые не всегда совпадают
с мнением редакции.